

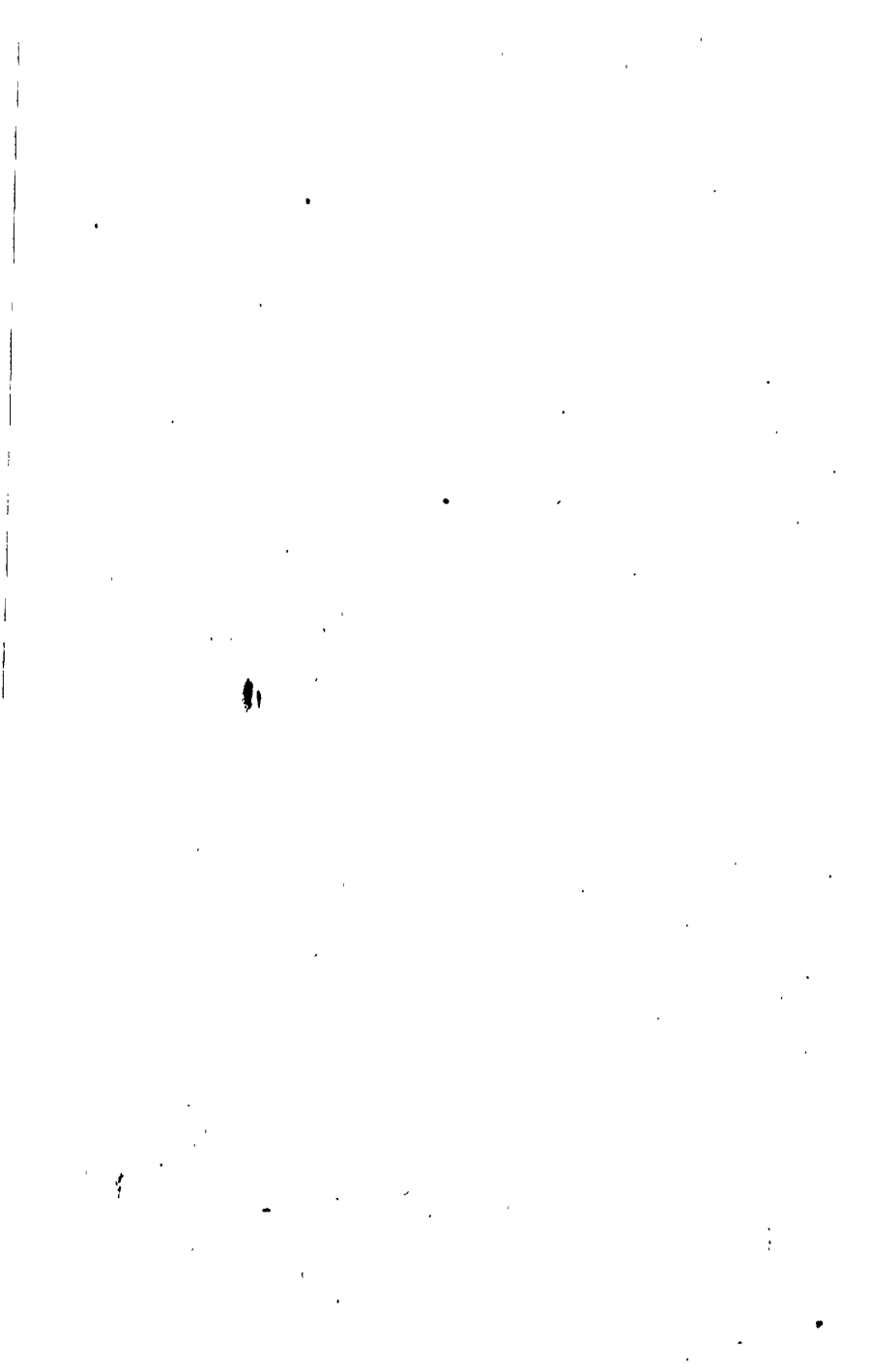
ІВЯС ВЕНЕЗІС

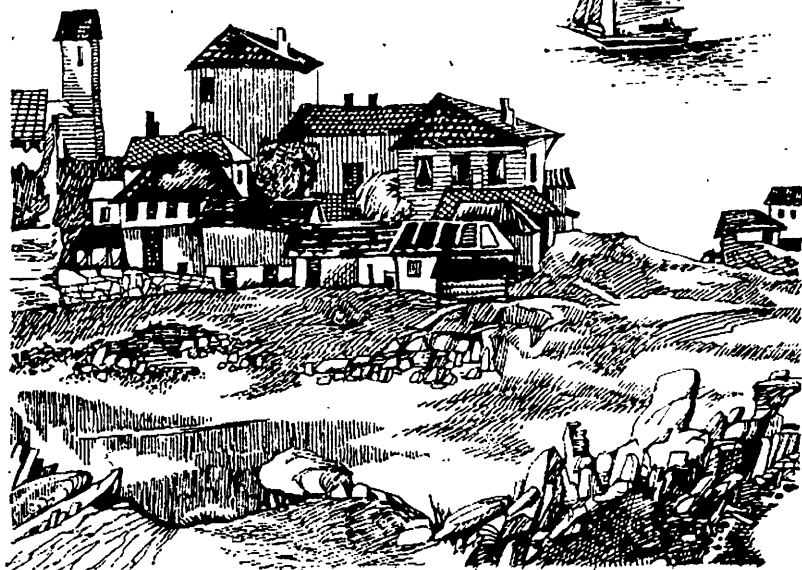
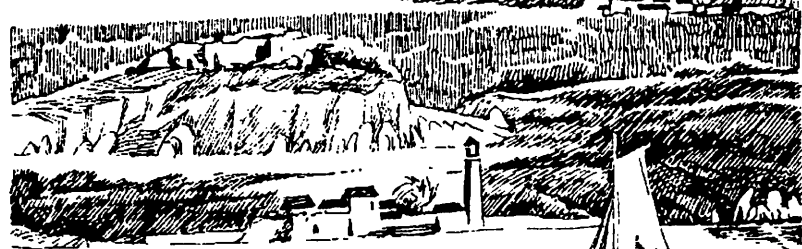
БОЛІЙСЬКА ЗЕМЛЯ

ІВЯС ВЕНЕЗІС ❖ БОЛІЙСЬКА ЗЕМЛЯ

ІЛІАС ВЕНЕЗІС

БОЛІЙСЬКА ЗЕМЛЯ

РОМАН

Для середнього та старшого
шкільного віку

Переклад з новогрецької
Анатолія Чердаклі

Малюнки
Костянтина Музики

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1988

Хлопчик Петрос, герой роману відомого грецького письменника, живе в казково чарівному, але й суророму світі, де діють неписані закони честі і справедливості, де попад усе цінуються відвага, мужність і любов до рідної землі.

· Мальчик Петрос, герой романа известного греческого писателя, живет в сказочно прекрасном, но и суровом мире, где действуют неписанные законы чести и справедливости, где превыше всего ценятся отвага, мужество и любовь к родной земле.

Π,
Перекладено за виданням:

ΗΛΙΑ ΒΕΝΕΖΗ
ΑΙΟΛΙΚΗ ΓΗ

Β:ΡΑΙΟΠΟΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ,
ΙΩΑΝΝΟΥ Δ ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

4803020000—169
В ————— КУ—№9—312—1988
М 206(04) — 88
ISBN 5-301-00086-1 (укр.)

© Видавництво «Веселка»,
1988, переклад українською мовою, ілюстрації

ЧАСТИНА
ПЕРША

СВІТ

*Пам'яті мого друга Міхаліса Акіласа,
поета-воїна, який загинув за Грецію від
куль німецьких загарбників у 1942 році.*

Розділ перший

КІМІНДЕНІ

Розступилися хвилі Егеї¹, і тоді з глибин поволи виринули пізносяйні спокійні гори. То явився подивованим хвилям острів Лесбос, їхній новий приятель. Хвилі звикли мандрувати просторами Критського моря, плинучи аж до узбережжя Анатолії². Суша була для них лише суворими горами, крутими велетенськими скелями, жовтою кам'яною пустелею. А тут, із цим юним островом, з'явилося щось зовсім інше, щось дивовижне! Тож і мовили хвилі:

— Понесімо про це звістку до найближчої землі, до Еоліди³. Розповімо їй про острів, про пову землю, де злилося світло з супокоєм, розповімо про те, які в неї обриси та як тихо, ніби сповнена задуми, височіє вона над водою, розповімо про диво Егеї!

Полинули хвилі й понесли новину свого моря до еолійського берега. Довго линули за хвилями хвилі, і все розповідали про витончені обриси острова, про його тихомрійну красу.

Чули їх першого дня суворі гори Анатолії й лишалися байдужі. Чули й другого дня і знов були пезворушні. Та коли їм геть набридло слухати невпинний рокіт моря, що кричало їм про диво, гори ніби прокинулись і — нечувана річ! — нахилились над хвилями, щоб поглянути на острів у Егеї. І, позаздривши його досконалістю, мовили:

— Сотворімо й ми куточок спокою на землі Еоліди, щоб був він, як той острів!

Розступилися тоді гори, відсунулись від моря, і місце, яке вони звільнили, стало краєм Спокою.

Ті апатолійські гори називаються Кімінденями.

¹ Еге́я — Егейське море.

² Апа́толія — стародавня грецька назва Малої Азії.

³ Ео́ліда — стародавня назва області на західному узбережжі Малої Азії, була заселена грецьким племенем еолійців.

Мої предки жили з того, що тяжкою працею обробляли землю під Кімінденями. У ті часи, коли я з'явився на світ, нашій родині належав чималий кляпоть тієї землі. Узимку ми жили в місті, а як тільки сніги втікали з Кімінденів і земля вкривалася зеленню, мати брала мене й усіх моїх сестер — Антипі, Агапі, Артемі, Лену — і ми вирушали на все літо в маєток до наших діда та баби.

Море було далеко звідти, і попервах це завдавало мені великого жалю, бо народився я біля моря.

У тихій долині я згадував хвилі й мушлі, медуз і запахи гнилих водоростей, а надто вітрила, що линуць у просторі. Я не вмів про це розповісти, бо був ще дуже малий. Та одного дня моя мати знайшла свого хлопчика розпластаного долілиць, наче він цілував землю. Хлопчик не ворухився, і коли стривожена мати підбігла й підвела його, то побачила, що обличчя в нього мокро від сліз. Вона вражено запитала, що сталося, але він не міг пояснити, тому й не сказав нічого. Тільки ж кожна мати — то найчутливіше створіння на світі, тож і моя, зрозумівши, в чому річ, відтоді часто водила мене високо в Кіміндені, звідки я міг бачити море. І поки я заморожепо вдивлявся в далекі води, вона не озивалась до мене, щоб мені здавалося, ніби нас тільки двос — я і море. Так минав якийсь час, мої очі втомлювалися й відвертались від моря, а я повертався на землю. Тоді навколишні дерева ставали кораблями з високими щоглами, шумотливе листя оберталося на вітрила, вітер розгойдував землю, здіймав її крутими хвилями, маленькі копички й пташки ставали золотими рибками і пливли собі кудись, а я мандрував разом з ними.

Коли ж я прокидався, то бачив над собою материні очі. Вони чекали моїх очей.

— Гарно було тобі, синку? — питала вона, ніжно усміхаючись.

— Ох, мамо, з морем завжди гарно!

Одного з таких літніх днів ми з матір'ю, повертаючись із «морської подорожі по Кімінденях», зупинилися в кориті маленької річечки. Дно річечки було вистелене чистим піском, а по ньому дзюркотіла вода.

— Звідки ця вода, — запитав я, — адже тепер літо, із Кімінденів вода не тече?

— А ось ходімо! — сказала мені мати. Вона всі свої дитячі роки прожила в Кімінденях і добре знала околиці. — Ходімо, побачиш!

Ми пішли понад річечкою далеко в глиб долини і аж там у виярку натрапили на джерело. Тут стояла прохолода, хоч

ніде довкола не видно було пі моху, пі чинар, що завше ростуть у таких вологих місцях.

— Попробуй воду,— сказала мати.— Побачиш, яка вона холодна!

Я набрав пригорщу води й підніс до рота. Та тільки-но торкнувся до неї губами, як одразу й виплеснув її і витер губи.

— Але ж це море! — вигукнув я здивовано.

Мати радісно засміялася. Вона обняла мене й сказала:

— Ось бачиш! Море є всюди!

І коли ми вже рушили назад, вона серйозно пояснила мені, що вся ця місцевість під Кімінденями була колись поганою землею, бо глибоко в її надрах жило море, воно повнило все її нутро. І мої покірливі предки мусили працювати безнастанно з покоління в покоління, щоб відвести морську воду, аби тут росли дерева й виноград.

Земля стала родючою ще за молодих літ мого діда, матеріного батька. Тоді й виник масток. Від матері я дізнався, як з'явилася перша хижка, як моя баба своїми руками посадила у дворі першу чинару та як садили виноград. До мастку входили у великі ворота, зроблені з різьбленого дерева. Довкола двору впритул одна до одної стояли будівлі. На першому поверсі в них були комори і стайні, на другому — помешкання діда та баби, поряд з ними — кімнати для гостей, далі — кімнати для служниць та наймитів, які працювали в мастку цілий рік. До дідового помешкання вели дерев'яні сходи, а від них починався дерев'яний балкон, що йшов уздовж будівель. Усі вікна дивилися у двір, і тільки в дідовому помешканні було одне загразоване вікно, що виходило пазовні, в навколишній світ за великими ворітьми. Отож масток скидався на монастир або фортецю, і весь він, щоб уберегтися від розбійників, був змурований з грубесних каменів, привезених з гори Сармусака. А проте масток не мав нічого ні від аскетичної строгості монастирів, ні від грізної суворості фортець. Він був пофарбований у блакитний колір.

У одній з кімнат зберігалася, мов особлива цінність, зброя: граси, мартини⁴ та шаблі, саме стільки, скільки потрібно було, щоб озброїти всіх наймитів, якщо б на нас напали розбійники. Цю кімнату ми називали Жовтою, бо вона була пофарбована в ясно-жовтий колір. Наша дитяча кімната була поряд з нею, тому наші думки раз у раз наvertsалися до зброї.

⁴ Граса, мартина — різновиди гвинтівок.

А що Жовта була завжди замкнута і піхто, крім діда, не мав права відмикати її, наша уява надавала їй величезних розмірів, робила її таємничим пристановищем казкових створінь.

Ночами, коли надворі все завмирало, коли вже не вили шакали і тільки шелестіло листя на деревах, будь-який інший найтихіший шум, здавалося, долинав саме звідти, з тієї забороненої кімнати. Тоді ми починали будити одне одного.

— Ти чув? — казала маленька Артемі, штовхаючи мене.

Я злякано прокидався й питав:

— Що сталося?

— Слухай! Там щось робиться! У Жовтій...

Я уважно прислухався. Натомлена земля спочивала й леліяла насіння, і воно проростало, і те таємниче священнодійство землі витворювало легесенький шум, який чують лише діти. Під землею ворушилося коріння дерев, шукаючи воду; на стовбурах пульсувала кора, женучи соки в гілля й листя; самотньо трудилися сліпі черв'яки; пробігала й зникала сарна, гнана якимось більшим звіром; за нею друга,— траплялося, що ця не добігала до рятівного лісу; тоді чувся глибокий, пронизливий крик, голос смерті. Потім звуки щедали й наставало Велике Мовчання.

— Слухай!.. — знову казала Артемі, коли западала тиша.

— То, мабуть, був шакал, він уже втік, — казав я їй.

— Та ні! Не шакал! Ось! Зараз, з а р а з! Он там! Слухай!

Я напружував слух і щосили витріщав очі. Серце моє завмирало, бо мені конче треба було почути те, що чула вона.

— Ох! — нарешті озивався я розчаровано. — Нічого не чую! Тільки листя...

— Глушко нещасний! Листя! Яке там листя! — лунав у темряві її голос, і я знав, що очі її палахкотять зневагою, мовляв, який ти ще малий!

Мені було шість років, а їй уже виповнилося вісім. І я цим не переймався. Але в отакі хвилини я мало не плакав від образи, тому що Артемі — дівчинка, а дівчинка не повинна знати більше від хлопця. А тут он що виходить! Це ж просто величезна несправедливість!

— Верзеш казна-що! — відрубав я сердито. — Листя шумить, а вона — у Жовтій! Пхе!

— З глузду з'їхав! Це я верзу казна-що? А ти забув, як сам позавчора чув, що по Жовтій ходили шаблі й розмовляли з пістолями? Ти бач, я верзу казна-що!

Артемі казала правду. Позавчора десь далеко за північ дув сильний вітер і весь маєток аж хитався. Згори, з Кіміндень, котився лемепт дерев, що змагалися з вітром. Ні шакали не

відважувались вийти зі своїх лігов, ні сарни, жодна жива істота не подавала голосу. І тоді ми з Артемі чули таємничий шум, що долинав з Жовтої, і сходилися на тому, що то розмовляють шаблі. Отже, чому тепер я в це не вірю?

— Ти все спиш, от що! — підсумовувала Артемі, аби пояснити мою глухоту. — А я не сплю, то моє вухо й навчилася слухати.

— Добре, добре! — знову різко казав я. — Ти знаєш усе! От і сиди собі в темряві, і не спи...

Я перевертався на своєму маленькому ліжку і з головою вакутувався в простирadlo. Але тої самої миті ясний, чистий звук лунав у п'ятні з боку Жовтої. Якесь «тік-так».

— Ну, хоч тепер ти почув?.. — шепотіла з темряви Артемі, і мені здавалося, що вона тремтить. — Почув?

— Ой, тепер почув! — шепотів і я стривожено. — Що це?

— Шаблі прокидаються... — мовила Артемі.

Але тут прокидалася й Антипі, найстарша наша сестра, їй уже виповнилося дванадцять років, і вона була нашою другою матір'ю. Ми їй завжди розповідали свої таємниці.

— Що там у вас? — тихо запитувала вона.

— Антипі, послухай!.. — казала Артемі, і її голос ніби благав про допомогу. — У Жовтій прокинулися шаблі!..

Антипі прислухалася, потім кидала без тіні страху:

— То миші. Не бійтеся. Спіть!

Ми чули, як вона переверталась на другий бік, мовби нічого не сталося. Я теж укривався з головою, але очей не заплющував. Звуки лісу, землі, сарни зливалися воедино і ставали дивною музикою, яка розказує про те, що відбувається в казках і снах, оповідає про мандрі дітей, котрі вирушають верхи на золотих рибках шукати срібнокоосу, одягнену в усе біло Родопапуду⁵, двері якої стереже Великий Змій. Шаблі й пістолі в Жовтій кімнаті переставали бути дикими створіннями, вони прокидалися тільки від заздрості, бо їм теж хотілося осідлати золотих рибок, а не лишатися на самоті під замком. Вони тихенько прочиняли двері свої в'язниці і простягли руки, знаючи, що коли не золота рибка, то принаймні маленький добрий дельфін чекає там па них. І коли золоті рибки вирушали в мандрі, плывучи в повітрі, їм услід лунав голос шабель, які благали їх, сидячи верхи на дельфіні:

«Почекайте нас! Почекайте й нас, ми теж хочемо до Родопапудя!»

⁵ Родопапуда — персонаж грецького фольклору.

«То швидше! — дружньо кричав їм маленький хлопчик із золотої рибки. — Швидше, ми вас чекаємо!»

Наступного ранку Антипі запитувала мене:

— Кого ти чекав учора вночі?

— Я когось чекав?

— Ну як же, ти ж кликав когось уві спі.

Я нічого не міг пригадати й казав їй, що то, певне, щось мені спилося.

Розділ другий

ПОДРОБИЦІ ПРО ОДНУ ПОВІНЬ ТА ПРО СТРАШНОГО РОЗБІЙНИКА НА ІМ'Я ЛАЗО-ЕФЕНДІ

Дід, позважаючи на свої вісімдесят років, був кремезний, налитий здоров'ям чоловік і мав хоробре серце. Все своє життя він провів у Кімінденях, і було воно суворе, аж поки склався достаток. Однак від тяжкого життя в діда тільки й сліду залишилося, що глибокі зморшки на обличчі. У його синіх очах панувала дитяча наївність, а його уста, коли він усміхався, сяяли добротою цілого світу. Дід передав управління маєтком вірному економові, а тому міг цілий день ходити в своєму дорогому вбранні з сукпа, пошитою в найсуворіших традиціях кравців з Айвалі. Він був несказанно уважний до свого одягу, і я не пригадую, щоб хоч раз бачив його неохайним протягом тих літ, що ми прожили в маєтку. Грамоти дід не знав зовсім, тому в розрахунках йому завжди допомагала його вірна подруга — моя бабуся. Мабуть, усі бабусі — дуже добрі створіння, але моя була найдобріша і найсумирніша з усіх бабусь на світі. Вона терпіла разом з дідом усі знегоди й труднощі життя, разом з ним спостерігала, як з року в рік підрастають діти, онуки, дерева, виноградні лози. Велика частка вкладеної у все це праці була її праця. А проте і в глибокій старості у стосунках з дідом вона дотримувалася тих самих правил, що й за молодих років.

— Все оце ви завдячуєте своєму дідові, — казала вона нам і поводила круг себе рукою, описуючи коло, яке обіймало і землю, і дерева, і нас.

Коли входив дід, вона завжди підводилася, аби зустріти його стоячи, і то не лише для того, щоб навчити нас

поважати його, а й тому, що так зустрічати діда вважала за свій обов'язок.

І як тільки підводилась бабуся, підхоплювались на ноги й усі ми, мої сестри і я, підбігали до діда, чіплялися на нього й цілували йому руки. А він, усміхаючись, ледве ступав, обліплений нами, ніби йшов у хвилях, посуваючись у глиб кімнати, до бабусі.

— Сідай, Деспіно,— казав він і гладив її плечі, і його обличчя тоді променилося радістю людини, яка потрібна комусь і чие життя не минуло марно на цьому світі.

Літніми днями, коли починало вечоріти, вони завжди виходили за великі ворота й сідали удвох під дубом при вході в масток. Там була невеличка лавка, якраз на двох. Там вони й сідали і поволі, з великими паузами перемовлялися, поринаючи в давнину. Лише зрідка опускаючи очі додола, вони весь час кудись задивлялися, але не пристрасно, не пильно, як у молодості. Їхні погляди звільна спочивали на хмарах, на деревах, на Кімінденях. І тоді з минулого повагом, тихою ходою виступали спогади.

Дід каже:

— Ти пам'ятаєш, коли знайшлося в нас перше дитя? Це було того року, коли розлилася річка.

— Щоб я та не пам'ятала, Яннакосе... Хіба таке забудеш?

На якийсь час вони замовкають. І тоді легенький вітерець обертається на могутню трамонтану, білі хмари, що плывуть у небі, стають велетенськими чорними горами й укривають землю під Кіміндепами. Ніч. Лютує буря. Дощ періщить безперестанку. У маленькій кімнатці, де горить вогонь, стогне тихо і здушено молодесенька жіночка, силкуючись дати життя дитяті. Біля неї чатують дві чи три старші жінки з тих, що працюють у мастку, а тим часом дужий стрункий чоловік юної породіллі походжає під дверима широкими нервовими кроками. Темрява щодалі густішає, буря лютує щодалі дужче.

І тут прибігає перестрашений орач, мокрий як хлющ, з помутнілими очима.

«Річка розливається! — кричить він. — Нас затопить!»

Юний чоловік породіллі прожогом вилітає надвір, скликає всіх наймитів рятувати землю — скільки ж бо праці в неї вкладено! І раптом завмирає, як громом побитий. Як же він залишить свою дружину, коли вона в небезпеці і творить йому сина! Його сина!

«Підете самі! — нарешті каже він рішуче своїм людям і дає їм настанови, як боротися з водою.— А я залишусь тут!»

Але його подруга розуміє, що сталося. Вона щосили

зціплює зуби, аби притамувати біль, неймовірним зусиллям волі прибирає спокійного вигляду і посилає по свого чоловіка.

«Яннакосе,— каже вона йому,— я ще почекаю. Ще не настав його час. Що там надворі?»

«Нічого,— каже він.— Трохи піднялася вода».

«Іди, Яннакосе,— каже вона твердо.— Якщо маєш щось робити, то йди. Я ще почекаю».

А що він вагається, то вона починає благати його:

«На бога! Земля! Наша земля!»

Чоловік згоджується і йде і цілу ніч до знемоги працює разом із своїми людьми — рие канали, щоб відвести воду. А повернувшись уранці додому й діставшись до кімнати своєї дружини, одразу зауважує дивну тишу там, усередині. Він рвучко відчиняє двері. Всі жінки, які доглядали за нею, його дружиною, разом скрикують і опускають очі, зі страхом чекаючи, що буде. Юна породілля; лежачи на ліжку, кидає на нього якийсь дивний погляд, відвертає обличчя ще зі слідами болю до дитяти, що тихо лежить, спеленуте, біля неї.

«Пробач мені,— зіпчено шепоче вона чоловікові.— Це дівчинка».

Аж тоді чоловікові стає ясно. Він швидко підходить до юної дружини, нахилиється й гладить її по щоці. Його вії тремтять від хвилювання.

«Я подивлюся?» — ніби прохає він.

Молода мати розпеленала дитя, яке щойно з'явилося на світ. Чоловік схилювся над кумедним створінням, трохи постояв так, а потім рвучко випростався.

«Ходіть-но, скажіть, хай заріжуть білого бичка! — громовим голосом гукнув він до жінок.— Нехай пригощаються всі наймити і всі подорожні, хоч би хто тут проходив! Кажіть їм, що в мене народилася донька!»

І коли молода мати, намагаючись вхопити й поцілувати його руку, тихо заплакала від вдячності до людини, яка могла бути такою доброю, в ньому вперше прокинулася турбота про дитину — мою матір. Він дбайливо укрити її і відтоді все життя прагнув захистити її від зногод.

«А земля?..» — ледве вимовила дружина кризь ридання.

«Усе гаразд! Заспокойся», — відповів він.

— Бачиш, Десніно, бачиш, як минуло життя? — тихо каже дід, повертаючись із глибини років, і легенько торкає своєю рукою руку баби.

— Так, Яннакосе, з тобою моє життя було завжди гарне, — шепоче баба.— Я молилась на тебе...

— Ну, годі, годі вже, облиш, — усміхається щасливо дід. — Ти мені стільки допомагала... Я твій боржник. — І трохи згодом додає: — Як добре, що бог одразу дав нам дівчаток! Завдяки цьому ти не була самотня й безпомічна в цій пустелі.

На якийсь час западає мовчанка.

— А що було того року, коли в нас знайшлася друга дитина, Урапія? — запитує дід, намагаючись пригадати, з яким випадком у мастку пов'язана поява цього дитяти, тому що хронологія набувала для нього змісту лише тоді, коли була пов'язана з історією цієї землі.

— Та ти що, справді не пам'ятаєш? — дивується баба. — Це було того року, коли згоріли дерева. Тоді, коли до нас приходив Лазос.

— А, так, так. Тоді, коли до нас приходив Лазос! Як це я міг забути!

Він начебто щось пригадує, потім зашутає, усміхаючись:

— Ну, скажи мені хоч тепер: ти тоді дуже злякалася?

— Невже ти не пам'ятаєш? Я про нього дізналася, коли вже все скінчилося, — каже баба. — І потім, я ніколи не боялася за себе. Тільки за тебе...

Лазос був страшний розбійник, турок, він тримав у страху в ті давні роки весь край від Пергама чи навіть аж від Киркача до самої Андрамітської затоки. Чутки малювали його неймовірно жорстоким і кровожерним, безжальним і до християн, і до свого племені. І ті, і ті називали його кяфіром — невірним, бо знали, що в такому звірові не може пустити коріння віра в бога.

Якось опівдні наймити, а з ними й дід, тоді ще молодий чолов'яга, відпочивали під олівами. Дивляться, аж до них біжить пастух, який пас отару по навколишніх горах. Він кричав:

«Де Яннакос Бібелас? Де Яннакос Бібелас?»

Йому замахали руками. Він підбіг блідий, перестрашений, весь облитий потом, — мабуть, мчав щодоуху без упину.

«Хазяїне! — сказав він дідові. — Хазяїне! Лазос!..»

«Ну, ну! Що сталося?» — мовив дід, намагаючись не виказати перед своїми людьми, що несподівана звістка стурбувала його.

Тоді пастух поспіхом розповів, що, коли він сидів на одній з вершин у Кімінденях, перед ним раптом піби з-під землі вирости душ з п'ятнадцять волоцюг отакенного зросту, бородатих, з лютими очима, обвішаних навхрест патронташами, з рушницями в руках. Вони допитувалися, скільки людей у мастку Бібеласа, чи мають вони зброю, скільки худоби, яке там є майно та чи не з'являлася тут цими днями

кіпна поліція і таке інше. А один з розбійників, очевидно, ватаг, сказав йому:

«Візьми оце й віднеси Яннакосу Бібеласу! Скажи йому, що це послав Лазос і що Лазос увечері отабориться в його конаку⁶, тож нехай приготує п'ятсот лір! І пришле з собою свою людину, щоб провести мене. Ми чекатимемо тут!»

І дав пастухові червону хустку, що мала бути страшним попередженням дідові: в один з її ріжків він зав'язав кулю, попередньо позначивши її зубами.

Так розповів пастух.

Переполох, що зчинився серед наймитів після його розповіді, неможливо описати. Одні хотіли негайно втікати, дістатися до моря і там сховатися; інші казали, що треба озброїтися й стати проти грабіжника та його банди, але передусім послати когось у Дікелі по допомогу.

«Але ж на хуторі є й жінки. Що з ними буде?» — згадав хтось.

«І дружина хазяїна в такому стані. Як же їй бути?» — сказав інший, згадавши, що лише вчора вона народила другу дівчинку, Урапію, і досі була в тяжкому стані.

Аж ось дід, який досі мовчав, по-перше, виграючи час, щоб вирішити, як бути, а по-друге, щоб не показати себе малодушним перед людьми, підвів очі, окинув поглядом наймитів і сказав пастухові рішучим тоном:

«Повертайся назад, з тобою піде один з моїх людей. Скажеш Лазосові, що в конаку Яннакоса Бібеласа всякому подорожньому дають їсти й пити і притулок на ніч. Що ж до п'ятисот лір, то такої суми я не маю. Можу послати йому лише сто. І я посилаю їх з моєю людиною. Більше не маю».

Так і сталося. Пастух пішов разом з дідовим економом. Сонце хилилося до заходу. Чоловіки й жінки поверталися з роботи. Дід суворо попередив, щоб жодне слово про цю новину не долетіло до вух його дружини, молодої матері. Тому всі розмовляли притишеними голосами. Стривожені чоловіки ділилися думками про рішення хазяїна не чинити опору. Одні вважали, що це до добра не доведе. Інші казали: «А що він мав робити? Зважитися на опір, коли його дружина в такому стані?»

Наймички, особливо молоді дівчата, прислухаючись до цих розмов, бігади сюди-туди, від одного гурту чоловіків до іншого. Щоким їхні цапчили, в очах стояв страх.

«Що ж це буде? Вони нас тут повбивають! Або заберуть із собою!»

⁶ Конак — житло; дім багатой людини (тур.).

Час від часу котрась із них вибігала до великих воріт маєтку, виглядала за них, а потім, приставивши долоцю дашком до очей, вдивлялася вгору, на Кіміндені. Інші тривожно чекали її у дворі.

«Ще нікого?»

«Нікого!»

«Ох!»

Вони зітхали, але ніхто не міг би сказати, від якого тягря прагнули звільнитися: від тривоги чи від гнітючого чекання.

Дійшло до того, що одна жінка не витримала й почала плакати, голосячи:

«Ох, нехай би вже швидше приходили!.. Хай буде, що буде! Аби тільки все це швидше скінчилося!..»

Посутеніло. Ніч опускалася на дерева, на людей і гнітила їхні змучені від страху душі ще одним тягарем — питьмою. Дехто, вже вкрай утомлений, ішов до себе в кімнату й лягав, смалячи цигарку за цигаркою, а жінки тим часом сиділи надворі під зорями, широко відкривши очі і вслухаючись у ніч кожною клітиною тіла.

Стояла глибока тиша. Високо-високо на суворому божестві цього краю, на Кімінденях, мучилося від спраги велике дерево. Воно поволі мацало навколо себе корінням, витягувало його в усі боки, шукаючи води. Попрокидалися черв'яки. «Що сталося?» — запитав один. «Нічого, — відповів інший. — Дерево хоче пити». І черв'яки вже були перевернулися на другий бік, щоб заснути знову, аж тут прокинулася земля. «У чім річ?» — запитала й вона. Та як тільки побачила марні зусилля коренів, зрозуміла й ніжно усміхнулася. «Я дам тобі води», — сказала вона дереву. Сколихнулася земля, випустила воду з потайного сховища, де зберігала її про чорний день, і дерево напилосся. І тої самої хвилини на поверхні від хвилювання землі захитався великий камінь, прокинувся з незворушного сну й перекоотився на інше місце.

Все це діялося високо вгорі, і Кіміндені спокійно вслухалися в свої глибини. Спокійно вслухалися вони й у те, що діялося внизу, під їхнім прикриттям, поміж людей.

«Ще нема?» — запитували паймити із своїх кімнат, і очі їхні були каламутні й червоні.

«Нема! — відповідали знадвору жінки. — Ще й досі нема нікого!» — казали вони, і в їхніх голосах чулося крайнє напруження. Так, жінки вже не мали сили чекати далі.

Раптом пролунав тремтячий голос:

«Слухайте! Та слухайте ж!»

І тоді дуже чітко почувся дивний, приглушений гул.

«Чи не коні?»

«А що ж? Це коні! Це вопи! Їдуть! Їдуть!»

Всі посхоплювалися з ліжок. Тривога іскрами сипонула по фортеці, що чекала власного падіння. Діда, який був біля своєї дружини, на мигах виманили за двері.

«Що там таке?» — запитала дружина.

Він лагідно усміхнувся їй:

«У нас знайшлося ще одне телятко. Біла корова отелилася».

Дід вийшов. Вираз обличчя в нього вмить змінився: став суворим і рішучим. Дід звелів двом наймитам запалити смолоскипи й чекати при великих воротах. Потім звернувся до чоловіків і жінок, які сновигали по двору:

«Всім розійтися по своїх кімнатах і замкнутися! І нікому не виходити, аж поки я скажу!»

Минуло небагато часу, і розбійники нарешті прибули. Вони спішилися перед великими ворітьми. Половина з них залишилася на варті, а Лазос і п'ятеро його товаришів підійшли до чоловіків, які стояли із смолоскипами.

«Де ваш хазяїн?» — сердито запитав Лазос.

Ті, цокотячи зубами, відповіли, що він чекає на нього, і відчинили ворота. Ідучи попереду, вони освітлювали доріжку, що вела до дерев'яних східців. І тоді всі, хто причаївся за загратованими вікнами, побачили у світлі смолоскипів високого молодого чолов'ягу з пшеничними вусами й засмаглим на сонці обличчям; він ішов першим. Голова його була пов'язана червоною хусткою, на грудях перехрещувались у два ряди патронташі, з-за пояса стирчав пістоль і кинджал із срібним руків'ям, а на плечі висіла рушниця. Він безстрашно ступав широкими кроками услід за смолоскипами. За ним ішли його хлопці.

Дід чекав на східцях:

«Ласкаво прошу до мого дому, Лазосе-сфенді!»

«Ти Явначос Бібелас? Радий бачити!» — привітався розбійник.

Дід провів його до кімнати, де вже був накритий низенький круглий столик.

Ватаг розбійників сів перший на дерев'яний піл під стіною. По праву й ліву руч від нього посідали його хлопці. Ватаг пильно обдивився навколо, потім утупився поглядом у діда й запитав:

«Де твої люди?»

«Всі в своїх кімнатах».

«А де ваша зброя?»

«Тут нема зброї», — спокійно проказав дід, уникаючи точної відповіді.

Лазос окинув оком голі стіни, потім наказав своїм:

«Обшукайте його!»

Діда обшукали, але нічого не знайшли. Він був зовсім беззахисний.

«Добре! — сказав Лазос і, помовчавши, запитав: — Ти чув про мене, хазяїне?»

«Чув. У цих краях кожен про тебе чув».

«Отже, маєш знати, що я слів на вітер не кидаю. Я повідомив, що жду від тебе п'ятсот лір. Чому ти їх не прислав?»

Його погляд став раптом жорстким. Він свердлов діда. Просто дивно, як на тому майже хлоп'ячому обличчі могли отак змінитися очі.

«Я теж слів на вітер не кидаю, — безстрашно відповів дід. — Не маю я стільки. Земля моя не дуже родюча, і те, що я тобі послав, добуते кривавим потом. А більше не маю».

Очі Лазоса знову зблиснули.

«Побачимо! — сказав він, і дивпа, палахка від сарказму по-смішка заграла на його устах. — Але знай, Яннакосе Бібеласе: мало хто так зі мною говорив!»

«Роби, як вважаєш за потрібне, — мовив дід з тою самою холодною незворушністю, що й досі. — Я міг би виставити людей, щоб оборонити ворота й не пустити тебе. Та я не зробив цього. Тому що...»

Він хотів був сказати про стан своєї дружини, та нараз йому здалося, що про це соромно згадувати. І тільки губи його злегка затремтіли.

«Чому ж?» — запитав розбійник.

«Та нічого. То я так».

Хвильку помовчавши, дід додав:

«Через мій конак ще не проходила людина, яка хотіла б їсти, а їй не дали».

І вже тихше запросив Лазоса:

«Тож прошу до вечері».

Дід підвівся з виглядом людини, якій треба дбати про гостей. «Ласкаво прошу», — знову озвався він і перший узяв кусень хліба.

На столі були смажене ягня, яйця, сир, вино й мед. Дід лише доторкнувся до їжі й питва, пригортаючи розбійників. А ті, очевидно, добре зголоднілі, невдовзі забули й про діда. Вони пили і їли як не в себе, розмовляли про своє, сміялися й горланили. Раптом один глянув на діда й мовби тільки-тепер згадав про його існування.

«Знав би ти, що тебе чекає, олане! — глузливо сказав він, і його товариші засміялися. — Тільки де ж тобі знати Лазоса-ефенді!»

Минув ще якийсь час, і стало ясно, що розбійники впилися. І тоді білявий хлоп'яга, Лазос-ефенді, затагнув пісню.

«З далекої далнини, з глибин Азії, з високих голих вершин спускається вовча зграя. Мчить вона вниз, у долину, до моря, шукає поживи. Мчить із краю в край, спустошує все на шляху, та не може насититись. Дерев а і звірі кажуть вовкам: «Спускайтеся далі! Спускайтеся далі, до моря!» І вовки біжать та й біжать. Пробігають вони Солоною пустелею — віде ані душі. Лише якусь заблукану пташку зустріли та й питають її: «Як дістатися до моря?» — «Спускайтеся вниз!» — відповідає їм настрахана пташка і зникає. Море! Що ж то воно за місце таке з водою, куди всі прагнуть дістатися — і звірі, і птахи, і люди, — зголоднівши між голих скель? Подолали вовки Солону пустелю й прибилися до великого лісу. Там, у дуплі одного дерева, знайшли вони старого оленя, що забився туди вмирати. Вовки запитали його: «Ти стільки пробіг за своє життя, то скажи ж пам хоч ти про море! Чи ще далеко до нього?» І тоді олень, який усе життя прожив у лісі, тільки в лісі, а тому бачив, що всі олені його роду народжувались і вмيرали під великими деревами, відповів їм: «Ніколи ви не дістанетесь до моря! Ніколи не дістанетесь!» І тоді вовки люто загарчали, попадали на землю й почали оплакувати свою долю, оплакувати свою самотність, бо вже знали, що ніколи не дістануться до моря і що море не для вовків».

Це була невимовно тужна пісня блукань і самотності, сповнена горя й невтоленого жадання, — ця пісня вовків. Гіркий смуток застилав очі розбійників, поки лилася пісня, і серця їхні завмирили й повнилися скорботою. Суворі зморшки на обличчях розбійників розгладились, руки з набряклыми жилами ослабли, і до душі тихо-тихо підступила й заволоділа нею на якусь мить людяність.

І тоді, в ту критичну мить, звідкиць із кімнат почувся жалібний плач — він тягся без угаву, упертий і одноманітний. Плакало пронизливим, але ж таким тоненьким, слабким голосочком немовля. Крізь вовчу тугу, крізь патронташі й рупниці, крізь міцний дух брудних чоловічих тіл прорвався такий недоречний тут голос нового створіння, заявляючи про своє існування та благаючи допомоги.

Першим почув голос і став прислухатися білявий хлоп'яга, Лазос-ефенді. Він примружив очі, ніби хотів упевнитись, що чує добре, потім глянув на своїх товаришів, мовби чекав від

⁷ О л а н — хлопець (тур.).

них пояснення, а тоді подивився на діда й запитав, украй здивований:

«Що це таке?»

Той серйозно глянув йому в очі й відповів:

«Учора народилося. Донька моя. Її мати тяжко хвора».

Тоненьке, безсиле нарікання пробивалося крізь стіни й ставало щодалі настирливішим, щодалі благальнішим. На мить розбійники примовкли. Аж раптом Лазос підхопився, підскочив до діда, вхопив його за барки і щосили струсонув.

«Чому ж ти мені цього не сказав, олане? Чому не сказав?» — прогримів він.

На нього немовби напало раптове шаленство: він тупотів ногами, бив себе руками в груди, аж кулі в патронташах цокотили одна об одну.

«Чому ти мені цього не сказав, олане?» — гримів він раз у раз, неначе хтось примусив його зробити страхітливий, нелюдський вчинок.

Минуло чимало часу, поки він заспокоївся, впав на піл і затих. Розбійники мовчки стояли над ним, боячись його розсердити.

Нарешті Лазос підвівся. Він був уже зовсім спокійний, а його сухе обличчя виражало рішучість.

«Поклич-но котрусь із служниць!» — наказав він дідові.

З'явилася стара, яка доглядала хвору молоду матір.

Лазос добув із широкого пояса чорну торбинку — кисет із сотнею лір, тих самих лір, що їх прислав йому дід.

«Віддай це своїй господині», — сказав розбійник, подаючи старій кисет. — Скажи їй, що це посилає Лазос у посаг її доньці».

Він вийшов перший, за ним рушили його хлопці. На заході тремтів Волосожар. Було дуже холодно.

Дійшовши до великих воріт, де стояли коні, розбійники зупинилися.

«Аллаа ситарладик⁸, Яннакосе Бібеласе!» — мовив ватаг.

«Огурола⁹, Лазосе-ефенді!»

Лазос сів на коня, за ним посідала на коней і решта розбійників, і вони зникли в темряві.

Ось про що згадували і про що розмовляли вечорами дід та баба, сидючи на лавці під дубом.

— Як давно все це було, — мурмотіла баба.

— Таж стільки років минуло, Деспіно, — казав дід.

⁸ Аллаа ситарладик — до побачення (каліч. тур.).

⁹ Огурола — хай щастить (тур.).

Коли засвічувалися зірки і змовкало птаство, коли нічна прохолода огортала все навколо, баба підводилась.

— Ходімо вже, Япнакосе.

— Ходімо, Деспіно.

А що вона була вже зовсім слабка і поги не слухалися її, вона спиралася на свого чоловіка і вони поволі ступали разом. У великих воротах вони зупинялися, хрестилися, а потім дід брав ворота на засув.

У розміреному плині життя під Кімінденнями раз і назавжди було заведено, що вечорами на лавці під дубом не мав права сидіти ніхто, крім наших діда та баби, а великі ворота відчиняти вранці й зачиняти увечері не мав права ніхто, крім діда, тому що дід мав дбати за всіх нас, за людей і за дерева, за отари й за худобу від зорі до зорі.

Ось так з часом і я навчився любити цю землю, на якій пустив глибоке коріння мир.

Розділ третій

ГОЛОДНІ ШАКАЛИ

Траплялися ^іночі, коли нічогісінько не було чути, нічогісінько не діялось під Кімінденнями. То були мертві ночі. З хмар і з гір на безмовні хвилі дібров і ланів спадала роса. Краплинами осідала вона на листі. Краплини спокійно мандрували в чистому повітрі, не стрічаючи ніяких перешкод, і їхніми єдиними проводирями й товаришами були зорі. Але краплини не мали потреби ні в проводирі, ні в товаришеві. Тому що відразу, як тільки краплини роси народжувалися високо вгорі, земля ставала для них чарівним краєм і вони прагнули до нього. Вони знали, що зрештою саме там їхня доля, тому земля й мапила їх, їм хотілося впасти і зникнути, їх вабили чари кінця.

Діти — мої сестри і я — забивались у кімнату наших діда й баби і, збентежені такою глибокою тишею, визирили у вікно, намагаючись уловити бодай якийсь звук.

Нічого. Жодного звуку. Але чари ночі, глибокий і незбагнений світ промовляли до наших сердець.

— Діду, що робиться надворі? — питали ми.

— А що робиться? Нічого!

— Нічого? Але ж послухай!..

Дід наставляв вухо, а потім потверджував своє слово:

— Я ж казав. Нічого не чути! — І обертався до баби: — Ти щось чуєш, бабо?

— Авжеж, чую, — казала вона лагідно, благословляючи всіх нас своїм поглядом.

— То що ж там? Що там таке? — нетерпеливились ми.

— Ніч прокинулась, дітки мої, — тихо й упевнено відповідала вона.

Он воно що! Ніч прокинулась...

— А де ж це шакали? Де лисиці, чому їх не чути?

— Хіба ви не знаєте? Всіх їх цього вечора забрав у печеру Великий Змій, нагодував їх і приспав.

— А! Он чому...

Великий Змій був найулюбленішою істотою нашої баби. Казковий людоїд потроху перетворився в її устах на доброзичливе лісове божество. Він закривав очі дітям, щоб вони засинали; він карав їх тоненькою лозинкою так легенько, ніби пестив, коли діти робили шкоду, не слухались матері або забували молитву. Він показував подорожнім, які збилися з путі, коров'ячу стежину; він накривав стіл і запрошував бідодлашних шакалів поїсти, коли вони дуже завивали. І ми, наслуховавшись отакого про Великого Змія, уявляли його як бога, подібного до того, що зображений під банями церков. Ми уявляли його з великою білою бородою, з золотим вінцем на голові. Закутаний у серпанок, він мовчки йде, переступаючи довжелезними ногами через дерева.

Попереду нього виступають сорок маленьких зміїв, а позаду — ще сорок, і важкі давони, що висять на їхніх шиях, видзвонюють на весь ліс — бам-бам, бам-бам, — аби всі знали, що йде Великий Змій...

Ось що діялося тихими літніми ночами під Кімінденнями. Але так тихо було не завжди. Траплялися й інакші ночі — і їх було далеко більше, — коли Великий Змій, утомившись пригощати та присипляти шакалів, випускав їх у поле, на вгіддя, щоб вони самі собі шукали поживу й гамували голод. Навесні, коли ще не було ніякого плоду, їхні навали не завдавали шкоди і ні в кого не викликали тривоги. Ми чули їх-не дике виття вдалині й чекали зі страхом і трепетом його наближення.

— Вони прибіжать аж сюди...

— Ну то й що? Боїтеся? — казав дід. — Хай прибігають!

— Хай прибігають! — казав і я, єдиний хлопець у мастку, щоб сестри бачили, який я відважний. — Чого тремтите?

Маленька Артемі, маленька Агапі, маленька Лена справді тремтіли і, бачачи мій хоробрий вигляд, обурювалися з моїх хитрощів.

— Хто б ще казав? — презирливо кричали вони. — Ти ж навіть ящірки боїшся!

Я боявся ящірок. Це правда. Але що з того? Ящірки бігають між твоїх ніг і повзають, як вужі. То хіба ж це не природно боятися їх? Але ж тут від шакалів захищають стіни!

— О-о! Ще б пак! Ти тільки у стінах сміливий!

Не встигали дівчатка добре поглузувати з мене, як виття шакалів, що тим часом опинилися зовсім близько, уривало їх на півслові і в них аж кров холонула в жилах.

— Ой боже! Вони скоро будуть тут!

Над незворушним спокоєм землі розлягався пронизливий священний голос голоду. Так дико ніколи не лунав навіть смертельний крик. Нічого схожого на цей звук ми не знали. Трепетало й завмирало листя на деревах, краплини роси зависали в повітрі й переставали падати на землю, не ворухилось коріння в надрах, зорі зупинялися на півдорозі, холонули жили підземних вод, бо в Кіміндені прибуло жорстоке й нещадне божество — голод. Ми були малими дітьми, добра земля давала нам зерно, а дерева — плоди, і ми тоді ще не знали, що таке голод. Але наші чисті серця були нам за доброго проводиря, тому всі таємниці світу могли знайти в наших душах благодатний ґрунт, ми могли відчуті і зрозуміти. Під захистом вищких стіп, які оберігали нас, у тіні великого дерева — нашого діда, — що ховала нас, ми не ставали схожими на дорослих людей, бо вони, коли самі не знають страждання, робляться байдужими й немилосердими. Ми переживали драму ночі так глибоко, як тільки можна переживати.

— Ой, вони вже тут! — завжди першою скрикувала Агапі, бо була найслабкіша й найчутливіша з усіх нас.

І вона заходилась пронизливим плачем, аж тіпаючись у риданнях. Дивлячись на неї, ми — Артемі, Лена і я — теж набирались відваги й починали плакати й голосити всі разом:

— Чому шакали голодують? Чому шакали голодують?

І тоді зчинявся несосвітений гвалт: знадвору завивали люті звірі, а всередині ревіли ми. Дід спочатку сміявся з цього спалаху дитячих почуттів, а наша мати з бабою кидалася голубити й утішати нас.

— Яннакосе! — суворо казала баба. — Не роби цього! Хіба ти не бачиш? — І вона показувала на нас, мовляв, он як вони страждають.

Баба дуже рідко говорила з дідом так, ніби докоряла йому. А він тоді враз ставав серйозним, наче провинився, і перестав сміятися.

— Ну, годі! Годі вже! Заспокойтесь! — утішала нас баба. — Бог знайде їжу і для шакалів. Він добрий, тож і знайде. Ходіть-по спати.

Шакаляче виття затихало, коли було вже зовсім пізно. Перед сном ми проказували молитву і, як завжди, прохали бога поберегти діда, бабу, наших батька й матір, дерева і всіх людей. Потім уклалися, але сон нас не брав. Він приходив і склепляв нам повіки, та ми з усієї сили опирались йому, аж поки остаточно перекопувалися, що шакали вже зникли. І тоді, вже певні того, що вони подалися геть, ми знову проказували подумки нашу молитву і тепер до прохання за всіх людей та дерева додавали й прохання за всіх голодних шакалів світу.

Та наставав час, коли дозрівали овочі, а на виноградній лозі наливалися грона. І якщо навесні нашестя шакалів нічим нам не загрожувало, то тепер було інакше. Якби величезна зграя голодних звірів бодай на одну ніч увірвалася в маєток, то на ранок у ньому не знайшлося б жодного овоча.

Люди мусили боротися з цим злом і давали йому відсіч. Усіх, хто працював у маєтку, жінок і чоловіків, розділяли на три зміни. Перша чергувала до десятої години ночі, друга — до півночі, а третя — до самого ранку. Вони чекали шакалів і, як тільки ті наближались, кидалися на них із страшними криками, б'ючи у бляшанки й бубни. Якщо ніч випадала темна, багато хто тримав у руках запалені смолоскипи. Звірі лякалися й утікали геть, люто виючи. І мчали до сусідніх маєтків. Невдовзі звідти долинав несамовитий гвалт — люди намагалися захиститися, відганяючи зграю. Минав якийсь час, і знову чулися крики, тепер уже десь далі, з якогось іншого маєтку. Це була ніби страшна хвиля, що шалено металася між берегами, б'ючи то тут, то там, шукаючи, де можна вирватись на простір. Але такого місця не знаходила і починала коло заново. І знову накочувалася на нас, і знову наші люди кидались відбивати її. Бували ночі, в які ця гонитва страху й голоду тривала до ранку.

Перше наше знайомство з цією жорстокою грою завдало нам, дітям, справжнього душевного струсу. Одного вечора в дворі маєтку почався дивний рух. Жінки, переважно молоді, й чоловіки сходилися гурточками, розмовляли, сміялися, готували смолоскипи, бляшанки та бубни. Ми рано подалися в свою кімнату — маленька Лена, Агапі і я — й почали гратися, роблячи кораблики із соснової кори, а тому не знали, що діялося надворі. Тільки Артемі не було серед нас. Певно, крутилася десь там, унизу. Ніхто на це не звернув уваги.

Артемі була найпепосидючіша дитина з усіх нас. Як на свій вік вона була просто хворобливо допитлива. В ній немовби жило передчуття, що їй доведеться дуже рано піти від нас. Тому вона прагнула дізнатися все про цей світ, поспішала встигнути, поки не настав її великий час, поки ще не пізно. І якщо всі ми задовольнялися першою-ліпшою відповіддю, яку давали нам дорослі, коли щось нас дивувало, то вона, завжди недовірлива, пронюхувала якусь іншу істину, приховану під серпанком, що оповивав світ. Вона допитувалася, докопувалася, домагалася, щоб їй розповідали. Артемі хотіла знати все. Тому дорослі часто губилися, що їй відповісти, надто ж коли йшлося про речі, які їй ще не слід було знати. А тому їй казали, що спливало на думку. Від цього серпанок, який утаємничував світ, густішав. Артемі це помічала й нервово тупала ніжною.

«Ні! Не так! Не так!» — кричала вона, ладна розплакатись.

Але не плакала. Вона взагалі дуже рідко плакала. Її завжди стримувала якась дуже рання серйозність, якась дивовижна гідність, цілковито неприродна для дитини.

Отже, коли ми того вечора гралися корабликами з кори, двері раптом різко відчинилися і в кімнату влетіла Артемі. Обличчя її пашіло, завжди бліді щоки вкрилися рум'янцем, великі чорні очі блищали.

— Ви вже знаєте? Ви знаєте?

Ми посхоплювалися на ноги, залишивши кораблики, і жадібно втупилися в неї:

— Що, Артемі? Що?

Мовби бажаючи нас помучити, вона кинула зневажливий погляд нам під ноги — на осамотілі вітрила й рибальські човни.

— Граєтесь собі корабликами, а тим часом сьогодні ввечері...

— Ох, Артемі, кажи вже, що сталося! Кажи! — благали ми.

Вона враз посерйознішала, оглянула нас і запитала:

— Хіба ви не бачили, що готують смолоскипи й бубни? Ви знаєте навіщо?

— Готують смолоскипи і бубни? Для чого?

— В і й н а! — сказала Артемі, дивлячись пам просто в вічі.

Війна? Що воно таке? Ніхто з нас цього не знав. Ніколи ми про таке не чули. Це звір чи птах? Чи дерево?

— Цього вечора прочищається війна з шакалами! — повідомила Артемі. — Алексіс мені сказав.

Ми підстрибнули з радості, бо стало ясно: в наше життя має ввійти щось нове. Війна — це, певно, якась гра...

— Справді? Буде... як це ти сказала? Буде... війна? — підстрибували ми.

Але Артемі не стрибала й не сміялася з нами. Вуста її були міцно стиснуті, і вона нервово тупала ніжками. Ніби здогадувалася про щось, ніби щось передчувала.

Агапі — тоді вже десятирічна дівчинка — перша помітила серйозний вираз обличчя нашої меншої сестрички, який так не пасував до нашої радості.

— Що з тобою, Артемі? — запитала вона. І, одразу пов'язавши розгубленість, яку відчула в собі самій, з виразом обличчя Артемі, злякалася: — А що це за гра, Артемі? Що таке війна?

Ой! І справді! Що воно таке?

Ми враз перестали стрибати й кричати, і наші очі знову вп'ялися в Артемі.

— Що воно таке, Артемі? Що таке війна?

Але й Артемі не знала. Ще не встигла взнати. Новину їй повідомив Алексіс, пайкращий наш приятель з усіх наймитів. Та він був сердитий і поспішав, а ні в кого іншого Артемі не змогла розпитати, бо їй нетерпеливилось принести нам новину. Однак таємниче слово, дарма що значення його вона не знала, відповідало їй передчуттям.

— Не знаю! — сказала вона. — Звідки мені знати? Чому ви мене питаєте?

Якусь мить вона постояла, вагаючись, потім рішуче заявила:

— Я повинна дізнатися! Я повинна дізнатися! Піду до дідуся!

Артемі кинулась до дверей, ми побігли вслід за нею. І оскільки ми були стривожені новиною, то чекали, що й діда застанемо в тривозі. Та ба! Він сидів спокійний, як і завжди ввечері, мовби нічого не сталося й не мало статися.

— Дідусю, сьогодні ввечері буде війна? — задихаючись, випалила Артемі й упала йому на коліна.

Дід непорозуміло подивився на неї, на всіх нас і в наші очі, в яких стояло те саме питання.

— Що, ти сказала, буде?

— Війна, дідусю! Хіба сьогодні ввечері не буде війни?

Наші очі прикипіли до нього. Ми аж тремтіли від жадоби невідомого.

— Війна? — прошепотів дід. — Хто вам сказав це слово? Хто вам сказав, що буде війна?

— Ну, дідусю, не приховуй від нас! — вигукнула Артемі.— Я точно знаю, сьогодні в нас буде війна з шакалами!

І тоді враз дід зайшовся своїм безтурботним дитячим сміхом і, сміючись, обвів нас поглядом.

— А! Он ви про що! Он про що!

Він витер сльози й погладив Артемі:

— Це нічого, дітки мої! Це нічого!

— Як же нічого, дідусю! Як же нічого! — вигукнула вона, а за нею загукали й ми.— Чому ж тоді готують смолоскипи й бубни?

— Та справді нічого страшного нема! Голодні шакали можуть завдати нам шкоди. Але ми їх проженемо. От і все!

— Проженемо голодних шакалів?!

— Авжеж! Проженемо!

Ми були розгублені того вчора. Що ж це сталося з добрим бабусиним богом, з тим, якого ми потай благали в наших молитвах знайти поживу і для голодних шакалів? Що сталося з Великим Змієм, куди запропастилося це щире й добросерде лісове божество, яке — коли шакали аж вили від голоду — давало їм їсти і вкладало їх спати? І якщо він, Великий Змій, кудись запропав, то чому люди так жорстоко переслідують голодних шакалів?

Тепер уже нічого не можна було зрозуміти. Сьогодні з усіх лісових істот, які мали право їсти, саме шакали мусили стати нашими ворогами. Досі нам було тільки страшно від них, бо ми їх не знали, знали тільки їхній голос, і той голос був дикий. А тепер нам треба було звикнути воювати проти них, треба було зробити перший крок до всемогутньої людської зброї — до ненависті.

Тієї ночі ми так і не заснули — затамувавши подих, чекали, лежачи в ліжках, коли почувється шакаляче виття. Зненацька серед ночі, мов за сигналом, поданим невідомо як, зчинилася дика веремія: люди напали на шакалів. Люди кричали, били в бубни, торохтіли бляшанками, вимахували палаючими смолоскипами. То тут, то там лунали поодинокі постріли. Звірі, на яких напали так раптово, завили пронизливими голосами й спочатку відступили! А відтак люто накинулися знову. І знову людський крик пролунав серед ночі, мов у пустелі, і знову звірі, виючи, відкотилися. Повітря було густе й важке від пронизливих криків, від зненависті й люті. Зірки на якийсь час заволокло димом. Потім насунула велика хмара й закрила їх зовсім.

Ми мовчки вслухалися в ніч. І навіть сльози не бажали втіпити наші запалені очі. Отак ми, згнітивши душу, осягали жорстокий закон життя.

Розділ четвертий

ДЯДЬКО ЙОСИФ

Поволі-поволі, ясніше з кожним повим днем, що займався й згасав над Кімінденями, почав я відчувати той прихований зміст, якого набували тут, у самому серці природи, звичайні речі: і земля, і дерева, і хмари. У місті теж були дерева, земля і хмари. Узимку й там з гілля опадало листя; потім наставала весна, і голі дерева знову вкривалися листям і квітом. Хмари й там приносили дощ, або кудись мандрували, білі й легенькі, або забарвлювали небо яскравими кольорами призахідного сонця. Все це було в місті гарне. Але тільки гарне. То були чарівні прикраси світу, прикраси, що виникли, напевне, лише на радість дітям, так само, як кораблики з кори, як дерев'яні слони з блакитною шкірою чи жовті гумові зайчики.

Таємниче життя дерев я почав пізнавати лише за містом, серед вільної природи. Там відкрилися мені глибинні зв'язки людини з сонцем, землею й водою.

Дядько Йосиф був Нестором¹⁰ маєтку, його добрим духом, як казали всі. Волосся його було зовсім сиве, а шкіра на руках і на обличчі, поорана зморшками, згрубіла від палючого сонця. Зовсім молодим, ще парубком, залишив він свій бідний острів, свій Лемнос, і прибився сюди, шукаючи прожитку в багатому краї, в Апатолії. І відтоді вже не повертався назад: його міцно тримали Кіміндені. І жила тоді на Лемносі, в ті часи його далекої молодості, дівчина з ясними очима. Йосиф був ще безвусим юнаком і паймався працювати на рибальські човни. Якось увечері прийшов він до дівчини й побачив, що вона задивилася на зірки.

«Маріс, що ти там видивляєшся?»

Заскочена зненацька, вона злякапо обернулася. Її розмова з небом була таємна, мовби священна, тож Марії стало страшно, що вона видала таємницю.

«Що ти видивляєшся?» — знову запитав Йосиф.

«Нічого, — відповіла вона якомога байдужіше. — На Волосожар задивилася».

¹⁰ Нестор — у грецькій міфології — цар острова Пілосу, учасник походу аргонавтів та Троянської війни. Уславився мудрістю і красномовством.

«Справді? Дивилася на Волосожар? А звідки ти знаєш про Волосожар і про зірки?»

Вона сказала йому, що один старий капітан, який побував на острові, навчив її читати по зірках.

«Справді? Навчив тебе читати по зірках?»

Та ні, не те щоб навчив! Просто показав, як їх розгадувати. Але зірок так багато, а вона така звичайна й така молода. Як їй упоратись? Старий капітан вивчав зірки все життя. А вона скільки прожила? Може, тому все в них таке п'єсане, таке заплутане і їй так важко розгадувати їхні таємничі знаки.

Тоді Йосиф обійняв її й поцілував у уста. І сказав:

«Облиш зірки, Маріє. Я маю щось тобі сказати».

Вони посідали на землю під пологом ночі. І тільки ніч їх чула, темна й таємнича.

«Ти бачиш гори, що оп там, за морем?» — запитав Йосиф і показав на Анатолію.

«Бачу».

«Сьогодні звідти приплив корабель. Я був у порту, бачив пасажирів. Всі вони розповідають про багатий край з високими деревами й родючою землею. Кинеш у неї зернину, а вона тобі повертає п'ятсот, а то й тисячу зернин. У горах, кажуть, пасуться незлічені отари, а ще є і сарни, і дикі кабани, і ведмеді, і живуть вони в неприступних місцях. То найблагословенніша земля на світі. Ти слухаєш мене?»

«Слухаю, мій любий».

«А наша земля бідна. Нема в нас ні дерев, ні овечих отар, ні диких кабанів, ні сарн. І наше море, хоч день і ніч у ньому пропадай, нічого не дає. Тож бачу я, що ніколи мені не стати капітаном, ніколи мені не стягтися на власного човна. Де я тут добуду таке багатство, щоб купити човна? А ти не повинна голодувати! Я маю дати тобі всі блага світу! Ти слухаєш мене?»

«Слухаю, мій любий!»

«Так-от, подамся я в той край, за море. Попрацюю там якийсь час, добряче попрацюю. І як тільки назбираю чималенько грошей, повернуся й візьму тебе. І тоді ми збудуємо найкращого човна на острові. «Вангелістра»¹¹ — так його назовемо. Ми пофарбуємо його в червоний і жовтий колір... ні, не в жовтий, а в капарковий. І ти будеш капітаніхою».

Марія мовчала. Довго мовчала. А потім заплакала тихо, протяжно, відчужено, мовби була сама. І не зробила навіть малесенького зусилля, щоб не пустити Йосифа. Вона добре

¹¹ «Вангелістра» — епітет богородиці.

знала, що це марно: зірки цієї ночі були такі непевні, такі похмурі... І хоч добре читати по них вона ще не вміла, та все-таки розгадала їхні таємничі знаки.

«Я це знала,— тільки й сказала дівчина.— Я знала,— знову сказала вона, мовби розмовляла сама з собою,— що настав мій час».

Ось що сталося тієї ночі на Лемносі. Йосиф залишив свій тихий острів, перетнув море й прибув у країну навпроти острова. Прибув у Кіміндені. Але не пажив там пі овечих отар, ні іншого багатства. Коли минув перший рік і Йосиф побачив, чого надбав своєю працею, він сказав:

«Це дуже мало. На ці гроші я не зможу придбати човна й одружитися з Марією. Може, хоч наступного року мені пощастить зібрати скільки треба».

Минув ще рік, та грошей не вистачало. І він залишився ще на рік. А потім ще.

«Мабуть, така моя доля»,— подумав він.

Та це не примусило його відступити. Він написав на свій острів: «Чекай мене, поки я зберу кошти, щоб купити човна. Тоді я повернуся й візьму тебе, Маріє».

І знову потяглися роки. І коли вже Йосиф упевнився, що нелегко рибалці нажити статку, працюючи на землі, хоча б то й була земля Анатолії, він зібрав грошенята, які зміг наскладати за всю свою молодість, змарновану в чужому краї, і вирушив до свого острова. Та не встиг він дістатися до моря, як напали на нього грабіжники і обдерли до нитки. Йосиф повернувся в Кіміндені. І знову найнявся на роботу, бо не хотів повертатися на острів біднішим, ніж залишив його. Почав усе заново. Тільки віра його тепер похитнулася. Він часто казав собі:

«Може, це й на краще, що мене перестріли грабіжники. Може, настануть кращі часи. І я назбираю грошей і куплю човна».

Але в душі він у це не вірив. Тільки кепкував із себе. А потім настали роки повеней, посіви гинули, велике лихо впало на Кіміндені, а Йосиф багато літ нездужав. І тоді він змирився з тим, що така його доля, що ніколи йому не бачити власного човна, що човни не для Йосифів.

Марія за морем чекала його багато років. Та ось одного дня прибув на острів американець, емігрант з Лемноса. Він мав золоті монети, золоті зуби, був злий і відлюдкуватий, а обличчя його зжовкло від пороків великого світу. За цього американця й віддали Марію батьки, і в його зелених очах погасли її зірки. Марія скорилася, як усі бідні жінки її вітчизни. І відтоді вже жодного разу не змогла вона прочитати бо-

дай щось по зірках. Потасмний зв'язок з ними, дарунок її молодості, вона втратила остаточно. Вона заплакала тієї першої ночі, коли побачила, що зірки міцно стиснули уста й не подають їй вістки. Та потім звикла і вже навіть не згадувала, що в небі є зірки.

Так минув час, і Йосиф постарів у Кімінденях. Волосся його зовсім посивіло, а шкіра на руках і на обличчі, поорана зморшками, згрубіла від палючого сонця. І лише в одному селянському ділі йому поталанило, в одному він став неперевершеним: щепити дерева. Тисячі диких маслин, диких груш та інших дерев переродилися в його руках. Він знав їх усі до одного. Спершу навіть давав їм імена. Називав їх «Маріями», «Вангелістрами», «Ніко́лі», «Петракісами» — іменем яснозорої дівчини, човна, якого мав збудувати, іменами дітей, яких не народив. Та коли Марій, Вангелістр і Петракісів набралось багато, він став плутатися в них. Тому зрештою облишив імена. І коли дерева, що він їх ростив, стали безіменними, він навчився переживати за них глибше, ніж переживав свої несправджені бажання. Став їхнім пайближчим другом, знав їх усі до одного, пам'ятав, коли яке посадив і як воно росло. І поки отак дбав про дерева, поки стежив, як утверджуються вони на світі, поки переживав отак за них, життя його поволі-волі набуло сенсу. Він віддалився від людей і зблизився з деревами. І сам став одним із них, одним великим старим деревом, що благословляло й захищало своїх менших братів. І вже ніщо інше не турбувало його. Він навіть не знав, що діється у світі за Кімінденями, та й знати не хотів. Лише зрідка неспішливо підступали до нього ночами далекі спогоди — оповідали про випалений сонцем острів у Егейському морі, про те синє море, про мушлі й кораблі з горгонами на носі. Пливають кораблі, густим лісом стоять їхні щогли і снасті, і раптом горгона з першого корабля переможно гукає до інших: «Розступіться! Розступіться, бо вже йде!» І тоді всі горгони ніби прокидаються, в очах їм прояснюється, вони вдягаються в найкраще своє вбрання, щогли розгойдуються, і кораблі розступаються. І між ними пролягає, мов протока, смуга води, вітер стихає і тихою морською протокою, неквапливо б'ючи веслами по воді, пропливає «Вангелістра», сяючи свіжою фарбою. «Ласкаво просимо в наше море!» — кричать горгони з кораблів. «Радий бачити вас!» — відповідає їм човен.

— Радий бачити вас... — тихо шепоче старий.

Він відкриває дужче, якомога дужче очі, аби утримати видіння. Та воно відступає, даленіє і чезне. Тільки серпанок, тільки легка блакитна каламуть залишається. І здіймається

хвилями. О, справді, знову котяться хвилі, а з них тихо-тихо виривають тремтливі тіні, виривають із глибин щогли, розпростують крила, і рвуться в небо, ї не можуть злетіти. Натомість вимальовуються ясніше, обриси їхні чіткішають і стають стовбурами й листям, стають деревами, що ростуть серед хвиль.

Наближалася пора щепити дерева. Дядько Йосиф, який увесь інший час жив собі безтурботно в маєтку, бо його вже не посилали на роботу, раптом почав дивно непокоїтися. Не міг знайти собі місця, все крутився над товстим шаром піску, де зберігав гілочки — свої прищепи.

Нарешті котрогось дня дід гукнув його:

— Ну, що скажеш, діду Йосифе? Пора вже?

— Пора, хазяїне.

— Гаразд. Починай завтра зранку.

Потім дід звелів покликати нас, дітей.

— Підете завтра вранці з дядьком Йосифом. Подивитесь, як щеплять дерева, — наказав він і звернувся до старого: — Нехай діти виберуть собі по дереву. Прищепи на честь кожного.

Наступного дня рано-вранці ми вирушили. Сонце ще тільки сходило. Дядько Йосиф, похиливши голову, йшов попереду широкими кроками, а ми весело поспішали за ним. Дорогою ми здійняли страшенний галас, поки дійшли згоди, кому яке дерево вибрати. Артемі вибрала дику маслину. Чому саме це дерево, вона не могла пояснити, просто дуже любила тишу маслинового саду, срібне листя, стражденні стовбури. А я вибрав грушу.

І ось ми прибули. Дядько Йосиф поклав на землю в'язанку гілочок, яку приніс із собою, — прищепи. Бачив він дуже погано, тому обмацував дике дерево, всі його гілки, вибираючи найкраще місце. Обличчя старого ставало щодалі серйознішим. Очі його переставали помічати будь-що навколо, навіть нас. Вони поволі втрачали свій блиск, ніби згасали, все його єство замирало, віддаючи всю свою снагу пальцям, щоб вони стали найчутливішими згустками життя. Коли нарешті старий знайшов бажане місце, він підвів очі до сонця, тричі перехрестився і губи його заворушилися, шепочучи тасмну молитву. По цьому він трохи постояв мовчки і відвів очі від сонця. Тепер він був спокійний і впевнений. Твердою рукою зробив ножем надріз на прищепі і зняв з неї шматочок кори завбільшки з перстепик. Тим самим ножем чиркнув по дикій маслині й на місце зрізаної кори приклав шматочок

кори з прищепи. А потім туго прив'язав ту чужу кору до тіла дерева. Оце й усе.

Обличчя старого несподівано зблідло. Він знову подивився на сонце. І знову, тремтячи, помолився:

— Дякую тобі за те, що й цього року я удостоївся щепити дерева...

А потім, обернувшись до мене, спокійно сказав:

— Ось воно, синку. Передаю тобі твоє дерево. Люби його, як належить любити боже створіння.

І ця хвилина, і обличчя старого дихали урочистістю, і вона непомітно пройняла і нас, дітей. Та ми не розуміли як слід, чому саме. Що, власне, сталося? Шматочок кори з палички приліпився до дикого дерева. Більше нічого.

Ми непорозуміло дивилися на старого. А той, ніби здогадавшись, що діється в наших душах, обернувся до мене і сказав:

— Приклади вухо до дерева.

Я нахилив голову і приклав вухо, як він звелів. Старий теж припав до дерева й прислухався. І ось отак поєднані деревом, наші обличчя мовби доторкнулись одне до одного. Я бачив його очі, вони були затуманені. Потроху вони опускалися й заплющувались, піби поринали в самозабуття. Аж поки заплющилися зовсім.

— Ти щось чуєш? — мов зачарований, прошепотів він.

Ні. Нічого. Я нічого не чув.

— Але ж я чую! — пробурмотів старий.

І в його тихому голосі трепетала радість.

— Але ж я чую! — повторив він.

А потім пояснив мені, що чув, як кров того дерева, з якого він узяв кору для щеплення, поволі вливалася в кров дички і змішувалася з нею, починаючи в такий спосіб вершити диво — перетворення дикого дерева.

— Коли б ти дуже любив дерева, тоді чув би й ти, — сказав дядько Йосиф. — Ти любитимеш їх, дитино моя?

Я пообіцяв:

— Любитиму, дядьку Йосифе.

— А ти їх любитимеш, Артемі?

— Любитиму, дядьку Йосифе.

Так я навчився любити дерева. І коли однієї весняної буряної ночі настав час померти великому горіху, що ріс при вхіді в масток, я вже був його другом і плакав, бо горіх завжди залишив нас.

— Чому так сталося? Чому від нас пішов горіх? Чому?.. — питав я крізь сльози.

— Що вдієш, сьинку. Не журися,— втішала мене мати, яка, хоч і була простою жінкою, та за велінням мудрого материнського інстинкту оберігала мене, доки було можливо, від спізнання зі смертю.

— Але чому це так? Чому?

— Бо так воно є, сьинку. Колись настав такий час і деревам, і людям.

— Якби ж то горіх пішов хоч із легким серцем! Чи не тужив він?

О ні, він нітрохи не тужив! Його предки прибули сюди в далекі часи звідкись із Кавказу. А в тих краях самі непрохідні гори, укриті хмарами. Тому там горіхи рідко бачать сонце. І світ навколо гір темний і похмурий. Одного дня через Кавказькі гори пролітав дикий птах. Він повертався з заходу, з далеких царств, і розповів горіхам те, що бачив у тих краях.

«Там, далеко, на заході,— сказав він,— лежить країна, в якій завжди світить сонце. Називається та країна Егейською. А в ній є Кіміндені».

Почувши це, два великі горіхи зажурилися.

«Скільки нам ще лишилося жити? — сказали вони.— Шкода, якщо ми помremo, не побачивши сонячної країни».

Почула це велика аполонійська річка і пожаліла їх.

«Я маю,— сказала вона горіхам,— багато синів і дочок. Там, де кінчаються мої води, починаються води моїх дітей і дітей моїх дітей. Найменша річечка пливе аж у ту сонячну країну, там вона живе. Я можу вас туди провести».

Так і сталося. Велика річка взяла два горіхи на свої води і спустила їх у долину. А потім передала їх іншим річкам, своїм дітям і дітям своїх дітей. І вже аж найменша, Чакал-дере — Шакаляча річка, яка тече під Кімінденями, принесла їх у наші місця. Спочатку наш край зачарував горіхи, та потім почала їх мучити туга за рідною землею. Згадували вони свою країну, неприступні Кавказькі гори і хмари, що живуть на них. Чимало часу збігло, поки горіхи звикли до країни над морем. І аж тоді подарували цій землі своє нове дитя — наш горіх. Він народився в Кімінденях, тому слухав, мов звичайну казку, розповіді про далеку вітчизну своїх предків. Тим-то й не пізнав він гіркої смаку чужини, тим-то ніколи й не в'янув від туги за вітчизною. Прожив він багато років, бачив усі бурі, що налітали з Кімінденів, укривав своєю тінню нашу бабусю, ще коли була вона дівчинкою, а коли в неї з'явилися діти, укривав і їх, а між ними й мою матір, а потім і всіх нас. І всім нам уділяв од своїх плодів. А ось тепер, коли постарів, пішов на спочинок...

Широко розплющивши очі, я вперше слухав історію горіха. Так он вопо що! Тепер він уже пішов на спочинок...

— Ну, а насправді, хіба горіхи спочивають?..

— Ясно, що спочивають, коли завершать те, що мали зробити тут, на землі,— запевнила мене мати. І, оскільки того самого дня по обіді дроворуб мав порубати зламане дерево на дрова, додала, щоб підготувати мене: — Подивись на листя! Як вопо почало в'янути...

Жовте, пожухле листя поволі вмирало, готове впасти від найменшого дотику. Я зірвав листок, розтер його в долонях і понюхав. Це був не той характерний запах, який я вдихав стільки разів, розтираючи листя горіха, аж поки очі мої починали заплющуватися і я відчував солодке бажання спати. Ні, мертве листя вже так не пахне.

— Це через те, що душа дерева вже не в листі і не в стовбурі,— пояснила мати.

А коли так, сказала вона, то можна пиляти стовбур і гілля, бо тепер душі дерева не завдаси болю. А як настане зима, ми топтимемо цими дровами і пам буде тепло. Отак до своєї останньої години горіх буде з нами й допомагатиме нам своїм червоним полум'ям.

— А подивись-но, сипку! Он отуди! Подивись на корені,— мовила знову мати.

Змордовані в невидимих трудах за безліч років, переплетені один з одним, мов складені руки, що відпрацювали свій вік, опочивали вони там, у глибокій ямі, яка утворилася при падінні дерева.

— Я не кажу про великі корені! — сказала мати, помітивши, куди дивляться мої очі.— Поглянь на оті оп корінці, що лишилися в землі!

І поки я роздивлявся, вона пояснила мені, що ті маленькі корінці і ота земля, в якій вони лежать,— то колиска нового горіха. Завтра чи післязавтра ми покладемо в яму два горішки — плоди цього самого дерева, що пішло від нас, і засиплемо їх землею. Маленькі корінчики ніжно обіймуть горішки — оберігатимуть їх, аж поки ті проростуть і проб'ються на поверхню землі, до сонця. Так з'явиться новий горіх на місці того, що пішов від нас. Тільки ж це не буде інше дерево. Це буде те саме, вопо повернеться на світ, свіже, як юна дівчина, і вкриється листям, і кине тінь, щоб і далі так само, як досі, укривати і нас, і тих дітей, які з'являться після нас.

І поки мати все це мені розповідала, я зрозумів: там, у маленьких корінчиках, які залишилися в землі, криється душа дерева, яке пішло від нас. Це набагато полегшило мої страждання.

Пізно по обіді пішли ми з Артемі до відкритої ями, що залишилася від горіха. Дерева вже там не було: його попиляли, порубали на дрова, а дрова поклали в дровітню. Артемі не знала історії дерева, і я спробував переповісти їй те, чого наслухався вранці від матері, та ось дійшов до того, що казала мені мати про душу, — аж виявляється, не знаю я, не можу розтлумачити, яка вона, та душа. Здається, вона мала б бути чимось подібним до пашого маленького серця, стукіт якого чути, коли прикласти руку до грудей.

— Чекай, чекай! — сказала Артемі. — Зараз дізнаємося!

Вона влізла в яму, лягла й припала вухом до землі та до корінців, що залишилися від горіха. Обличчя в неї стало серйозне, а мені нетерпеливилось.

— Щось чути? — запитав я.

Артемі відповіла пошепки:

— Нічого! Нічого!

По хвильці я знову озвався:

— Ну, щось чути, Артемі?

— Ой, знову нічого! Послухай сам!

Я стрибнув у яму й теж приклав вухо до землі.

— Чуєш?.. — самими губами запитала вона.

— Ні!.. Нічого...

Всім своїм єством, кожною клітиною тіла, кров'ю і плоттю ми прагнули одного: почути. Щоб почула Артемі, щоб почув і я.

Нарешті наші серця — і її, і моє — гучно застукотіли в груди, що притискалися до землі.

І тоді сталося диво.

— Чую! — прошепотів я, тремтячи від хвилювання. — Щось начебто чую!..

— Чую і я... — немовби з-під землі, озвався голос Артемі. — Ах! Я чую, як стукає серце дерева...

Так прийшло до нас того вечора велике щастя почути, як стукає серце дерева, хоча, звичайно, ми чули власне серце; його стукотом відлунила земля.

Широкими кроками спускалася піч із Кімінденів. Вночі всякому живому створінню потрібні притулок і захист. Отож ми, набираючи пригорщами землю, легенько поприсипали коріпчики в ямі, щоб горіховій душі було добре вночі. Щоб не було їй страшно.

Того самого вечора Артемі мимоволі підслухала дивну розмову.

Дід сказав дядькові Йосифу:

— Йосифе, горіх піпов від нас. Чомусь не хочеться мені, щоб від нього й сліду не лишилося. Що ти на це скажеш?

— Та й мені якось не по собі.

— Виходить, ти хотів би посадити там новий горіх? Тобто, може б, ти хотів? Я не примушую!

Дядько Йосиф відповів одразу, не вагаючись:

— Хочу.

Вони помовчали хвилину, потім дід запитав:

— Правду кажи, Йосифе, тобі не страшно?

— Не страшно, хазяїне. Ти ж знаєш. Ні, мені не страшно посадити горіх. Я не боюся дерев. А до того ж,— пояснив він,— скільки мені залишилося жити? Поки горіх дасть плоди, я вже буду на тому світі.

Дід поплескав його по плечу:

— Ні, ні, старий! Ми ще поживемо! — І знову, помовчавши, сказав: — Ну, добре! Сади горіх!

Невдовзі Артемі підстерегла дядька Йосифа самого і почала його розпитувати:

— Скажи мені, чому тебе посилають садити горіх? Що, інші бояться?

— А, то все дурниці, моя дівчинко,— запевняв старий.— Таки ж бояться. Подумати тільки — бояться посадити горіх!

— То що, вони лише горіхи бояться садити? А чому?

— Та бач, кажуть, що коли посадиш горіх, то з першими плодами він принесе тобі смерть. Так кажуть. Але в нас на острові такого ніхто й не чув. У нас про горіх кажуть, що він допомагає людям злюбятися.

Артемі, повагавшись, запитала:

— А коли ти садитимеш горіх, дядьку Йосифе?

— Та десь завтра вранці.

— Тоді на добраніч.

— На добраніч, моя дівчинко.

Наступного дня спозаранку Артемі вже була біля ями. Прийшов дядько Йосиф і дуже здивувався, побачивши її.

— Що ти тут робиш так рано?

— Та пічого, дядьку Йосифе. Прийшла подивитися.

Старий накидав у яму свіжої землі, розпушив її, дістав із кишені горіхи й нахилився над ямою. В цю мить Артемі сарпною майнула перед ним і вихопила в нього з рук горіхи. І перш ніж старий устиг зрозуміти, що сталося, Артемі повтикала їх у землю.

— Що ти наробила? — злякано крикнув на неї дядько Йосиф.

Артемі нервово обтрусила із сліднички землю. Її щоки папіли від хвилювання, дихала вона уривчасто.

— Я вже посадила горіхи. Я! — вигукнула вона.— Тепер уже все!

Дядько Йосиф сам не боявся садити горіхи. Але щоб це робило його улюблене дівча? Хто знає, що правда, а що ні в таємничому світі див? Раптом у тому, що кажуть тут, під Кімінденями, про тих, хто садить горіхи, є хоч трохи, хоч дрібка правди?..

Над головами старого й дитини невідступно снував дух сумніву й загадковості.

— Але чому ти це зробила, моя дівчинко? Чому? — перепитував щораз тривожніше дядько Йосиф. І серце його все дужче й дужче стискалося від страху.

Артемі тим часом уже й не думала, як пояснити свій вчинок. Тепер вона вже тільки чекатиме, коли горіхи пустять коріння і виткнуться із землі. А потім чекатиме, коли з'являться перші плоди. Тоді вона пізнає ще одну таємницю світу, яку так поспішала пізнати: чи заплатить своїм життям за те, що дала життя дереву.

Розділ п'ятий

КОЛИ В КІМІНДЕНІ ПРИХОДИТЬ ДОЩ

У Кімінденях, на природі, я навчився читати в людських очах щоденну безнастанну тривогу за погоду, за дощ і вітер. А найбільше ту тривогу було відчутно навесні, у жнива і восени. Тоді щовечора мій дід мовби радився з хмарами, які пропливали далеко над Кімінденями, та з зорями. Він висовувався з вікна й дивився пильно й невідривно в небо, внутрішньо зосередившись, а інші тим часом стояли позаду нього й мовчки чекали. Непомітний, надійний священний досвід хліборобів, його наївних предків, що ввійшов у його плоть і кров, прокидався в ньому й починав діяти, зв'язуючись із плином ммар, із світлом зірок, з тривожними повіями в повітрі. Здавалось, і вітер, і хмари, й зірки промовляють потаємними голосами, але ніхто їх не чує, ніхто не має такого дару, крім діда.

Коли розмова з ніччю завершувалася, дід відступав від вікна, обертався до нас, і тоді очі баби й матері ставали ще більшими і, в їхньому вологому блиску трепетала тривога.

Дід казав просто:

— Буде дощ! Завтра під вечір!

Або так само просто:

— Знову сухо. Не буде дощу!

І залежно від пори року та від того, чий живлющим був би дощ для рослини, чи згубним, очі жінок повнилися спокоєм або німим болем. Баба була мудріша, за свій довгий вік вона добре засвоїла, що в такі гіркі хвилини не слід додавати свою тривогу до турбот чоловіка, що треба мовчки тамувати в серці свою муку. Тим-то, коли небо віщувало лихо для землі, баба, терпляче схрестивши руки й зібравши всю свою силу, щоб не розплакатися, шепотіла смиренпо:

— На все божа воля...

Ми, діти, з цікавістю спостерігали цей ритуал, а вона, прошепотівши ті слова, враз оберталася до нас і, мовби знайшовши вихід із складного становища, казала:

— Вам пора вже йти спати.

І завжди виходила разом з нами, знаком звелівши вийти й матері, щоб залишити діда на самоті з його думками. А вже ведучи нас спати, казала:

— Як будете молитися перед сном, просіть бога послати нам дощ.

Та й що інше могла зробити бабуся, аби допомогти своєму другові? Замолоду вона сама потай вимолювала дощ. Може, станеться диво, казала собі, і хмари, що так забарилися не знати де, невдовзі збіжаться до Кіміпдець. А коли в неї з'явилися діти, вона і їх навчила благати бога — дитячий голос завжди звучить найблагальніше. А коли з'явилися ми, діти її дітей, вона павчила й пас клопотатися:

— Просіть, щоб до нас прийшов дощ!

І ми намагалися догодити їй. Залежно від того, що вона веліла, ми просили то дощу, то сонця. Це була піби гра. Та інколи ми помилялися, і тоді все летіло шкереберть. Одного вечора, коли бабуся звеліла нам молитися за дощ, ми молилися, щоб розвіялися хмари. І сталося так, що хмари розвіялися. Наступного дня врапці ми, як тільки побачили ясне небо, побігли до бабусі. І перш ніж устигли роздивитися, яка вопа сумпа, закричали:

— Бачиш, бабуся? Молитву нашу почуто! Хмари розвіялися!

Здригнувшись від несподіванки, баба оберпулася й глянула на нас. Її нелукаві очі швидко забігали.

— На бога! Що ви кажете? За що ви молилися вчора ввечері?

— Та щоб розвіялися хмари, бабуся! Хіба ти не так нам казала?

— Ох, дітки мої! Нащо ж ви це зробили? Нащо? — бурмотіла вона, вкрай стривожена. — Не це я вам казала! Ви мене погано слухали! Зараз нам потрібен дощ! — А потім за-

непотіла вже мовби сама до себе: — Як же тут піде дощ? Що ж би мав робити господь, коли діти просили його не посилати дощу...

Нам було дуже прикро, що так сталося. І коли іншого разу ми знову заплуталися й не могли всі разом дійти згоди, за що треба молитися, то послали Агапі до бабусі спитати піби між іншим:

— Бабусю, чого нам треба завтра? Сонця чи дощу?

Ішов дощ. Гарний дощ. Хмари пасунули близько десятої ранку, спершу пішов дрібний дощик, потім посилювся. А далі як полило, то вже аж до вечора. Земля спрагла, і всі чекали дощу, як благословення на посіви. Був березень. Обличчя всіх мешкапців маетку світилися радістю. Наймити, поховавшись по своїх кімнатах, весело шуміли, розповідали всілякі історії, грали в карти й тихо співали. Від того, що дощ обіцяв багатий урожай, їхні заробітки нітрохи не могли побільшати. Але ці люди обробляли землю і вболівали за неї, мов за живу істоту, що страждає. Їхня радість була чиста і глибока, як радість повного снаги тіла.

Та дужче, ніж у будь-кого іншого, світилися радістю обличчя бабусі й матері. Лише дід був цілком незворушний. Він сидів, як завжди, спокійний і врівноважений, мовби нічого нового чи незвичайного й не сталося, і дивився у вікно на струмені дощу, на хмари й на землю, що тамувала спрагу.

Тоді ми, діти, ще не зпали добре, не розуміли тієї великої благодаті, якою є дощ для спраглої землі. Але й нам було радісно: ями й рівчачки наповняться водою. Звичайно, по ній не гулятимуть хвилі, як по морю, та то дарма. Кинеш у воду камінь — і йдуть кола. Сипнеш у неї зеленого листя, і воно стає синім. З'являються сині хвилі — дорогі серцю прикмети вітчизни, виникає Егейське море, пливають кораблики з кори, пливають і зникають удалині. Везуть вони золоті дарунки, лазурове намисто, червоні вишивки, везуть усе це Червоної Шапочці, яка подалася в Кіміндені та й не вернулася.

— Розкажи, дідусю, розкажи нам про Червону Шапочку, — просила Агапі, а за нею й Артемі, коли надворі йшов дощ.

— Ну розкажи, розкажи нам, дідусю! — просив і я, сіпаючи його за руку.

Червона Шапочка належала до наших найновіших знайомих, і ми її дуже полюбили.

— Та хіба ж вам учора не розказувала бабуся? — питав дід.

— Розказувала, дідусю. Але...

— Ну що?

Ми не знали, що відповісти, як пояснити, чого ми хочемо. Та ось я вирішував, що знайшов пояснення:

— Вона нам розказувала, дідусю. Тільки то було... то було не так!

Дід голосно сміявся і, обернувшись до баби, яка теж усміхалася, казав їй:

— Здається, бабо, ти не впоралася як слід.

Тут знову втручався я, енергійно протестуючи:

— Ні, дідусю! Бабуся Червона Шапочка теж була гарна! Тільки... тільки вона була... не така!

Я не розумів тоді, що ось так просто — ще дитиною — став мудрим критиком і поцінював обидві — бабину й дідову — казки про Червону Шапочку не за їхнім сюжетом, який був той самий, а за їхнім характером, тобто за стилем. Баба надавала казці сумирного, простого звучання. Вовк у неї, як і вона сама, був добрий, тільки що зійшов на манівці, бідолашний, сам того не бажаючи. Тож він і з'їв бабуся Червоної Шапочки, а потім захотів з'їсти й саму дівчинку. Але не тому, що був злий: просто випала лиха година — таке може статися з будь-яким створінням на світі. І тоді воно мимоволі чинить зло.

Навпаки, дідів вовк був справжнім вовком, він гасав по Кімінденях і, коли звечоріло, дуже зголоднів. Тоді він вийшов з лісу, подався понад річкою й вибіг у долину. Там стояла хатинка доброї старої, яка доводилася бабуся Червоної Шапочці. Вовк зупинився й подумав:

«Чи з'їсти стару, чи почекати Червону Шапочку — в неї смачніше м'ясо?»

Вовк мав добрий смак, тож вирішив почекати. Однак минуло чимало часу, а Червона Шапочка не з'являлася. Вовк більше не міг терпіти, взяв і з'їв стареньку. А потім уклався в її ліжку, укrywся по шию й став чекати дівчинку. Він сказав собі: «Прийде вона, побачить мене в ліжку, подумає, що це її бабуся. Тоді я схоплю її і з'їм».

Але Червона Шапочка не прийшла до бабусі того дня. І взагалі вже ніколи не приходила. Її врятував маленький дубочок, що ріс біля її рідного дому. Він був щирим другом Червоної Шапочки. Вони щодня розмовляли, ділилися одне з одним своїми таємницями. Маленьке деревце розповідало дівчинці про своїх прадавніх предків, про велику діброву аж там, за Кімінденями. Розповідав дубочок про глибоку тишу, яка панує під пологом діброви, про м'який килим із листя, що вистилає землю з року в рік, тисячі років, аж поки само стає водою й землею, і його знову всмоктує коріння, і воно знову стає гіллям та зеленим листям. Жодна людська душа

ніколи не входила в те дубове царство. І хоч люди не раз добиралися до його кордопів, дерева, що стерегли узлісся, здіймали моторошний шум, посилаючи вість про небезпеку своїм друзям, іншим дубам діброви. І тоді дуби приходили на поміч, страшні й непохитні, змикалися стовбурами й загороджували шлях.

Слухала Червона Шапочка отакі розповіді, і їй дуже хотіло помандрувати в царство великої діброви... Вона сказала про це своєму маленькому другові, дубочку. І він відповів їй:

«Коли ти трішки підростеш, тоді я тебе відведу туди. Тільки тебе одну, Червона Шапочко!»

Так було щодня. Сонце сходило й заходило багато разів, поки нарешті дубочок вирішив, що Червона Шапочка достатньо підросла — їй минуло п'ять років — і час уже вирушати в подорож. Тож він узяв її на своє гілля, напнули вони вітрила й полинули з вітром, що жив у Кімінденях. Так вони дісталися до країни дубів. Жодне дерево не стало їм на перешкоді, бо весь ліс знав про них і чекав їхнього прибуття. Сторожові дерева на кордопах, побачивши мандрівників, покликали вітерець, і він зашумів їхнім листям. Вість помчала від дерева до дерева і скоро облетіла весь ліс. Кожний листочок промовляв:

«Червона Шапочка йде! Червона Шапочка вже йде!»

Дівчинка злізла з дубочка, розправила спідничку і здивовано обдивилася павколо. Товсті, негнучкі віти дубів потяглися до неї згори, як руки, і почали благати її; листя вбралося в своє пайкраще вбрання й посипалося золотим дощем; джерела попробивалися з своїх підземних криївок і задзвеніли лісовими піснями — усі благали її:

«Залишайся з нами, Червона Шапочко! У тому світі, що внизу, живуть вовки й люди, вони тебе з'їдять! Залишайся з нами!»

І Червона Шапочка не витримала. Її зачарували Кіміндені, вона стала сарною, єдиною сарпою лісу, і щасливо прожила багато років у великій діброві.

Знову пішов дощ. Але тепер було літо, на деревах і лозах в'язалися плоди, у полі наливався колос. Людські очі знову зверталися до неба, але цього разу сповнені тривоги. І те, що їх тривожило, сталося: засяяло сонце. Потужна хвиля гарячого повітря скотилася з Кімінденів і розлилася по всій долині. В'янув квіт, в'януло листя. Лихо було велике. Люди посмутилися, розмови не клеїлись. Мовчання запанувало в масетку. Навіть ходи пічнєї не було чути, всі ходили тихо, мов у жалобі.

Тільки дід залишався незворушним і спокійно оглядав землю, Кіміндені і хмари. Він досяг тих вершин величі і спокою, які надають смислу всім земним речам, і все на світі розглядав лише як прояви Великого Закону, що його не дано зрозуміти людині.

За своє довге життя він стільки вболівав за землю, стільки мук завдали йому посухи і стільки радості принесли дощі, вчасно пролившись і пробудивши насіння, що тепер усі тривоги вляглися в ньому й поступилися місцем спокійному і смиренному спогляданню світу:

«Як захоче Яраб¹² — буде дощ».

«Як не захоче Яраб — хай славиться його ім'я! — не буде дощу».

«А що плід пропадає — то нічого! Земля вже стільки дала в минулі роки! І ще стільки дасть у роки прийдешні!»

Розділ шостий

ІСТОРІЯ ОДНОГО ЧОЛОВІКА, ЯКИЙ ПРАГНУВ ЗНАЙТИ БІЛОГОЛОВОГО ВЕРБЛЮДА, А ТАКОЖ ІСТОРІЯ ІНШОГО ЧОЛОВІКА, ЯКИЙ НАМАГАВСЯ ВІНАЙТИ ВІЧНИЙ ДВИГУН

Багато часу провів я разом з нашими людьми в полі. Гадаю, вони любили мене і, щоб розважити, розповідали мені давні перекази про гірських клефтів¹³, про корсарів, усілякі історії про привидів та про чудеса святих.

Вони прибули обробляти цю землю з різних місць: із островів Егеї та з далеких країв Анатолії. Остров'яни розповідали про випадки з кораблями, про горгон та піратів, і їхні розповіді більше скидалися на вигадки, ніж на правду. З них складалася така яскрава мандрівка у фантастичні країни, що ночами я міг продовжувати її сам у своїх мріях. Анатолійці були значно серйознішими. Вони розповідали про контрабандистів, які перевозили караванами верблюдів, похмурі й мовчазні, контрабандний тютюн, розповідали про життя й подвиги Чакиджі, легендарного героя Малої Азії останніх років дев'ятнадцятого сторіччя, але найбільше розповідали про життя і чудеса святих. Ті святі були створіннями, далекими

¹² Яраб — бог (араб.).

¹³ Клефт — повстанець проти турецького панування (сп.).

від радощів світу: голі, кістляві, чорні від сонця і мстиві. Вони благословляли добрі діла, але ніколи не могли простити педоброго. Ночами вони йшли до жител грішників або на їхні ниви, й підстерігали там їх, і закликали привидів та душі померлих мститися грішникам. Отож, здається, попасти в пазурі до святих було великим нещастям.

Одначе правдиву історію світу я пізнавав від подорожніх, які зупинялися в маєтку.

Маєток стояв на великому шляху, що з'єднував узбережжя Еоліди з Пергамом ¹⁴, а звідти тягся у глиб Анатолії. Тому в маєтку завжди були подорожні з великого шляху: євреї, вірмени, турки, греки, бідні й багаті, хто з крамом, хто з недугами. Вони несли з собою свою долю, свої страждання й клопоти, свої сподівання й пристрасті. На довгому шляху, простуючи під палючим сонцем, вони перебирали свої тривоги й переживали їх безліч разів, аж поки ті тривоги викарбовувалися зморшками на обличчях і назавжди застигали в очах.

Коли вечір заставав їх у наших місцях, вони завертали до маєтку, щоб знайти притулок на ніч — їжу і захист від хижих звірів. Великі ворота маєтку були гостинно відчинені для подорожніх до пізньої ночі. Хтось із слуг відводив їх до кімнати, спеціально обладнаної для гостей. Він показував їм, де спати, потім давав по невеличкому буханцю хліба, який у нас виникали для подорожніх, що зупинялися переночувати, і казав, куди йти вечеряти. Ті вмивалися, перепочивали, якщо хотіли, а потім ішли до наймитів, сідали біля них і, смалячи цигарку за цигаркою, розповідали про своє горе й радість.

Артемі, непосидюча й до всього цікава, завжди перша дізнавалася про нового гостя. Вона оглядала його, розпитувала, прискіпливо вивчала одяг і нарешті допитливо вдивлялася в його обличчя й очі. Знайшовши в ньому таким чином щось гідне уваги, щодуху бігла до нас і кричала:

— Злива!

Тоді нам ставало ясно, що до нас завітав гість, і то саме такий, який нам потрібен: або він знає всілякі історії, або по-чудернацькому вдягнений, або ж везе такий крам, який збуджує нашу уяву, не гість, а справжня книга життя. І всі ми, діти, відразу кидались до того прибульця й починали піддобрюватися до нього — давали йому молоко або крапанки, а піддобрившись, сідали довкола нього й чекали.

І тоді сторінки книги починали поволі перегортатися.

¹⁴ Пергам — відоме з античних часів місто в західній частині Малої Азії.

І відкривалося з них дитині, що всі люди подібні між собою не тільки зовнішньо, не тільки в радості й горі: над усіма ними панує могутніша за вогонь стихія — шал пристрасті, непоборний потяг до страждання.

Перегорталися сторінки книги:

Перший подорожній

— Мер хабар! ¹⁵

— Мер хабар!

Це був чоловік років сорока п'яти. Невисокий, бідно вдягнений, у штапах, які посять погоничі верблюжих караванів. Обличчя й голова його були вкриті густими сивими заростями. Але те обличчя світилося: спокійне світло лилося з карих очей. Звали чоловіка Алі. Він був родом з долини, що лежала десь за Кіміндепами, майже в трьох днях шляху від нас. Там жили погоничі караванів, прості й добрі люди, які нікому й нічим не заважали. Вони належали до мусульманського племені, вірили в Магомета, але вірили і в християнських святих, передусім у святого Георгія, вершника. Вони казали: «Тут, унизу, на землі, людина безсила. А християнські святи живуть угорі, там, де й пророк. Не інакше як вони теж мають велику силу. Тож бідному погоничеві краще бути добрим з усіма, хто живе на небі».

Більшість погоничів жила з того, що водила каравани верблюдів, своїх або чужих. Вони перевозили збіжжя з-під Козакій ¹⁶ на узбережжя — самі їхали на віслюках, а за ними вервечкою тяглися верблюди. Кожен верблюд мав дзвіночок, а кожен дзвіночок — власний голос. Погоничі неквапно посувалися дорогою, не оглядаючись назад, — вони завжди дивилися вниз: то на землю, що іскрилася від сонця, то на віслюка, що час від часу стриг вухами. Все те саме, незмінно те саме. У такт з ходою худоби їхні тіла монотонно похитувалися: вперед-назад, вперед-назад. Розум і тіло зивкали до цього руху, і з часом він ставав необхідним, як вітер і світло, він п'янив людину, і вона вже нічого не бажала і пічому не заздрила — що вдієш, таке життя. Позад погонича вигравали дзвіночки: шість, сім, вісім голосів — ото й усі голоси світу. Перший дзвіночок, — він висить на в'ючному сідлі, — то перший верблюд; тонкий, молодий голос виспіває без утаву:

Евлєндірелім ¹⁷... Евлєндірелім...

Евлєндірелім... Евлєндірелім...

¹⁵ Мер хабар — турецьке вітання.

¹⁶ Козакіі — гора в Малій Азії.

¹⁷ Евлєндірелім — треба мені одружитися (тур.).

Другий дзвіночок — то другий верблюд. Голос у цього дзвіночка значно нижчий, він каже:

Нерден булалум¹⁸... Нерден булалум...
Нерден булалум... Нерден булалум...

А третій голос, суворий, протяжний, зв'язує перші два й озивається впевнено:

Шурдан... Бурдан¹⁹...
Шурдан... Бурдан...

Ніщо не може порушити суворої дисципліни цих голосів. Вони підтверджують добрий порядок, гармонію світу. Якщо всі вони лунають позаду, погонич спокійний: усе гаразд на землі. Та може статися, що на мить — лише на мить — один із голосів пропаде. Гармонія враз розладнається, і погонич зрозуміє, що порядок у світі щось порушило. І лише тоді обличчя його стане стурбованим і він обернеться назад. Зупинивши віслюка, злізе з нього, піде вздовж каравану і прив'яже верблюда, який обірвав мотузку. І гармонія відновиться.

Наймити з усього маєтку, зібравшись навколо Алі, спостерігали, як він, мовчазний, крутить цигарку за цигаркою.

— Алі, де це твій караван?

— Не маю я каравану. Я вирушив лише з одним верблюдом.

— Лише з одним верблюдом? Ти що, вже не водиш караванів?

— Ні, вже не воджу.

— А куди їдеш?

Світло в очах Алі стривожено заблимає, — так дитина кліпає віями з подиву.

— Шукаю білоголового верблюда... — І, не давши наймитам сказати й слова, запитав: — Може, ви бачили його в котромусь із караванів?.. — Голос Алі затремтів від хвилювання. — Ще зовсім верблюда, лише один рік. Шерсть на лобі й голові в нього біла...

Ну де таке чувано, щоб верблюд був білоголовий? Наймити вибухнули реготом, аж за животи похапалися, й почали кепкувати з Алі:

— Та пу? Справді? Білоголовий верблюд? Білоголовий?! Довго ж тобі доведеться гасати по Анатолії, поки знайдеш його, Алі! Ох і довго!

¹⁸ Нерден булалум — де знайти дружину (тур.).

¹⁹ Шурдан... Бурдан... — Або тут... Або там... (тур.).

Алі зусиллям волі заглушив бурю в серці і скрутився клубочком на своєму місці, як поранений звір.

— Не насміхайтесь з мене...— мовив він сумирно м'яким тремтячим голосом.— Я мав білоголове верблюжа. І не встеріг, а тепер не можу жити без нього. То оце й шукаю. Не насміхайтесь з мене...

Люди поступово втихомирилися під важким пологом скорботи, що лилася з обличчя Алі. Хихотіння стихло, і всі погляди втупилися в одну точку, щоб розгледіти крізь завислий у повітрі дим ту пристрасть, яка гнала білоголове верблюжа, дивне білоголове верблюжа дорогами Анатолії, розгледіти й зрозуміти її.

Алі ще з дитинства пов'язав свою долю з караванами. Тільки-но почав він пізнавати життя, як у його крові прокинулись звуки дзвіночків, що долинали від пращурів:

«Візьми мене з верблюдами, батьку!»

«А чого ж! Завтра й вирушиш із верблюдами».

З наступного дня, осідлавши віслюкові крижі позад батька, почав малий Алі мандрувати дорогами Анатолії. Верблюди були чужі. Його батько ніколи не мав власних. Працював на хазяїна. А коли помер, не залишив синові нічого, крім низки дзвіночків.

Алі не досяг більшого, ніж батько. Коли виріс, теж почав працювати з чужими верблюдами. Та ось прийшла пора, як і кожній людині, одружуватися, і він таки стягся на викуп за дружину.

На другий день після весілля, коли Алі вирушав з караваном, дружина вийшла з їхньої халупи провести чоловіка в путь і сказала:

«Через дев'ять місяців у нас народиться дитя. Подбай про те, щоб мати власних верблюдів, бо нас уже буде троє».

Це справило на Алі велике враження, і він почав ощадити на всьому. Мандруючи дорогами Анатолії, він їв черствий хліб і ночував просто неба. Так він зібрав нарешті трохи грошей.

Та минуло дев'ять місяців, а дитини в подружжя не знайшлося.

«Гаразд. Буде наступного року,— сказала дружина.— А ти й далі дбай про гроші».

Так тривало багато років. Алі ощадив, як тільки міг, а в дружини не з'являлося дитя — вона була безплідна. Коли ж вони нарешті переконалися, що дитини в них ніколи не буде, дружина сказала:

«Полічи-но, Алі, скарби, які ти нажив. Чи не могли б ми купити верблюда собі на старість?»

Алі не спав усю ніч і, коли зійшло сонце, скінчив рахувати свої скарби. Ні, їх не вистачало на верблюда. Лише півверблюда можна було на них купити.

Просиділи вони — Алі і його дружина — всю наступну ніч, усе метикували, як би їм купити півверблюда. І коли знову зійшло сонце, додумалися та на тому й порішили.

А був собі в той час іще один, другий Алі, їхній земляк; він водив чужі каравани десь під Каздагом, далеко від своїх країв. Лише зрідка той другий Алі приїжджав у долину погоничів — коли так випадало, що робота заносила його в ті місця. І саме в ті дні він був у своєму селі.

Перший Алі розшукав його.

«Алі,— сказав він,— ти ось теж стільки років водиш чужі каравани, а на свого верблюда так і не стягся. Чи не хотів би ти його мати?»

Другий Алі відповів:

«Хотів би, ще й дуже. Але я не маю такого багатства, щоб купити собі верблюда».

На це перший Алі:

«А ти знаєш своє багатство?»

«Знаю».

«На що його вистачить?»

«На півверблюда».

«То, може, ми б склали свої гроші до купи та й придбали верблюда в супрязі?»

Довго вони розмовляли і, зрештою, домовилися. Купили верблюдицю і вирішили, що на ній возитиме товари перший Алі. Другий Алі після цього подався в бік Каздага. Щоразу, як він повертатиметься, вони підбиватимуть рахунки й ділитимуть прибуток.

Алі тоді почепив новий дзвіночок на шию верблюдиці, поставив її першою в ряду, одразу за віслиюком, і виїхав з караваном на великий шлях. Він дуже пишався і тепер був упевнений у своєму майбутньому. Раз по раз він обертався назад подивитися, чи йде за ним його верблюдиця, чи існує вона взагалі.

Так минув рік, аж раптом усе перемінилося. Верблюдиця привела верблюда. Безліч разів у чужих верблюдиць народжувались верблюжата, однак Алі не радів їм так, як цьому, своєму. Він у край розхвилювався.

«Поглянь! — сказав він дружині.— Тепер ми маємо й маленьке...»

Вони придивилися до верблюжати. І те, що побачили, забило їм дух. Щось неймовірне, єдине в своєму роді постерегли вони в маленькому верблюжати: шкіра й шерсть у цьо-

го на голові були не брунатні, як у всіх верблюдів, а білі. Це було білоголове верблюжа: єдине білоголове верблюжа з усіх, які будь-коли з'являлися в Анатолії.

Новина із села погоничів полетіла по сусідніх селах долини, почули її всі подорожні з великого шляху, що вів на узбережжя. Тепер усяк поспішав хоч одним оком поглянути на дивовижного білоголового верблюда, і всі вважали, що Алі щасливий.

І Алі зажив справді щасливо. Він полюбив верблюжа так, як не любив доти нічого на землі. Ростив його ніжно й пристрасно, пазивав іменами людей і звірів, дерев і квітів, годував його не лише тим, чим звичайно годують верблюдів, давав йому ще й виноград, цукор і всілякі інші ласощі.

Навіть більше — він купив новий дзвіночок, прив'язав його до разків червоного й синього намиста і почепив на шию маленькій тварині. І коли вже й це звершилося, взяв верблюжа з собою в першу подорож до моря. Верблюжа весь час бігло поряд із своєю матір'ю. Алі ж раз у раз обертався й дивився на нього. Але скоро втомився обертатися, бо не звик до цього. Яскраве сонце пекло його згори, і Алі заплющив очі. Дорога була пустельна, тиша — ніде ані шелесне, і серед незайманої природи підносила чиста, як молитва, нова симфонія. У давно знайомі звуки, у ті звуки, що досі супроводжували Алі, тепер вплітався новий; він порушував давню гармонію, приглушував інші звуки і залишався сам собою. І як же було гарно! Як же гарно їхати отак анатолійською дорогою, коли за тобою нема пустки, коли за тобою не самі чужі голоси, коли хоч оди́н між них твій і коли всі оті роки, що ти трудився й страждав, видзвонюють на шиї білоголового верблюжатка...

Алі був щасливий і спокійний. Життя тепер мало сенс.

Але новина докотилася й до найдалших закутків Киздага, де працював другий Алі. Незабаром той прибув у село погоничів.

«День добрий, супряжичу! — привітався він до Алі. — Що нового?»

«Масмо добру новину, супряжичу. Наша верблюдиця привела верблюжатко. Тепер масмо й маленького верблюда».

«Покажи-по мені!»

Другий Алі обдивився верблюжа, але вдав, що не звернув уваги на білу голову.

І сказав каздазький Алі:

«Ну, що ж, супряжичу! Тепер, коли ми масмо дві худобини, я хотів би розділитися з тобою. Тобі буде верблюд, і мені буде верблюд. Вибирай, якого хочеш».

Цей Алі, покрутившись по далеких краях, набрався розуму — став дуже хитрим. Він вирішив: «Мій супряжич візьме великого верблюда. Інакше не може бути! Замість половини верблюда, яка належить йому, він отримає зразу цілого. Так мені дістанеться білоголовий верблюд, я заберу його в Каздаг і дорогою продам ведмежатникам, які заробляють тим, що показують людям ведмедів та мавп. Так я виручу значно більше, ніж коштує великий верблюд».

Перший Алі знову просидів з дружиною цілу ніч, метикуючи, як їм бути.

Дружина сказала:

«Це ж ясно, як день, Алі! Ти повинен узяти великого верблюда. Коли це ще пам випадє таке щастя — мати власного великого верблюда!»

Алі страждав, він навіть уявити собі не міг, що розлучиться з білоголовим верблюжам.

«Та хіба ж мале не виросте? — сказав він. — Хай воно нам залишиться, будемо його ростити».

«Таке вигдавав — залишиться! — кричала дружина. — Чи ти хоч подумав, яка з нього пам буде користь? А що, як воно здохне?»

Зрештою, практичний розум дружини виявився сильнішим від почуттів Алі, сильнішим від його безсилої волі.

Наступного ранку, Алі з запаленими від безсоння й муки очима розпрощався з білоголовим верблюдом. Ставши на повний зріст, він стежив за видінням, що швидко віддалялося вистрибом, як сарна, аж поки зпикло з очей. Тоді Алі відчув, що йому ніби щось виринають із серця і все навколо стає пустельним, бо він ніколи вже не матиме друга на довгому шляху і ту свою ніжність, яка прийшла так пізно і аж біла з нього, він уже не матиме кому віддати.

І зробився Алі похмурим і мовчазним. Не мав бажання піти, ні пити і в'янув щодень дужче. Позаду нього, коли він вів караван, весь час лунали дзвіночки. Серед них був і дзвіночок його верблудиці, тепер уже цілком його власної верблудиці. Та для Алі ті дзвіночки змовкли, їхні голоси вже нічого йому не говорили. Замість них йому тепер чувся інший голос, який приходить до кожної людини, приходить лише раз у житті, а потім людина женеться за ним, мов за тінню, і не може наздогнати.

Залишив Алі свою дружину в долині погоничів, залишив і чужих верблюдів, бо став недбалим погоничем і його прогнали, забрав свою верблудицю й подався в Каздаг.

Там він знайшов свого колишнього супржича і сказав йому:

«Візьми мою верблюдицю. Візьми й мого осла. Візьми й мою халупу в нашій долині. Забери все, що я маю. Тільки віддай мені білоголового верблюда...»

«Та я вже його не маю, Алі,— відповів йому супржич.— Я продав його дорогою.»

І відтоді Алі шукає верблюда. Ледве благословиться на світ, він вирушає великим пляхом, а зупиняється на спочинок, як уже зовсім смеркне. Його віслюк терпляче трюхикає, а слідом за віслюком іде, прив'язана до нього, самотня верблюдиця, порушуючи лунким дзвіночком гаряче мовчання землі. Люди кенкували з Алі, піддражнювали. Співчутливіші казали йому, що це божевілья, що всі пошуки марні, і радили повертатися в свою долину до своїх караванів. Тільки Алі не слухав їх. Бо не міг повірити, не хотів повірити в те, що верблюд із білою головою пропав, назавжди пішов з його життя.

Другий подорожній

Стефаноса ми знали. Це був підтоптаний парубок, жив він з того, що шив в'ючні сідла. Його майстерня стояла при в'їзді в місто, біля церкви святого Антонія. Тут починався крутий узвіз, що вів на пагорб з вітряками. А звідти тягся великий караванний шлях на Анатолію. Навколо церкви росли польові квіти, розливав пахощі розмарин. Височів біля неї й кипарис. А за кипарисом було кілька колодяїв з найсмачнішою водою в околиці. Під вечір дівчата, позаплітавши коси, брали на плечі глеки і зграйками йшли по воду. Власне, не так по воду, як подивитися на людей і себе показати. Повертаючись назад, вони зупинялися біля церкви перепочити і вішали на стареньку оливу, що росла перед церквою, пожертви — кольорові стрічки та клаптики: сподівалися, що після такої їхньої турботи святий Антоній явиться їм упочі вві сні на знак того, що їх чекає щастя. Вітерець від моря шелестів листям, перебирав барвисті стрічки, і старенька олива скидалася на корабель, що готується в путь.

Стефаносова майстерня стояла в дуже зручному місці біля церкви. Сидячи при вікні, Стефанос шив сідла, оздоблював їх кольоровим намистом і поглядав на дівчат. Літніми вечорами, коли заходило сонце, він залишав роботу, поливав водою горбочок поряд з майстернею, виносив туди килим і розстилав його просто на землі, а навколо килима ставив горщики з васильками. Потім усідався серед квітів і розкошував, потягуючи наргіле й дивлячись на дерево з барвистими по-

жертвами, що маяли на вітрі. Замилувавшись деревом, він довго не відводив від нього погляду. Яке гарне життя! Як гарно, коли світ кінчається на одному дереві, прикрашеному барвистими клаптиками і схожому на корабель, що завжди готовий вирушити в путь, а проте ніколи не вирушає!

«Де чие коріння, той там і має сидіти. А все інше — дурниця!»

Стефанос докладав чимало зусиль, щоб зберегти в собі любов до спокійного життя. Чимало зусиль, бо жив він серед спокусу, поміж найзапальніших на світі шаленців, у місті божевільних. Більшість його співвітчизників були або «геміджі»²⁰, людьми моря, або контрабандистами. Вони пускалися в ризиковані плавання і по далеких водах, і в Чорпе море, у ті краї, де впадає Дунай. Чимало з тих геміджі не поверталися додому. Тільки звістки доходили, що вони зазнали катастрофи й потопули в такому-то морі.

Стефанос казав:

«Так їм і треба! Чи ми не масмо свого моря? Спокійне море, захищене Столом Демона²¹, божа благодать... Тобі до вподоби море? То придбай собі рибальського човна та й лови вугрів чи сардин у протоці! Тільки ж хіба на це пристануть айвалійські геміджі! Так їм і треба!»

Щодо інших земляків, контрабандистів, по яких завжди плакала шибениця, то вся околиця щодня гула від їхніх подвигів, від їхніх неймовірних молодецьких походеньок, від крові, яку вони проливали без будь-якої причини, лише задля втіхи або з честолюбства у сутичках із властями.

Раз по раз приходили звістки:

«Убили такого-то! Загинув такий-то!»

«Так їм і треба,— казав сам собі Стефанос.— Пропаді душі! Нема того, щоб сидіти собі спокійно!»

За деревом з барвистими пожертвами, на пагорбі, де починався стрімкий узвіз, стояли вітряки. Там щонеділі вранці виконували прелюдію до симфонії: сини контрабандистів грали камінням у війну. Та не просто грали — готувалися до іншої, великої гри, яка почнеться, коли прийде їхня черга зайняти місця своїх батьків, стати теж контрабандистами.

Поки тривала гра, матері хлопчаків, одягнені в чорне, бліді від страху, стояли внизу під пагорбом, стежили за грою й чекали. Чекали аж до заходу сонця, бо лише тоді кінчалася гра і дві ватаги супротивників спускалися кожна своєю стежкою. Попереду йшли найдужчі завзятці, несучи на руках за-

²⁰ Геміджі — власник невеликого вітрильника або матрос такого судна (тур.).

²¹ Стіл Демона — гора в Еоліді.

гибких товаришів. У кожній прелюдії було зо два вбитих. Процесія спускалася поволі, все нижче й нижче. І тоді матері не витримували. Закусивши до крові губи, вони кидалися до процесії, щоб нарешті дізнатися, кого несуть. Ті, кому видала лиха доля, матері загибких, падали в нестямі на мертвих хлопців, цілували їх в губи, рвали на собі волосся й роздирали нігтями обличчя. Потім процесія рушала далі. Попереду завжди йшли завязтці зі своїми мертвими товаришами, за ними — матері ўбитих. Далі йшла решта матерів, і їхні очі світилися дикою радістю, бо не на них упав вибір, поки що не на них. А вже за ними посувався натовп. Ніхто не подавав голосу. Тільки матері мертвих ридали, проклинаючи той час, коли народилися жінками.

Стефанос дивився, як перед ним проходить процесія, і його брав невимовний жаль. Одначе він казав:

«Хто ж їм винен, урвиголовам? Не можуть жити спокійно! Так їм і треба!»

Через усе це Стефанос, оточений божевільними, живучи в місті пристрастей, уникав спокус і ніколи не відходив далеко від своїх сідел. Навіть тоді, коли на пагорбі не було нікого, навіть тоді він не підіймався туди, до вітряків, щоб подивитися на море або на великий шлях, що тягся й тягся без кінця й краю в безмір Анатолії. «Грішне місце», — думав Стефанос про пагорб. «Шалені шляхи», — думав він про велике море й великий караванний шлях. Світ добре влаштований, і добре, що він замикається на дереві з барвистими клаптями, які майорять на вітрі, — одразу корабель і море, океан і вся земля.

Плинув час, і старенька олива з пожертвами, що майорять неперестанно, завжди була готова вирушити в путь, але ніколи не піднімала якоря. Іноді, в години усамітнення з оливою, в години їхніх таємничих розмов, Стефанос запитував у неї:

«Як ти гадаєш, подружко моя, чи залишу я це місце коли-небудь?»

«Залишиш», — загадково відповідала вона.

І Стефанос із тієї простоти, з якою олива відповідала йому, висновував, що вона знає, чим могла б закінчитись для нього подорож. Адже для всіх Стефаносів кіпець подорожі чітко визначений: сподобалася б йому десь там якась дівчина, донька господині, в якій чоловік не був би контрабандистом, а син не грав би симфонію вітряків. Свіжий вітер повіяв би тоді між Стефаносовими сідлами, що громадились навколо нього, виблискуючи голубим намистом, і чекали свого часу. А потім пішли б діти. Ото й усе.

«Можна мені сходити до вітряків?» — запитав би в цього син.

Стефанос відповів би йому різко:

«Ні! І твій батько теж не ходив до вітряків. Ні!»

Але долі людські не пишуться отак, прямими ліп'ями. Не завжди так пишуться, навіть якщо людей звати Стефаносами. Над Егеєю дмухають раптові пориви вітру, віють мельдемі²², віють усі вітри, які тільки є. Віють — ні ладу пі складу. Де щойно було тихо, раптом здіймаються хвилі. Де були хвилі, стає враз тихо. Бавляться вітри, бавляться хмари, бавиться бог людьми. Побавився він і Стефаносом, добропорядним громадянином, який майстрував сідла.

Стефанос був трохи грамотний і передплачував «Амальтею»²³, газету з великого міста, із Смірни. У Айвалі всі, хто не був геміджі або контрабандистом, читали «Амальтею», і це давало змогу і їм чимось вирізнитися, та ще й зовсім інакше, ніж ті гультяї. І коли вони вголос читали писану стародавньою мовою передову статтю, то гультяї не розуміли ні слова з тої премудрості і з острахом дивилися на своїх співвітчизників з «Амальтеєю». А з тієї премудрості випливали відомості про те, що сталось у великому світі, десь у Німеччині, в Росії, в Японії або на морях. Випливали й геть неймовірні речі: повідомлення про те, яка буде погода — чи повіє вітер, чи поверне на дощ, і таке інше. Контрабандисти, які ніколи не тремтіли перед найбільшою небезпекою, сиділи принишкло і слухали, мов налякані діти, аж очі витріщали з подиву.

«Амальтея» приохотила Стефаноса до читання. Від передової статті він перейшов до підвалів. Нормандські герцоги й графи тричі на добу билися на дуелі, невідомий у машкарі проштрикував шпагою злих і рятував слабких, скудо²⁴ й пістоли²⁵ текли рікою. Потім Стефанос припхав у свою майстерню два оберемки поживклих старих книжок — купив на базарі. То були синаксарії, житія святих. Святі, дарма що їх кидали в пащу левам або зачиняли разом з прокаженими чи підвішували над палаючими дровами, завжди лишалися неушкодженими. Були там і інші книжки — вони розповідали про чарівників, які все своє життя проводили в похмурих ке-

²² Мельдемі — сезонний вітер у східному Середземномор'ї.

²³ Амальтея — у давньогрецькій міфології коза, яка вигодувала своїм молоком Зевса на острові Криті, де його переховувала мати Рея.

²⁴ Скудо — старовинна срібна монета.

²⁵ Пістола — золота монета в деяких романських країнах.

ліях, намагаючись відкрити закови життя або подолати смерть за допомогою таємничої ріднини.

Стефанос жадібно накинувся на свій скарб. І прочитав його весь.

Тоді замкнуте, скуте, приречене на скініння Стефаносове життя, яке й на крок не виходило з кола, мовби накресленого циркулем, це життя раптом полетіло шкереберть.

Стефаносові тоді минало сорок років. Чуб його почав сивіти. Стефанос фарбував його в чорний колір і змащував помадами. Від майстрування сидел одяг його весь був у клоччі та кінському волосі. Тож Стефанос одного разу одяг пові сукняпі штани і, коли сонце схилилось до заходу, вийшов надвір.

«Куди це ти? — запитала його олива з барвистими стрічками. — Уперше бачу тебе такого. Уперше бачу, що ти кудись ідеш».

«Роблю, що хочу!» — відповів Стефанос.

І пояснив їй, що більше не може дивитися тільки на сидла, глеку та стрічки. Піде пройдеться берегом аж до Святого Дмитрія. То був найсвоєрідніший куточок у тому місті контрабандистів. Там жили справжні господарі, люди дуже багаті, вони вчилися в Європі й наїздилися по світах, — усілякі лікарі й філософи та їхні доньки, які грали Шопена й розмовляли чужими мовами, бліді та безживні, мов лики святих, аж Стефаносові страшно було на них дивитися. Жили там і консули з охоронцями, в яких голови прикрашало пір'я, а одяг — золоті гудзики.

«Піду туди! — сказав Стефанос. — Тепер я рівний з ними».

І він подався туди. Йому хотілося знайти дівчину з білою шкірою, золотим волоссям та блискучими зубами — діву, що зійшла зі сторінок старих книг, вирвалася з рук нормандських герцогів і прибула заради нього на Егею. І він знайшов ту, яку шукав. Не дівчина — мрія, такої він ніколи й уві сні не міг собі уявити. Її звали Гутою, панною Гутою.

Стефанос усе ходив і ходив туди, де стояв над морем пишній дім, у якому жила панна Гута. Щодня з самого ранку чекав він, коли почне вечоріти, і тоді йшов туди. Влягалися хвилі, призахідне сонце багрило Стіл Демона, таємничу тутешню гору, а Стефанос походжав під будинком. З будинку лунала дивна музика. Вона нітрохи не була схожа на бубни та гайди контрабандистів. Незнані звуки, тихі звуки повідіали про мандри, про кораблі, про великі міста, про ліси та спіги. Стефанос дивився на Стіл Демона й відкрив, що дивна музика говорить про тіні, які пропливають між голими скелями Стола Демона. Дивився на море й виявив, що музика говорить про море. На небі з'являлися зорі. Стефанос дивився на

«Можна мені сходити до вітряків?» — запитав би в цього син.

Стефанос відповів би йому різко:

«Ні! І твій батько теж не ходив до вітряків. Ні!»

Але долі людські не пишуться отак, прямими ліпіями. Не завжди так пишуться, навіть якщо людей звати Стефаносами. Над Егеєю дмухають раптові пориви вітру, віють мельдемі²², віють усі вітри, які тільки є. Віють — ні ладу пі складу. Де щойно було тихо, раптом здіймаються хвилі. Де були хвилі, стає враз тихо. Бавляться вітри, бавляться хмари, бавиться бог людьми. Побавився він і Стефаносом, добропорядним громадянином, який майстрував сідла.

Стефанос був трохи грамотний і передплачував «Амальтею»²³, газету з великого міста, із Смірни. У Айвалі всі, хто не був геміджі або контрабандистом, читали «Амальтею», і це давало змогу і їм чимось вирізнитися, та ще й зовсім інакше, ніж ті гультяї. І коли вони вголос читали писану стародавньою мовою передову статтю, то гультяї не розуміли ні слова з тої премудрості і з острахом дивилися на своїх співвітчизників з «Амальтеєю». А з тієї премудрості випливали відомості про те, що сталось у великому світі, десь у Німеччині, в Росії, в Японії або на морях. Випливали й геть неймовірні речі: повідомлення про те, яка буде погода — чи повіє вітер, чи поверне на дощ, і таке інше. Контрабандисти, які ніколи не тремтіли перед найбільшою небезпекою, сиділи принишкло і слухали, мов налякані діти, аж очі витріщали з подиву.

«Амальтея» приохотила Стефаноса до читання. Від передової статті він перейшов до підвалів. Нормандські герцоги й графи тричі на добу билися на дуелі, невідомий у машкарі проштрикував шпагою злих і рятував слабких, скудо²⁴ й пістоли²⁵ текли рікою. Потім Стефанос припхав у свою майстерню два оберемки поживклих старих книжок — купив на базарі. То були синаксарії, житія святих. Святі, дарма що їх кидали в пащу левам або зачиняли разом з прокаженими чи підвішували над палаючими дровами, завжди лишалися неушкодженими. Були там і інші книжки — вони розповідали про чарівників, які все своє життя проводили в похмурих ке-

²² Мельдемі — сезонний вітер у східному Середземномор'ї.

²³ Амальтея — у давньогрецькій міфології коза, яка вигодувала своїм молоком Зевса на острові Криті, де його переховувала мати Рея.

²⁴ Скудо — старовинна срібна монета.

²⁵ Пістола — золота монета в деяких романських країнах.

ліях, намагаючись відкрити заходи життя або подолати смерть за допомогою таємничої ріднини.

Стефанос жадібно накинувся на свій скарб. І прочитав його весь.

Тоді замкнуте, скуте, приречене на скініння Стефаносове життя, яке й на крок не виходило з кола, мовби накресленого циркулем, це життя раптом полетіло шкереберть.

Стефаносові тоді минало сорок років. Чуб його почав світи. Стефанос фарбував його в чорний колір і змащував помадами. Від майстрування сидел одяг його весь був у клоччі та кінському волоссі. Тож Стефанос одного разу одяг пові сукнячі штани і, коли сонце схилилось до заходу, вийшов падвір.

«Куди це ти? — запитала його олива з барвистими стрічками. — Уперше бачу тебе такого. Уперше бачу, що ти кудись ідеш».

«Роблю, що хочу!» — відповів Стефанос.

І пояснив їй, що більше не може дивитися тільки на сидла, глеку та стрічки. Піде пройдеться берегом аж до Святого Дмитрія. То був найсвоєрідніший куточок у тому місті контрабандистів. Там жили справжні господарі, люди дуже багаті, вони вчилися в Європі й наїздилися по світах, — усілякі лікарі й філософи та їхні доньки, які грали Шопена й розмовляли чужими мовами, бліді та безживні, мов лики святих, аж Стефаносові страшно було на них дивитися. Жили там і консули з охоронцями, в яких голови прикрашало пір'я, а одяг — золоті гудзики.

«Піду туди! — сказав Стефанос. — Тепер я рівний з ними».

І він подався туди. Йому хотілося знайти дівчину з білою шкірою, золотим волоссям та блискучими зубами — діву, що зійшла зі сторінок старих книг, вирвалася з рук нормандських герцогів і прибула заради нього на Егею. І він знайшов ту, яку шукав. Не дівчина — мрія, такої він ніколи й уві сні не міг собі уявити. Її звали Гутою, панною Гутою.

Стефанос усе ходив і ходив туди, де стояв над морем пишній дім, у якому жила панна Гута. Щодня з самого рапку чекав він, коли почне вечоріти, і тоді йшов туди. Влягалися хвилі, призахідне сонце багрило Стіл Демона, таємничу тутешню гору, а Стефанос походжав під будинком. З будинку лунала дивна музика. Вона вітрохи не була схожа на бубни та гайди контрабандистів. Незнані звуки, тихі звуки повідали про мандри, про кораблі, про великі міста, про ліси та спіги. Стефанос дивився на Стіл Демона й відкрив, що дивна музика говорить про тіні, які пропливають між великими скелями Стола Демона. Дивився на море й виявив, що музика говорить про море. На небі з'являлися зорі. Стефанос дивився на

них, і, поки музика говорила про зорі, віп, сповнений сум'яття, схвильовано шепотів:

«Господи, що це?..»

«Мабуть, так воно і є, раз вопа грає»,— думав він згодом і зітхав.

Він зітхав знову й знову, аж поки його зітхання досягли панни Гуті.

Вона була обручена з паном консулом Російської імперії. Одного вечора, коли консула запросили в дім панни Гуті, там завели мову про Стефаноса, який робить в'ючні сідла і заоханий у панну. Так усі взнали новину.

«Чи не запросили б ви його коли-небудь сюди? — запитали гості.— Ото була б розвага!»

«Я запрошу його»,— пообіцяла панна.

І запросила.

Стефанос добре вичистив свої сукняні штани, напмадив волосся і пішов. Гостей було багато. Вечірній вітерець, що залітав через балкон, пахнув морем, жінки пахли міцними парфумами, і все було залите сліпучим світлом. Стефанос, прибравши гордовитого вигляду, ввійшов у велику залу. Та як тільки всі очі звернулися до нього і здивований шепіт пробіг по устах, а потім почувися притишені смішки, він в одну мить знітився і злякався. Озирався довкруг себе, як сарпа, що збилася з путі; тому панна підійшла до нього, щоб підбадьорити його. Вона трималася за руку молодого російського консула, який аж сяяв, одягнений у біле, і розмовляв зі своєю нареченою по-французькому.

Панна Гута сказала:

«Пан консул радий вас бачити. Він питає, чи не міг би вам бути чимось корисним».

Стефанос пизько, шапобливо уклонився, раз у раз підносячи праву руку до лоба, як роблять турки, творячи тему-не²⁶. Намащене Стефаносове волосся жахливо блищало.

«Дякуємо його вельможності,— сказав він.— Ми ні в чому не маємо потреби».

Панна Гута переклала, злегка усміхаючись. І знову сказала:

«Пан консул запитує, чи не міг би він чимось допомогти вам у вашій роботі. Чим ви займаєтеся?»

Для гідних шани Стефаносових сідел настала критична мить. Якщо б він зараз відрікся від них, то вже відрікся б назавжди. Бо якщо хоч раз у житті відмовився від сідел, то повернутися до них уже не буде як. Хвилинка була критична,

²⁶ Теманс — пизький уклін у мусульман (тур.).

а біла уніформа копецула його величності царя і самодержця вся Русі сяjala, і панна теж сяjala, мов неземна квітка, і все навколо сяjало.

І серце Стефаноса затріпотіло в тому сліпучому сяjві.

Він відрікся.

«Я вже не працюю. Цілком віддався книгам і прогулянкам».

Відповідь, здається, дуже сподобалася гостям, тому що вони заговорили чужою мовою, а потім розсміялися.

«А я?..— запитала тоді панна Гута й тепло глянула на Стефаноса.— Що могла б зробити я цього вечора, аби вам було приємно?»

Стефанос сказав:

«Накажіть заграти на тому інструменті, який щовечора чути з вікон вашої господи».

Він думав, що то або ромвія²⁷, або фонограф.

«Але ж то граю я! — сказала панна Гута й усміхнулася.— Я заграю для вас».

Стефанос дивно глянув на неї, хвилювання пройняло його до глибини душі.

«Я гратиму тільки для вас,— сказала вона.— Тільки для вас».

Вона сіла до піаніно й почала грати. Поступово всі відійшли від Стефаноса й колом оточили піаніно.

Стало дуже тихо. Стефанос, відрікшись від своїх сідел, залишився сам у кутку, залишився сам і заслухався, як зринають і промовляють звуки. Спочатку вони промовляли тихо, і Стефанос намагався пригадати тіні зі Стола Демона, море, все те, про що досі розповідали йому дивні звуки, коли він слухав їх під вікном. Тепер, коли він був біля них, коли бачив, як вона торкається пальцями чарівних кісточок і з-під них ллються таємничі голоси, ллються потоком, що все дужчає й дужчає, він не бачив ні тіней з Стола Демона, ні хвиль,— лише ялиновий ліс, а між ялинами, струнками й високими, виспівував легкий вітерець. У лісі стояла вежа, а в тій вежі сиділа юна дівчина і слухала голос вітру, що виспівував між ялинами. Одягнена вона була в золотисту спідницю й червоні черевички. Раптом запала тиша, ялини завмерли мов зачаровані. Дівчина у вежі зрозуміла, що нарешті настав її час, що йде Великий Герцог — він забере її з собою. Вона виглянула у вікно, і серце її закалатало. Ні, вона не помилилася, і ялини не обманили її. Великий Герцог, юний, мов ангел, в осяйному обладунку, сидячи верхи на змиленому коні,

²⁷ Ромвія — струнний музичний інструмент.

що був копитом землю, видобув свій меч і кинув під вікно на знак цілковитої покори.

«Ти йдеш?» — запитав він смиренно.

«Іду, — відповіла вона. — Я чекала тебе багато років...»

І поки дівчина спускалася з вежі, щоб вирушити у велику подорож, якої так чекала, вітер знову заспівав у ялинах. Герцог спшився, щоб узяти на руки дівчину. Зброя дзвеніла об крицевий панцер, блищала на сонці.

«Любово моя...» — віддано прошепотів Великий Герцог.

«Любово моя...» — прошепотів Стефанос у забутті, а з його фарбованого волосся закапали піт і помада.

Музика скінчилася. Пролунали оплески. Панна Гута підвелася. Наречений пристрасно поцілував їй руку. Панна Гута була дуже щаслива.

Всіма забутий, Стефанос лишався й досі там, у своєму кутку. Ніхто про нього не згадав. Навіть панна Гута. Тим часом слуга приніс лимонад. Зі склянок стирчали соломинки. Стефанос побачив, що гості беруть соломинки в рот. Машинально він теж зробив те саме й дмухнув у соломинку. Лимонад бризнув йому в обличчя й на волосся. Всі погляди знову звернулись до Стефаноса. Гості пирснули зо сміху. Кімната перетворилася на роти, вони розростались і хихотіли.

«Що з вами?» — запитала панна Гута, прямуючи до нього й ледве стримуючи сміх.

Наляканий і зпичений, блідий від сорому, він прошепотів:

«З нами нічого... Нема нічого...»

Пан консул сказав французькою:

«Годі вже, Алекс! Йому пора йти».

Панна мовила:

«Можливо, вам душно? Може б, ви хотіли піти?»

Стефанос підвів очі й глянув на неї. І тоді крізь бризки лимонаду, крізь піт і помаду сяйнув чистий, щирозлотий погляд кохання.

«Я піду...» — відповів їй Стефанос.

Вона провела його до дверей. І аж там сказала:

«Сьогодні багато людей. Приходьте завтра, коли я буду сама. Я чекатиму на вас».

Тієї ночі Стефанос не спав. Навіть не лягав. Утупившись очима в одну точку, він пригадував на самоті усе одне по одному, заново переживав те, що сталося в будинку над морем. Навколо мовчазними рядами лежали й дивились на нього сидла, які ще зовсім недавно він майстрував з такою безтурботністю і з такою впевненістю в собі. Вони дивились на нього жалібно, бо він відрікся від них. А надворі в нічній темряві олива з барвистими пожертвами, подруга його дитячих років,

дивилась на безсонне світло у вікні й дослухалась, як там, за вікном, б'ється серце.

«Чому? — запитала вона. — Чому ти нас залишаєш?»

Але він уже не чув голосу оливи, він уже згубив дар розуміти мову непоказних земних створінь.

«Господине моя... — прошепотів він. — Я стільки чекав тебе».

Наступного вечора він пішов до неї. Панна справді була сама й чекала на нього. Вона вже не мала того трохи насмішкватого вигляду, що минулого вечора, була значно ласкавіша й розмовляла з ним так, як розмовляють із хворою дитиною.

«Ну чого ви від мене хочете? — запитала вона. — Що я можу вдіяти?»

Тоді він набрався духу, але все те, що цілу ніч готувався сказати їй пишною мовою «Амальтеї», вмить вилетіло з голови. Тож сказав їй просто, що не хоче нічого іншого, крім одного: щоб вона дозволила йому приходити, сидати отам у кутку й дивитись на неї; він нічого їй не казатиме, тільки слухатиме дивовижні звуки її музики.

«Як ви це собі уявляєте? — запитала панна Гута. — Пан консул розгнівається й може заповідати вам щось зле. Він же мій наречений».

Стефанос поблід, бо не знав того, що консул — її наречений, і стривожено запитав:

«То може статися... може статися, що ваша милість колись поїде з ним?»

«Ну, звичайно, я можу поїхати! Колись я маю поїхати з ним».

Ох! Тільки не це! Стефанос не годен перешкодити консулові бути її нареченим. Але нехай вона не їде.

«Не їдь! — сказав він крізь сльози. — Бо що ж буде зі мною?»

Аби тільки вона не їхала, а вже він, мовляв, ладен вершити печувані справи заради її милості. Тільки б вона не їхала!

Тоді панна Гута повернула все на жарт.

«А що ж би ви могли зробити заради мене?» — спитала вона, усміхаючись.

Стефанос про це ще не думав. Але він пообіцяв їй. Сказав, що має вдома старовинні книги. В них розповідається про чарівників і мудреців, які все своє життя намагалися збагнути найтаємничіші речі: як людині стати летючою, як уникнути смерті. Він прочитав старовинні книги, казав Стефанос, знайде, що є найважчою справою з усього того, чого марно праг-

пули досягти мудреці. І він звершить ту справу заради панни Гуті.

«Добре,— згодилася певна.— Якщо ви зробите це, то я не поїду. А якщо й поїду, то повернусь назад, як тільки дізнаюся, що ви здійснили обіцянку».

Це була прелюдія до «Симфонії з вічним двигуном», яку зіграв Стефанос і яка зіграла Стефаносом, добродієм громадянином, котрий виробляв коліса в'ючні сідла.

Де він почув слова «вічний двигун»? Певно, знайшов їх у своїх поживклих книгах. Вони враз заповнили його уяву, мов чарівне створіння. Так! Так! Віднині все його життя буде віддане пошукам вічного двигуна. Які чудові слова! Як добре, що він натрапив на них!

А певна Гута поїхала. Вона відплила весняного еолійського дня, одягнена в біле. І її чоловік, молодий консул його величності, теж був одягнений у біле. Стефанос, сховавшись у закутку на набережній, потай стежив за ними, і очі його повнилися сльозами. Коли пароплав зник за обрієм, він сказав:

«Щасливої дороги, любово моя... Ніхто не знає, знаю тільки я, що ти повернешся...»

З чого починають, коли хочуть винайти вічний двигун? Стефанос зіткнувся з великими труднощами, як тільки вирішив стати винахідником. Він не спав ночами, міряючи кроками свою майстерню, і все шепотів таємничі слова: «Вічний двигун!.. Вічний двигун!..» Ранок заставав його знесиленим, з червоними від безсоння очима. Коли сходило сонце, ллючи у вікно спокійне світло, мовчазні Стефаносові друзі з колишніх безтурботних днів,— скромні сідла й голубе намисто, свідки його мук,— просили його:

«Годі вже, ходи спати. Ніч прийде знову. Тоді поміркуєш далі...»

Знову наставала ніч. І Стефанос знову міркував.

«Вічний двигун! Вічний двигун!» — раз у раз повторював він у самоті магичні слова. У просторі, освітленому тьмяним світлом його ліхтаря, рухалися тіні — крутився якийсь обруч, крутився й ніколи не зупинявся; якесь дерево починало крокувати і вже ніколи не зупинялося; невпинно падала зірка; здіймалася хвиля, підносилась високо вгору й починала нескінченні мандри морями всього світу. А на самісінькому гребені хвилі, на піні стояла білим видінням певна Гута й гукала до нього:

«Ти мене покличеш?»

«Покличу,— відповідав він.— Будь певна, я не забуду».

Вічний двигун!

Нарешті бог звуків пожалів його й допоміг: показав йому, з чого почати. Неуважний, заглиблений у думки, якось проходив Стефанос повз дім однієї вдови у своєму кварталі, аж раптом з вікна почулися ніжні тихі звуки невідомого інструмента. «Що це?» — здивовано зупинився Стефанос і прислухався. Це не була та сама музика, але дуже схожа з тією, тодішньою... Так, вона була схожа з тією.

Мов заворожений, пішов він на звуки й постукав у двері. Виявилось, то грав старий годинник, що стояв на скрині. Його тримали два сатири, пофарбовані золотистою фарбою. І весь корпус годинника теж був золотистого кольору. Коли музика скінчилася, Стефанос підійшов до скрині.

«Що це таке?!» — зачудовано спитав він.

«Це годинник, любий пане Стефаносе», — відповіла господиня.

«А як же він грає?»

«Та просто. Заводиш його, і він грає. Справді чудовий годинник!»

Стефанос не відривав очей від золотавих сатирів. Обличчя його вкрилося рясним потом.

«Зупиниться, а потім починає знову? — дивувався Стефанос. — Так ти хочеш сказати?»

«Авжеж. Зупиниться — ти його заводиш, і він знову грає».

Стефанос не вагався. В очах його спалахнули блискавки:

«За скільки ти мені його продаси, пані Кір'якуло?»

Е, пані Кір'якула не продає його! Годинника їй привіз покійний чоловік, геміджі, аж із Росії.

Тоді Стефанос міцно вхопив її за обидві руки й почав гаряче умовляти, щоб вона продала йому годинник.

«Якщо не матиму цього годинника, то я пропав. Я пропав!»

Він пропонував їй таку велику суму, так умовляв її, що пані Кір'якула розгубилася і зрештою погодилась.

Отоді вперше Стефанос провів ніч серед музики. Він накручував і накручував пружину, і звуки зринали й повнили порожній простір, який досі займали сідла. Було так гарно! Вітре, ти, що вієш над Егєєю, вітре, ти, що вієш у високих деревах Анатолії, зроби так, щоб замовкли ведмеді й вовки в похмурих бескеттях! Зроби так, щоб не проливалася кров через дикі пристрасті на твоїй землі, витри сльози з очей матерів, яким приносять убитих дітей од вітряків, згаси ту силу, яка штовхає контрабандистів убивати й гинути! Вітре буйний, зроби все це зараз і прислухайся. Послухай музику, яка цього вечора заволоділа місцем сидел, підхопи її й понесл до дівчини з будинку над морем. Скажи їй, хоч би де вона

була, що те, чого ще ніхто на світі не досяг, зробить він, скромний сідляр Стефанос, заради неї, бо це і є кохання: він знайде спосіб утримати звуки, зробити симфонію безконечною. Віднині й назавжди його серце, його кров і нерви стануть розпеченим металом, божевільною пристрастю до химери. І чи має значення те, що зрештою звуки не вічні, що вони, летючі, завжди десь губитимуться?

На світанні прийшов сон і закryw йому очі, закryw щасливі очі людини, яка нарешті має мету в житті.

Відтоді Стефанос, добротесний громадянин, який відрікся від своїх сідел, узявся винаходити вічний двигун, щоб примусити музику в годиннику пані Кір'якули, в годиннику золотавих сатирів, ніколи не вмовкнути.

Безконечні дні й почі він вивчав механізм, розбирав і збирав його, весь час думаючи, що наближається до своєї мети, що нарешті знайде таємничий гвинтик, завдяки якому трибки крутитимуться неперестанно. Про Стефаносове дивацтво спершу стало відомо в кварталі, потім чутка понесла його трохи нижче, до контрабандистів та малих бешкетників.

«Стефанос звихнувся! Стефанос звихнувся!»

«На чому звихнувся?»

Спершу всі розгублено замовкали перед цими таємничими словами — «вічний двигун»: не знали, як їх перекрутити, щоб було смішніше. Але потім здогадалися:

«Стефаносу засів у голову вічний брехун! Стефанос Вічний Брехун!»

«Вічний двигун, невігласи!» — поправляв їх Стефанос, який уже всюди, де тільки можна було, розплескав язиком про своє дивацтво.

Виходячи на вулицю, він ніколи не залишав у своїй майстерні чарівний годинник. І оскільки йому щоразу здавалося, що хтось уже дійшов до того самого, уже підступився зовсім близько до мети, то й припустити не міг, щоб залишити годинник без нагляду, бо раптом хтось украде його чи зіпсує. Він клав годинника в торбинку з барвистої аладжі²⁸ й носив благоговійно під пахвою. Вуличні хлопчачки бігали слідом за ним і свистіли, як робили це і з іншими божевільними міста — Камбесасом та Еротокрітсом, який уявляв себе крилатим. Але Стефанос удавав, що не помічає їх. Він ступав, рордовито задерши голову, певний того, що здійнявся вище земної юдолі.

Одного вечора біля таверни «Свята трійця» бенкетували

²⁸ А л а д ж а — шовкова або бавовняна смугаста тканина (тур.).

контрабандисти. Це були молодці Паїдаса, найславетнішого айвалійського контрабандиста. Вони пиячили зі своїм капітаном від самого ранку і тепер, коли звечоріло, сиділи, порозвалюювавшись па стільцях, важкі й пеговірки, пережиляли час від часу чарку рому й слухали суворий ритм своєї первісної музики — бубнів і гайд, що закликали їхні тіла прокинутись і йти в танок. У вікнах навколишніх будинків, у дверях сиділи дівчата, стиха перемовлялися й дивились палкими очима на відчайдухів свого краю.

І саме тоді в кінці вулиці з'явився Стефанос. За ним бігли хлопчачи й кидали в нього грязь та кінські кізяки, а він мчав, утікаючи від них, як дикий звір від гончаків. Мчав, аж поки налетів на бенкет контрабандистів. І як тільки побачив цю нову небезпеку, розгубився й хотів був кинутись назад. Та вже було пізно. Позаду нього виросла стіна — урвиголови з грязюкою в руках заступили йому шлях. А шлях уперед заступала інша стіна: гайди, бубни та п'япі.

Стефанос різко зупинився, оглянувся навколо і вирішив, що виходу нема: треба йти вперед. Він міцніше затиснув під пахвою чарівний годинник, гордо випростався й рушив.

Позаду нього знову зчинився галас, хвилею вдарив йому в спину й підштовхнув:

«Стефанос Вічний Брехун! Стефанос Вічний Брехун!»

Він дійшов до компанії контрабандистів. Гайди й бубни стихли.

«Ну, Стефаносе, як справи?» — гукнув хтось із палікарів²⁹.

«Скажіть йому, хай запустить! Скажіть йому, хай запустить вічного брехуна!» — загорлав натовп урвиголів.

І тоді Паїдас, легендарний ватаг контрабандистів, злегка поворухнувся — махнув рукою й тихо сказав одному із своїх хлопців:

«Ану нехай замовкнуть!»

І коли галас ущух, звернувся до Стефаноса:

«Ану ж бо, сидельнику, покажи мені, що ти там винайшов!»

Вражений благоговійною тишею, що запала навколо після такого ревища, Стефанос раптом відчув, як літній вечір обертається на театр, де він, Стефанос, має зіграти головну роль. Хвилювання пройняло все його ество, бо глядачем у першому ряду була священна особа, той, про кого співали всі гори Каадагу, всі води Архіпелагу³⁰: Паїдас.

—Тремтячими руками, благоговійно розв'язав Стефанос торбу, вийняв годинник і поставив його на стіл ватага контра-

²⁹ Палікар — молодчага, сміливець, опришок (єр.).

³⁰ Архіпелаг — острови Егейського моря.

бандистів між чарками з ромом. Погляди палікарів прикипали то до золотавих сатирів, то до ватага, який мовчки, незворушно, без тієї нетерпіння стежив за Стефаносом.

— Слухай!..— прошепотів Стефанос.— Слухай, Андонісе Паїдасе!..

Ніжна мелодія полилася між хмільними вологими поглядами крізь винний дух, що стояв у цьому амфітеатрі під відкритим небом.

— Слухаю! — мовив суворий голос контрабандиста.

Паїдас слухав розчулено. Самозабутньо. Слухав сам Андоніс Паїдас.

Мелодія скінчилася.

— Оце воно...— прошепотів знову Стефанос.

— Що — вопо? — спитав Паїдас.

І тоді заговорив схвильований голос безумства, і Стефанос розповів про свою химеру:

— Оце вопо, Андонісе Паїдасе... Мені бракує одного гвиптика. Лише одного гвиптика, щоб утримати музику, щоб змусити її не кінчатися. Тоді трибки крутитимуться безперестану. А це означатиме, що я випайшов... що я винайшов вічний двигун!..

Ледве встиг він вимовити велике слово, як з горла вирвався дикий рев, неначе різали тварину. Стефанос застрибав, мов заведений, горлаючи: «Горю! Горю!» З його штанів вихопилося полум'я, вийнуло смородом горілого полотна.

Зчинився шарварок. Стефанос і далі стрибав нестямно, мов заведений, і, намагаючись загасити вогонь, бив по стегнах. Дівчата верещали, урвиголови реготали й кричали. А зейбек³¹, музика, несамовито гамселив у бубон.

І тоді підвівся Паїдас, відіпхнув усіх і кипувся до сидельника. Ставши перед ним на коліна, він обійняв його ноги й почав міцно стискати в жменях штани в тих місцях, де схоплювалось полум'я. І жодна жилка на його обличчі не здригнулась від болю.

Загасивши вогонь, Паїдас підвівся й показав принести йому олії. Коли олію принесли, він знову став на коліна й сам змастив обпечене тіло людини, яка ридла ридала.

Паїдас знову підвівся. Запала тиша. Навіть звихнутий, вражений тишею, перестав ридати. Паїдас повів докруг себе каламутними очима. Неквапно повів:

— Хто це зробив?

Жодної відповіді. Всі дивились на нього.

Тоді в його голосі почулася лють:

³¹ Зейбеки — тюркське плем'я в Анатолії.

— Який собака це зробив?

Всі дивились йому просто в очі. Лише Мільтіадіс, перукар, не підводив голови. Це був такий собі черв'як, довготелесий — отакений! — чолов'яга, відомий своїм боягузством і піддістю. Як тільки контрабандисти збиралися десь на бенкет, він обов'язково прибігав туди, готовий до будь-якого ганебного вчинку, аби догодити сильним. Тож коли сидельник, цілковито віддавшись своїй безумній мрії, розповідав про свій винахід, перукар підпалив йому штани, сподіваючись розвеселити Паїдаса.

Паїдас утупився в нього поглядом:

— То це ти?

Раптом він схопив зі столу склянку з ромом і щосили пожбував просто в обличчя перукаря. Той зарепетував. Тим часом у руці Паїдаса не знати звідки з'явився важкий канчук. Тицьнувши його в руки звихнутому, ватаг наказав:

— Бий його!

Стефаносові ніяк не вдавалося стиснути канчук — руки його тремтіли, обличчя зблідло від болю. Нарешті він ударив Мільтіадіса, але так легенько, ніби погладив. Тоді Паїдас різко вирвав у нього канчук і почав сам пещадно шмагати перукаря, а той верещав, як жінка.

Скінчивши покарання, Паїдас витер руки і глибоко зітхнув. Потім узяв годинник і подав його звихнутому.

— Ну, все, сидельнику, — сказав він. — Тепер ходи собі! Віднині вже ніхто тебе не зачепить. Ходи і придумуй свій гвинт!

А побачивши, що Стефанос через біль не може йти, він узяв його за руку й повів. Натовп розступився, даючи їм дорогу. І в тиші, яка запала навколо, всі — жінки, урвиголови й палікари — здивовано стежили, як між ними проходять, поволі віддаляючись і підтримуючи одна одну, дві пристрасні людини, два шаленці: одного нестримно вабили кров і смерть, а другого нестримно вабили звуки.

Сонце висіло вже зовсім низько над обрієм, коли Стефанос з'явився вдалині, прямуючи до мастку. У сукняному одязі, чорний, як ворон, він їхав, зручно розсівшись на віслиюку. Віслиюкову вуздечку прикрашало синє намисто, а замість в'ючного сидла на ньому було багате тенгі³², і це надавало подорожньому офіційного вигляду.

Першою людиною, яку зустрів Стефанос у мастку, був старий Йосиф, який його не знав.

³² Тенгі — вид сидла (гур.).

— Це оселя Яннакоса Бібеласа? — запитав гість.

— Так.

— А чи можна тут зупинитися на ніч?

— Тут завжди є місце для подорожнього! — відповів старий лемносець.

Стефанос спішився, прив'язав віслюка й попросив умитися. І лише по цьому запитав, чи може він бачити Яннакоса Бібеласа.

Всі ми, діти, гралися біля діда, коли з'явився Стефанос. Він ішов гордовито, голову тримав високо, трохи схиливши набік, а дивився просто себе. Під пахвою він обережно тримав барвисту торбицу з годинником золотавих сатирів.

— О, сусіде! Чи це ти? Це ти, Стефаносе? — радісно подивувався дід. — Яким вітром у Кіміндені?

Сідельник зробив глибоке темане вільною рукою.

— Це я, господарю, прийми мій уклін! Дорога привела мене в твої краї, отак і завітав до тебе.

— І добре зробив, Стефаносе. Тобі показали, де спати?

Тоді погорда спала зі Стефаноса, і в очах його майнула тривога.

— Та показали, хазяїне. Але я побоююсь. Адже там є й інші люди... — І, притишивши голос, додав, показуючи на торбину під пахвою: — За оце ось боюся...

Дід чув про несподіване дивацтво, що найшло на сідельника. Але ж він давнє не виїздив із Кімінденя, тому не знав подробиць і дуже здивувався:

— Що це таке?

— Оце? О! То ти, виходить, про це й не чув?

І Стефанос розповів про вічний двигун. Розповідав плутано, пишними словами з «Амальтеї» химерні речі.

Дід майже нічого не второпав.

— А чи не показав би ти, як воно працює? — сказав він звихнутому.

— Ні, ні, не тепер! — попрохав Стефанос.

Не тепер, казав він. Ніч — саме та пора, коли геній витає над механізмом. Отоді й запустимо, нехай грає. А до того механізм треба сховати. На бога, Яннакосе, це ж скарб!

Дід вирішив трохи розважити нас, дітей, і нашу бабусю. Він сказав Стефаносові:

— Добре. Я покладу тебе спати в такому місці, де ти можеш не боятися нічого. Щоб тобі було безпечно, ти матимеш при собі всю зброю, яка є в мастку.

І він звелів відвести Стефаноса разом з його годинником у Жовту кімнату. І послав йому туди вечерю з нашого столу, а потім покликав його до себе.

У дідовій кімнаті зібралась уся наша родина. Артемі сиділа як на голках. Баба злегка посміхалася, дивлячись на урочистий вигляд сідельника. Дід теж посміхався.

— Ану ж, подивимось,— сказав він.

Золотавих сатирів з благоговінням було виїнято з торбини. Стефанос накрутив годинника. І Кіміндені, які теж слухали, почули музику.

— Мені ще трішки... Мені ще трішки залишилося, господарю...— бурмотів сідельник.

Йому залишилося ще трішки. Тільки й того, що бракує маленького чарівного гвинтика. І тоді Стефанос винайде вічний двигун. Він мучився й мучився і вже почав зневірюватись, аж тут уві сні йому почувся дивний голос, який сказав: «Чого ти тут сидиш, Стефаносе, серед цих контрабандистів? Тут ти ніколи не досягнеш своєї мети». А коли Стефанос упав на коліна й почав благати, щоб той голос говорив далі, то почув: «Вирушай великим караванним шляхом, що починається за вітряками. Вирушай і йди вперед і вперед! І ти дістанешся до Святої землі. І як тільки ступиш на ту землю, тобі вмиць відкриється таємниця: ти винайдеш гвинтик, якого тобі бракує, і зробиш звуки вічними...»

Ось такими словами через п'яте на десяте розповів Стефанос про той сон. Його втомлені очі палали. Скінчивши, він повів ними навколо, обдивляючись усіх нас. І які ж то були великі й сумні очі! Які ж великі й сумні!

Дід спочатку посміхався, та невдовзі посмішка згасла на його обличчі.

— А що ти зробив зі своєю майстернею, Стефаносе? Що зробив із сідлами? — запитав він.

Пхе! Майстерня й сідла! Та кому вони тепер потрібні?

— А з твоєю нареченою що сталося? — запитала наша мати, бо знала історію з Аلكсандрою Гутою.

Його наречена! Стефанос покопався в пам'яті. Так, так, колись існувала панна Гута. Але тепер її нема. Стефанос ледве пригадує її, зовсім туманно. Тому що вона своє зробила, звершила те, що мала звершити, підштовхнула до химери і щезла. Її поглинули звуки, вона злилася з ними. І тепер залишилась тільки гонитва за звуками.

— Гей, Стефаносе! — сказав дід з глибоким співчуттям у голосі.— Ти був добрим майстром і добрим господарем, чуєш? Вернись до своїх сідел!

Дід гаряче радив йому вертатися до сідел. Куди ото пхатися, і що то за гвинти, які він шукає? Чи знає він, де та Свята земля? Тож треба пройти всю Анатолію. Всю Анатолію, щоб дістатися туди. Та й взагалі, мало що може приснитися...

— Я пройду всю Анатолію...— лупою озвався спокійний і впевнений голос пристрасті.

Тієї ночі, коли ми, діти, полягали спати, дивні звуки сповнили наші серця. Ми пробували сміятися з божевільного, але той сміх був якийсь вимушений. Лише Артемі, найнеспокійніша сарна з усіх, які жили під Кімінденями, чомусь мовчала, що ніяк не було схоже на неї. Та ось наші повіки почали важчати від втоми. Запала глибока тиша.

І тоді я почув у темряві голос Артемі. Вона запитувала зі свого ліжка старшу сестру:

— Антипі... Що воно таке... Що таке Свята земля?

— Ти досі не спиш? — в докором мовила Антипі.— Ану спи!

— Ну скажи... Ну скажи...— знову почувся благальний голос дитини.

— Земля як земля. Спи вже, Артемі.

Знов тиша. І знову голос Артемі, їй знову нетерпеливилось дізнатися:

— А туди дуже далеко?

— Дуже далеко, Артемі. Спи!

Невдовзі, коли всі інші діти, здається, поснули, я почув глибоке, приглушене простирадлами схлипування нашої маленької сестрички.

— Ти чого плачеш, Артемі?

Але сльози душили Артемі, й вона не могла сказати, чому плаче. А плаче ж вона тому, що Свята земля дуже далеко і божевільний подорожній, мабуть, ніколи туди не дійде.

Минуло чимало часу, поки Артемі заспокоїлась. І тоді все змовкло. Змовкли Кіміндепі, змовкли шакали. Ніч залишилася на самоті з собою. Але ж ні, не сама з собою. Із Жовтої кімнати несподівано війнула вітерцем, обернулася легкоплиною хвилею і полинула тиха й прониклива симфонія пристрасті. Самотній Стефанос, оточений шаблями й рушницями, грав на годиннику золотавих сатирів.

— Артемі!.. Артемі!.. Чуєш?..

Дівчинка ледь чутно прошепотіла, щоб не порушити чарів симфонії:

— Так... Так... Чую...

Незабаром я розрізнив легенький шурхіт простирадл. У темряві нічого не було видно. Але я знав, що Артемі встала.

— Що ти робиш, Артемі?

Вона підступила навшпицьках до мене й прошепотіла тремтячим голосом:

— Я піду до дверей Жовтої, послухаю... Тільки нікому нічого не кажи.

— Ти підеш під двері Жовтої? А не боїшся?..

— Не боюсь. А ти спи.

Я чув, як вона вийшла так само навшпицьках.

Музика змовкла. Але непадовго. Почалася знову. І знову. Кімідені досі ніколи не чули таких звуків, а тому зігнали з себе сон, щоб не проспати цю несподівано даровану їм утіху. Місяць самотньо сяяв над западинами й дібровами. Та як тільки звуки вирвалися з Жовтої й полинули в ніч, його ніжне сяйво затрепетало, мов юне серце. Артемі ж була там, за дверима, вона переживала несказанно чарівні хвилини, яких ніколи більше не буде.

Я обережно, щоб не рипнули, відчинив двері й пішов до Артемі, намагаючись не робити шуму. Її маленьке напівголе тіло ледве вирізнялося під стіною кімнати шабель. Вона стояла на колінах і слухала.

— Це ти?..— прошепотіла Артемі, і голос її був такий далекий, ніби долинав із зачарованого світу.— Не говори... Не говори...

Я простяг руку, шукаючи її. Мої пальці доторкнулися до неї. Я почув, як швидко й сильно б'ється її серце. Вона стояла навколішках і тремтіла. Я теж став навколішки поряд і взяв її руку в свою. Притиснувшись одне до одного, я й моя маленька сестричка — двоє молільників під дверима кімнати шабель — порипали все глибше й глибше в чари немовкнучих звуків. Божевільний не спав — знай накручував годинник із золотавими сатирами, щоб грав і грав. У Кіміденях прокинулись водопосні жили, прокинулись дуби, прокинулась Червопа Шапочка — тепер уже сарна, прокинулась Родопануда. Ось вони мчать до нас, осідлавши синє листя, ось відчиняють важкі ворота маєтку, влітають у вікна, прослизують між каменями стін і опиняються всередині дому. І вже вони навколо нас і над нами, вони стають нашими друзями і теж слухають звуки. Вони тремтять. Тремтять так дуже, ніби злилися воедино — водопосні жили, дуби і сарни,— ніби стали одною самотньою тінню, що налягає на паші повіки й тихо закриває їх, а звуки тим часом даленіють і даленіють.

Дві рідні руки термосять і смикають мене, щоб я прокинувся і встав. Над нами лунають стривожені голоси. Я розплющую очі. Ще зовсім рано, сонце тільки-но зійшло.

— Дітки мої!.. Дітки мої! — вкрай схвильованим голосом каже мама.

Однією рукою вона тримає Артемі, другою — мене. І міцно пригортає нас до себе. Тут і бабуся, ще одна дорога людина

наших ранніх років. Очі її розгублено бігають, руки пориваються то в один бік, то в другий.

— Ну ти ж подумай — простирчати отут цілу ніч! — мало не голосить вона. — Нащо ви це зробили, дітки мої? Нащо?..

— Ох, це той божевільний їх приворожив! І чого ми тільки пустили його в Жовту, так близько до дітей. Добре, хоч не сталося більшого лиха...

І тоді все спливає мені в пам'яті, враз прокидається песказанна ніч звуків. Артемі різко виривається з материної руки й запитує тривожно:

— Що сталося з тим чужим чоловіком?.. Що сталося, мамо?..

— О! Він уже поїхав. На щастя, він уже далеко, — запевнила мати. — Він перший, — сказала вона, — як тільки прокинувся, побачив вас під дверима і повідомив дорослих.

Артемі кинулась до великих воріт маєтку. За нею кинувся і я.

Вдалині, аж ген на караванному шляху рухалася чорпа цятка. Божевільного подорожнього й віслюка вже не можна було розгледіти, вони обоє стали просто маленькою чорною цяткою. Безмовні, з широко розплющеними очима, ми стежили, як цятка зникає, розтає в куряві шляху, що вів у безвість, у незнану землю. Стежили, аж поки цятка згубилася за Кімінденями.

Розділ сьомий

ПРИВИДИ У КІМІНДЕНЯХ

Займаються і згасають дні над Кімінденями. Минають пори року.

Незабаром мені виповниться десять. Що вготовано мені пізнати у світі в десять літ? Ласкаво прошу, моє десятиліття. Байдуже яке. Аби тільки настало.

Одного дня по обіді в маєток несподівано завітала тітка Уранія, менша сестра пашої матері. Якщо на літо вона не залишалася в місті, то проводила його десь далеко від Кіміндень, по маєтках свого чоловіка. Тому досі нам не випадало нагоди побути з нею тут. Дідові й бабі було дуже прикро, що їхні обидві доньки ніколи не бували разом у Кімінденях.

Знов-таки, для нас, дітей, це було, мабуть, єдиною причиною того, що тітка Уранія уявлялася нам якоюсь таємничою істотою, тому що і в місті дві родини — її й наша — не були досить близькими. Тітка Уранія росла дуже гордою й зарозумілою дівчиною. Вона одружилася по любові з одним із найкрасивіших і найбагатших людей нашого краю, який і світу побачив, і жити любив на широку ногу, що розпалювало її марнославство. Одружившись, вони збудували в місті дім усім на завдрість — пишній, із широкими мармуровими сходами, обставили його важкими меблями. Майже щодня влаштовували розваги з гостями й музикою. І раз по раз їздили до Константинополя. Все це було цілковитою протилежністю скромному й тихому життю нашого дому. Часто ми чули ось такі розмови:

«Учора ввечері Тодорос знову проциндрив у клубі ціле багатство. Так мені сказали», — повідомляв матері наш батько.

«Знову? Боже! Що ж воно буде?» — жахалася мати.

«Що буде? Це ж ясно як день! Вони розоряться!»

«Пресвята богородице! Що ж нам робити?»

«А що ми можемо зробити? Я завжди кажу, що в усьому винна Уранія. Якби захотіла, вона могла б вирвати його з бенкетів та з клубу. Тільки де ж там!»

Тоді моя мати підводилася і йшла дати тайкома пораду меншій сестрі. І, прийшовши до неї десь під обід, виявляла, що та ще спить, утомлена нічним бенкетом.

«Ураніє, дитино моя, що ти собі думаєш? Куди ви обоє китесь? Не сьогодні-завтра у вас діти будуть. Отямся, моя дівчинко, не давай чоловікові пуститися берега!»

Тітка Уранія ніколи й слухати не хотіла ніякої ради. Вона була вродлива, з великими мигдалевими очима й міцним тілом, і прагнула безтурботно прожити молодість.

«Чого б ото я клопоталася тим, що буде завтра! — відповідала вона на зауваження старшої сестри. — Сьогодні живу — сьогодні й тішуся!»

«Але розумні люди так не чинять! Мине кілька років — і з вашого багатства нічого не залишиться. Все проциндрите!»

«Ох, бідна моя сестричко! Кілька років! Та хто знає, що може статися через кілька років!»

«Отже, ти не хочеш слухати?»

«Не хочу! Дайте нам жити, як нам хочеться. Слово честі, якщо через кілька років ми збідніємо, я до тебе й на поріг не ступлю!»

Тоді старша сестра поверталася додому й починала писати довгого листа бабусі, розповідаючи все докладно й прохаючи подбати про порятунок своєї меншої доньки, яка котиться у

пріраву. Лист приходив у Кіміндені, бабуся читала його потай від діда, щоб не завдати йому болю, невтішно плакала на самоті й починала готуватися до великого діла — писати листа меншій доньці. Підстругувала олівці, падовго поринала в роздуми, дошукуючись найперекопливіших слів, і її очі від тривожних думок безнастанно кліпали.

Дід, бачачи її заклопотаність, усміхався:

«До чого це ти готуєшся, Деспіно?»

«Та... напишу листа меншій дочці...»

Дід знав, яка це серйозна справа для баби, тож кешкував:

«І що, сьогодні закінчиш?»

«Та... думаю, під вечір закінчу».

Залишившись сама, бабуся починала вимальовувати великі дитячі літери — округлі, на певній відстані одну від одної, рівними рядочками, раз по раз слинячи олівець та зрошуючи папір слізьми.

Коли заходило сонце і лист був готовий, вона несла його до ікони-триптиха, що оберігала Кіміндені, і клала на ніч до ніг богородиці. Потім смиренно схрещувала руки й читала богородиці акафіст³³. І тоді богородиця, зображена на повний зріст, виступала з ікони й ставала поряд з бабусяю. А бабуся, зрошуючи землю слъозами, говорила до неї, як мати до матері.

«Побережки мою маленьку, — прохала вона. — Зійшла дитина на манівці, не відає, що чинить. Малá вона ще, не знає життя. А що вже красна... Побережки її, не дай їй зазнати горя й сліз...»

Освячений таким чином бабусин лист вирушав у путь паступного дня. Тітка Урація, отримавши його, страшенно гнівилась — не на свою матір, а на сестру, яка послала вість у Кіміндені. Це було причиною того, що стосунки між сестрами часто ставали холодними.

Саме тому несподіваний і неояснений приїзд тітки Уранії сколошків тишу маєтку. Дід, баба, напа мати й усі ми кинулись до великих воріт зустрічати її, аби швидше дізнатися, що скоїлось. Тітка, як завжди, гордовита, встала з візка, застеленого товстими килимами. Але це була не та тітка Урація, яку ми знали. Обличчя, що раніше вигравало всіма барвами від міцного здоров'я, тепер було бліде, а великі чорні очі, втомлені й запалені, глибоко позападали в очниці.

— Ох!.. — скрикнула баба, дивлячись на неї.

³³ Акафіст — молитовно-хвалебні пісні на честь Христа, богородиці або святих.

Серед загального мовчання тітка Уранія поцілувала руку своїй матері, батькові, далі поцілувала сестру, а потім і всіх нас, дітей, наділивши кожного бананами, що були дуже рідкісними ласощами в наших краях. Все це вона робила механічно, неуважно, наче ми не були живими істотами. І тільки тоді, коли вшоралася з цим, упала в бабусні обійми й захлипала.

— Що з тобою, дитино моя? — запитала бабуся, глядячи її по голові. — Що сталося?..

Про те, що сталося, ми дізнались аж тоді, коли піднялись нагору й посідали навколо неї. Вона розповідала, захлинаючись сльозами, і я тільки й уторопав, що в домі тітки Уранії творяться дивовижні речі. Здається, між нею та її чоловіком раптом затесався якийсь привид і їхнє життя пішло шкереберть. Дядько Тодорос проводив безсонні ночі в окремій кімнаті разом з привидами, ночами з тієї кімнати чувся дикий регіт. Життя їхнє стало нестерпним.

Вона казала чоловікові:

«Послухай, Тодоросе, ти не повинен спати вночі окремо й залишати мене саму».

Він відповідав:

«Не можу. Я повинен спати сам».

І не хотів давати ніяких пояснень про те, що діялося в замкненій кімнаті. †

«Я не можу тобі сказати, Ураніє. Тобі не слід цього знати», — казав він, машинально глядячи її по голові.

І коли тітка Уранія втомилась умовляти його, то сказала: «Я поїду на кілька днів у Кіміндені, до батька. Чи не поїхав би й ти туди розвіятись?»

«Ідь, — сказав він. — Днів за два приїду і я й побуду там скільки зможу».

Ось що розповіла тітка Уранія. Бабуся, слухаючи розповідь про те, що діється в домі меншої доньки, затремтіла всім тілом і почала хреститися.

— Ой боже! Ох, пресвята богородице! Що ж це воно таке, дитино моя? А хто тобі сказав, що то привид?

— Привид, привид, мамо! Двері кімнати мій чоловік замкає щовечора. Жодна жива душа туди не проникне. З ким же він тоді розмовляє і сміється?

В загальному сум'ятті ніхто з дорослих не помітив, що ми, діти, теж тут і теж слухаємо тітку. Нас побачила мати, але надто пізно. Злякано обернувшись до нашої старшої сестри, вона сказала:

— Антипі, забирай дітей, і йдіть гратися. Ходіть, мої дітки.

Ми пішли. Але все потрібне нашій уяві ми вже мали. Нова

гра, темна й небезпечна, а тому сповнена чарів, прийшла в Кіміндені: привиди.

Доти ми тільки чули про них. Ми слухали дивні — то страшні, то веселі — історії, що їх розповідали нам старші люди, і серця наші трепетали. Чи випадє колись і нам побачити привидів? Ми тремтіли від самої думки, що колись це може статися. Та бажання того, щоб нас не минула і ця благодать, переважало, притлумлювало страх.

Козмас Лівас, хлібороб із Понту³⁴, який уже багато років тому осів у Кімінденях, міг розповідати про привидів годинами. У дощ або пізно ввечері, перш ніж укластися спати, він розповідав при світлі гасової лампи історію про мурина, смалячи цигарку за цигаркою. Розповідав її, завжди ту саму, незмінну, при кожній нагоді. Він мав потребу переживати її знову й знову, оживляти пам'ять про неї, аби виправдати своє життя, довести самому собі, що не пустив його намарне. Уперше він побачив мурина під одним деревом ще малим хлопчиком. То було страховисько. Помітивши хлопчика, воно швидко виповзло стовбуром дерева вгору, а потім звисилося з гілки. Переляканий малий зупинився й завмер, не наважуючись ні зрушити з місця, ні відірвати очей від живої мотузки, що гойдалася в повітрі. Він прикинів поглядом туди, до голови змії, до її очей. І тоді небо почало хмурніти, сонце почало згасати, і в несподіваних сутінках сталося диво: тонке тіло змії витяглося й розбухло, і робилося дедалі товщим і товщим, аж поки стало завтовшки, як стовбур. А той стовбур поволі набирив іншої подоби — людської: спершу з нього, ніби з гумової маси, витяглися дві руки, потім утворилися ноги, голова. То була страшна чорна голова з темною, наче в мурина, пікою, на якій блищали очі. Звисаючи з дерева, піка, міцно стиснувши губи, жадібно розглядала хлопчика.

Отак уперше привид увійшов у життя Козмаса Ліваса. Відтоді він його супроводжував, аж поки той став юнаком. З'являвся перед ним зненацька, здебільшого в той час, коли юначе серце повнилося радістю. Тоді кров холонула у хлопця в жилах. Та якби привид говорив, якби ж сказав бодай слово! Але ні, не казав нічого. Він стояв мовчки, підкоряючи людину очима, і коли йому ставало ясно, що вже здобув над нею владу, підносив руку й показував нею на захід. Козмас Лівас намучився, силкуючись розгадати цей завжди однаковий рух, поки нарешті впевнився, що розгадав: привид велів йому вирушати на захід! Ця думка запала Козмасові в голову, міцно

³⁴ Понт — історична область колишнього Понтіїського царства на південному узбережжі Чорного моря.

там укорінилася, розповзлася пагінням по жилах, п'ючи його кров. Тому всі інші життєві сили згасали в Козмасові, він нічим не міг займатися й ні в чому не мав успіху, панічний страх заповнив його, штовхаючи до втечі. І нарешті, неспроможний більше терпіти, він залишив своє село й подався на захід. У путі йому щонаочі являвся мурин. І завжди з тим самим невідмінним помахом руки: «На захід! На захід!» І Козмас Лівас щоранку слухняно вирушав далі й далі, прямуючи па захід, якомога точніше на захід. І лише тоді, коли досяг кордону своєї вітчизни — далекого Понту, — лише того вечора, коли переступив кордон, привид не з'явився. Не з'явився і другої, і третьої ночі. І тоді Козмасу Лівасу стало ясно, що така його доля, що рідний край не хоче його знати. І він скорився. Востаннє поглянув на дерева, що туманіли в просторах землі його пращурів, поглянув на хмари, що пливли ген туди, на схід, потушив очі й назавжди рушив у вигнання, щоб стати на все життя знедоленим, людиною без рідної землі.

«Невже у ваших краях люди так легко залишають вітчизну?» — питали Козмаса Ліваса інші наймити.

«Слухай, Козмасе, може, то тобі тільки здалося, що мурин велів тобі втікати! А ти взяв і втік...»

Козмас відповідав, не дивлячись на того, хто це говорив:

«А тобі траплявся хоч колись у житті привид?»

«Ні, ніколи.»

«То чого ж ти таке говориш? Ти мені не суддя», — казав Козмас незворушно, як бувала людина.

«А як траплявся, то що? — вихопився одного разу Маноліс Лірас тенедосець³⁵. — Я ось бачив духа і теж скажу тобі: ти так перепудився, що погубив своє життя».

«Невже ти справді бачив привида?» — здивувався Козмас.

«Кажу ж тобі — зустрівся з духом».

«І не злякався?»

«Ні, не злякався. У наших краях — у морських краях — духи не страшні. Треба тільки вміти говорити з ними».

І остров'янин Маноліс Лірас розповів, як він зустрівся з духом. Егея оскаженіла, розбурхана південним вітром та грозою. До вечора було ще далеко, однак низько нависли хмари вкрили море такою пітьмою, що з корми судна не можна було розгледіти, що діється на носі. Це був маленький вітриль-

³⁵ Тенедос — острів у Егейському морі навпроти входу в Дарданелли.

ник, командував ним батько Ліраса. Маноліс, тоді ще десятирічний хлопчик, уперше вирушив з батьком у плавання.

На маленькому тепедоському вітрильнику, що грав зі смертю, справи з хвилини на хвилину гіршали. Капітан наказав привести до нього сина з трюму, куди той сховався. Дивлячись уперед, на вітрила й хвилі, він однією рукою напоядкки швидко прив'язав дитину біля себе тією самою мотузкою, якою був прив'язаний і сам, щоб не проковтнуло море. І йому трохи відлягло від серця. Мовляв, що має бути — хай буде обом.

Буря дедалі дужчала. Дощ перейшов у град, і градини що-сили молотили по дошках та людських тілах. Хмари нависли ще нижче, за кілька метрів нічого не було видно. Тільки страхливо ревіла темрява, і той рев свідчав, що там, у темряві, море. Нараз велетенська хвиля вдарила у судно й перекотилася через нього. За нею друга. Потім третя. Прив'язаний хлопчик пронизливо зойкнув раз, і вдруге, і втретє. І оглянувся на батька, шукаючи захисту. Але все, що йому пощастило розгледіти, було суворе обличчя, що намагалось відігнати з-перед себе ворога — хвилю, а тим часом вода лилася па нього згори. Покинутий сам на себе, хлопчик спробував закричати. Але жодного звуку не вирвалося з його горла. Тому що Великий Страх уже скував йому душу. А коли приходить Великий Страх, люди кричать не так, як від малої біди і від малого страху. Моряки в ревучій п'ятмі снували від корми до носа, мов чорні чудовиська, то послабляючи канат, то закріплюючи щоглу, то скидаючи в море частину вантажу, щоб полегшити судно. Вони горланили й лаялись. Та коли в Егеї, що грала в смертельну гру з тенеодоським суденцем, на-стала критична хвилина, моряки замовкли, як і хлопчик. Суденце підскочило високо-високо, на самісіпський гребінь хвилі, і вже мало ось-ось ринути в хаос, що розверзався вниз, як раптом крізь ревіння урагану пробився чийсь голос. І капітан прогрімів до хвиль:

«Живий! Великий цар живий! Живий Александр Великий!»³⁶

І, міцно тримаючи одною рукою стерно, а другою притискаючи до себе голову дитини, ніби хотів захистити її, знову вигукнув тривожно:

«Великий цар живий! Александр Великий живий!»

Тоді малий Маноліс Лірас пригадав, що при самому носі судна у водяній каламуті зблиснув був великий, як у дельфіна, риб'ячий хвіст. А потім стало видно й усю рибину. Від

³⁶ Александр Великий — Александр Македонський.

середини й вище вона мала жіноче тіло. Її очі світилися вогнем. Тіло на мить звелось над гребенем хвилі, а потім занурилося з головою і вже більше не з'являлося. Чорне, схоже на щупальці спрута, волосся розвіялось по вітру, коли голова горгони здійнялася над хвилями. І одразу ті щупальці, те волосся підхопила, згорнула й забрала з собою піна.

Вітер несподівано стих, хвилі вляглися, грозові хмари потяглися на захід.

Настав вечір. Зайнялися зірки, море було спокійне. Моряки, виснажені боротьбою зі смертю, поснули. Не спав лише капітан. Не спав біля нього й син, малий Маноліс Лірас, сповнений сум'яття.

«Пригадай-но, що ти бачив, сину»,— прошепотів капітан. Він пильно вдивлявся в море, і очі його гарячково блищали.

І за хвилину знову, ніби чимось паляканий і збирається втікати:

«Ти встиг роздивитися? Чи не встиг? Тобі добре було видно?»

«Що я побачив? Щось таке, як рибина з косами...»

«То дух нашого моря. То була пані Горгона»,— сказав капітан.

І, взявши голову хлопчика в свої руки, ніби пестячи його, додав із суворою ніжністю простих людей:

«Запам'ятай її і полюби. Вона рятує геміджі, якщо їм випало зустрітися з нею».

І під зорями, що світилися в тиші еолійської ночі, капітан вітрильника, збудованого в каздазького лісу, розповів синові про владарку Егеї — про свою владарку. Із сивої давнини грецького архіпелагу дійшли до нас образи, барви й чари міфа, щоб стати в устах капітана палким голосом серця.

Жив колись на землі Еллади юний цар Александр Македонський. Він мав сестру на ім'я Горгона. Александр Македонський вирушив у похід у далекі країни, перетинаючи гори й моря. А коли повернувся назад, то привіз із собою живу воду. Він мав випити її у свій смертний час і тоді ніколи б не помер. Він підкорив би собі всі фортеці, які тільки де є, і царював би, поки світ сонця. Та йому не пощастило. Сестра побачила живу воду та й випила, не знаючи, що то за вода. Це так розлютило Александра, що він ухопив її за волосся і кинув у море. Відтоді Горгона живе в морі. Очі в неї круглі, в її волосся живуть змії, руки в неї мідні, а за плечима — золоті крила. Нижче талії вона риба, і всі інші морські риби мають її за свою царицю. Горгона часто згадує великого царя, свого брата, який помер молодим. І коли зустріне в морі геміджі, то завжди питає в них:

«Чи живий Александр Македонський?»

«Живе й царствує», — відповідають ті.

Почувши це, Горгона радіє і велить хвилям дати судну спокій — хай собі пливе. Та коли трапляється так, що хтось із моряків не знає цього і скаже їй, що цар помер, то тоді нема морякові рятунку: здіме Горгона ураган і потягне з собою в безодню і судно, і моряка. А потім зрине високо на гребені хвилі — шукатиме іншого геміджі, бо хоче почути, що її брат живий, що не вмер Александр Македонський.

Через два дні дядько Тодорос, якого ми так чекали, нарешті прибув. Це був високий молодик, кучерявий і карокий. Він уславився як один із найкращих вершників нашого краю, і вже сам вигляд його коня свідчив про це. Дядько Тодорос любив коней до нестями. Одного разу, коли помер його білий, з попелястими зірочками на лобі жеребець, дядько три дні не їв і не пив, замкнувшись у своїй кімнаті — сумував за другом.

Коли він, у високих чоботях, у шкіряних бриджах, з веселим виглядом, якого йому ніколи не бракувало, пружно зіскочив з коня, всі, хто чекав його у великих воротах мастку, здивовано переглянулися. Адаже думали, що побачать мовчану людину з обличчям, виснаженим боротьбою з привидами. Аж воно зовсім ні. Тільки легка блідість та трохи втомлені очі. Більш нічого.

Здається, дядько прочитав подив на обличчях. Він поглянув на тітку Уранію, усміхнувся і сказав, звертаючись до діда й баби:

— Як бачите, я живий-здоровий. А як тут ви?

Оскільки так склалося, що при дідові опинились обидві його дочки з родинами, він дуже хотів надати святковості цьому щасливому випадку. Заважала йому лише тривога за стан дядька Тодороса. Та побачивши, що той у доброму гуморі, дід відразу повірив, що все гаразд. Він звелів зарізати добірне ягня, накрити великий стіл, принести старого вина. Потім на його обличчі з'явився чудний вираз, ніби дід хотів щось сказати, та не знав як. Нарешті він зважився запитати в баби, де його гарний одяг, у якому він одружувався. Відтоді він одягав його лише на свята — на великдень та на різдво.

— Чи не вийняла б ти його, Деспіно, хай провітриться, — сказав він нерішуче, ніби боявся, що його неправильно зрозуміють. — А то ще міль поїсть.

— Вийму, Яннакосе!

Помовчавши, баба лагідно всміхнулася і сказала, не дивлячись на нього:

— А може б, ти одягнув його сьогодні ввечері?
— А ти як думаєш?
— По-моєму, треба вдягти.
— Ну, якщо ти так вважаєш, то можна й одягти...— мовив дід.— Вже так давно не випадало напій родині зібратися разом.

Дід одягся, як замолоду. Баба теж, аби не подумали, що вона не шанує своїх дітей як належить, одягла свою простеньку, дбайливо збережену дівочу сукню. У талії сукня була трохи затісна, та й високий чорний комір теж виявився тіснуватим. Але баба гарно зачесала сиве волосся і стала напрочуд гарною.

На нас, дітей, ця урочистість справила велике враження. Агапі шепнула Артемі:

— Цього вечора все якесь інакше! Мабуть, це через привидів, які прийшли до нас...

— Так,— погодилась Артемі.— Напевно, це через привидів.

Коли ми посідали до столу, дід окинув нас оком. Усі були тут. Дід підвівся. Чорний сукняний комір якимось дивно, дуже виразно відтіняв його білу голову. Дід випростався, як стовбур дерева, опустив очі, схрестив руки й почав тихим чистим голосом молитву:

«Отче наш іже єси, на небесі, да святиться ім'я твоє...»

Ми всі перехрестилися. Дід сів, узяв велику чорну пшеничну хлібину, порізав її й роздав усім по шматку. І сказав:

— Ласкаво прошу, діти мої, в Кіміндені!

Тітка Уранія, наша мати й дядько Тодорос відповіли:

— Хай вам завжди добре ведеться в Кімінденях, батьку!
Хай вам завжди добре ведеться, мамо!

Дід поклав собі на тарілку спинку ягняти, обібрав «гребінь» і вже більше й не глянув на нього, поки ми вечеряли. І тільки коли всі поїли, він підніс до світла тонку кістку. Запала тиша. Першою на діда глянула баба, а потім і решта звернула на нього серйозні погляди. Це була та урочиста мить, коли людина намагається заговорити з богом, побачити знамення, приготуватися до щасливої чи злої долі. Баба пригадала, яка тривога охоплювала її серце ось уже стільки років, прожитих у Кімінденях, щоразу, коли її чоловік мовчазно розгадував по кістці зарізаній тварини небесний промисел. Замолоду, в трудні роки то була не просто тривога, а мука. Тому тоді, поки чоловік вивчав кістку, баба, не маючи змоги чимось допомогти йому, подумки проказувала молитву, благаючи богородицю зробити знамення добрим:

«Пресвята богородице, під твоїм покровом усі ми благаємо тебе, недостойні...»

Того вечора не йшлося про врожай. Баба відчувала, що те згащення на кістці говоритиме про значно серйознішу й небезпечнішу річ: про майбутнє її меншої доньки, про те, що несуть їй темні сили — оті привиди. Тому баба й тепер, як і в часи далекої молодості, коли йшла боротьба з землею, молила, завмираючи серцем, як і тоді, за свою меншу доньку:

«Пресвята богородице, під твоїм покровом усі ми...»

Було ясно, що й інші — тітка Уранія й наша мати — відчували те саме: цього вечора кістка ягнати говоритиме про привиди. Тітчине й материне обличчя аж мінилися від тривоги, що стискала серце, приховати її було неможливо. А дід, поважний і урочистий, того вечора не поспішав, уперто вступившись у кістку, ніби в ній була якась сила, що протидіяла йому.

Нарешті обличчя його проясніло. Він повагом відклав кістку й опустив очі, непаче вони втомилися від напруги.

— Все буде добре й цього року, — прошепотів він. І додав, пильно глянувши на тітку Уранію: — Все буде добре, моя маленька.

І тоді всі обличчя враз пожвавішали.

Зі столу прибрали. Ми ще трохи посиділи, а потім за бабиним знаком підвелися разом з матір'ю й тіткою.

— Антипі, — звернулась баба до нашої старшої сестри, — дітям пора спати. Ми ще маємо деякі справи.

Вона забрала обох своїх доньок і вийшла з ними.

Залишилися тільки чоловіки — дід і дядько Тодорос. Якийсь час вони мовчали. Дід пригладив сиве волосся і, ніби набравшись у такий спосіб духу, глянув на зятя:

— Ти щось маєш мені сказати, синку?

Він гадав, що тільки це й може зробити, тільки це й може запитати. Двоє чоловіків не мають іншого способу порозмовляти, не мають про що довго говорити, коли відстань, яка розділяє їх і яку треба перейти, — то невідомий, темний світ.

Дядько Тодорос байдуже дивився в якусь точку на стіні.

— Ні, я нічого не маю тобі сказати, батьку.

Дід знову:

— Може, тобі щось потрібне? Чимось допомогти?

Карі дядькові очі тепер стали ще темнішими, невідривно вступившись у точку на стіні. На мить перед ними все розпливлося, вони заплющилися і знов розплющилися. Тоді на його обличчі вималювалось жадання покори, та дивовижна сила, яка не відпускає людей від того, що їх мучить, бо воно принадле й ні на що це схоже.

— Мені нічого не потрібно, батьку. Ніякої допомоги.

— Гаразд.

Помовчавши, дід знову звернувся до зятя:

— Ще рано. Може б, нам чимось зайнятися? Зіграємо в карти?

— Зіграємо.

Вони покликали жінок і почали грати в пастру³⁷. В одній парі були дід і моя мати, у другій — дядько Тодорос і баба. Родинна пастра завжди була великою розвагою для дядька Тодороса. Він махлював, викрадав валети й завжди набирав очки. Дід і не підозрював, що його обманюють, але баба нюхом чула все. Очі її неспокійно бігали, вона безперервно крутилася на своєму місці. Баба була добрим духом, що й до цього часу оберігав діда, аби ніхто не міг зробити йому щось погане. Ледве зачувши якийсь підступ, вона червоніла й спершу подавала дядькові Тодоросу знаки, мовби казала йому: «Як тобі не соромно!» Дядька розважала ця дитяча наївність, і він не припиняв своїх витівок. Бідолашна баба тоді вже не могла всидіти на місці. Вона раз по раз підхоплювалася, ніби їй щось пекло, аж поки нарешті протест виливався у крик:

— Але ж Тодоросе! Годі вже, дитино моя!

Дядько Тодорос і того вечора почав розважатися, дратуючи бабу. Та чим далі йшла гра, тим неухважнішим він ставав. Забував не тільки красти очки, а навіть і кидати свою карту. Баба звикла бачити зовсім інакшу його гру, тож здивовано поглядала на нього, ніби їй чогось бракувало, ніби благала красти валети й очки та дратувати її. Вона відчувала ворога, який порушив давню гармонію. Чи переможе демон, що крутиться над її головою, чи ні, буде видно з яскравих кольорів чергового украденого валета.

Демон переміг.

Дядько Тодорос різко кинув карти.

— Пора спати,— сказав він.— Я дуже втопився.

Залишившись самі в своїй кімнаті, ми, діти, не могли заспокоїтися. Ми знали, що навколо нас, у тремтливому повітрі кімнат маєтку, в тиші, яка ставала дедалі глибшою, є щось нове. Воно їхало разом з дядьком, огорнувши його, мов серпанок, і тепер воно тут і має незабаром проявити себе. То хіба ж ми могли бути спокійними?

Із сусідньої кімнати чулася, хоч і дуже тиха, розмова дорослих. Це нас втішало, бо коли так, то нічого надзвичайного ми б не пропустили. Але ж як повільно минав час, як повіль-

³⁷ Пастра— дід гри в карти.

до! Раз по раз мої очі, втомлені безсонням і тривогами, застигала якась пелена. Тоді мені здавалося, що в темряві тремтять тіні — коней, кораблів, дерев. Та потім пелена розвіювалася — і я бачив, що нічого того немає.

Нарешті ми почули, як дядько Тодорос підвівся і сказав:

— Пора спати. Я дуже втомився.

— Постіль вам приготовано. Ми відвели для вас — для тебе й Уранії — північну кімнату, — мовила баба.

Дядько трохи повагався, а потім запитав:

— А якоїсь окремої кімнати немає?

— Нащо вона тобі, синку? — суворо сказала баба. — Ми відвели кімнату тобі й твоїй дружині.

— Ну, добре.

Чути було, як відчиняються й зачиняються двері. Минув якийсь час. Здавалося, весь масток уже заснув. І люди, і речі. Лише ми не спали. Чогось чекали. Навіть наша старша сестра, Антипі. Це вперше вона переживала разом з нами наші тривоги. Вдалині, крізь щілини в дверях північної кімнати, пробивалося світло. Але що там зараз робиться? Може, прийшли привиди? Страшно було навіть носа висунути за двері, відійти від гурту. Ми сиділи всі вкупі біля дверей і з хвилюванням очікували, що воно буде. Що ж то там робиться, там, у глибині, за щілинами, крізь які пробивається світло?

Нарешті Артемі обридло чекати, вона вже не могла терпіти.

— Ходімо! — прошепотіла вона мені. — Ходімо зі мною туди...

Вона потягла мене, і ми пішли на смужки світла. Принавши до замкової шарини, ми побачили: дядько Тодорос сидів на столику біля ліжка. Поряд з ним горіла лампа. Він не спав — читав якусь книжку. Але було ясно, що думав він про щось інше. Час від часу він підводив очі від книжки й допитливо вдивлявся у шафу навпроти себе. Довгенько затримавши погляд, він знову втуплювався в книжку. В його очах уже не було брунатного блиску, обличчя поорали глибокі зморшки.

— Годі, Тодоросе, лягай уже... — час від часу казала тітка Уранія, напівлежачи в ліжку. — Вже так пізно.

Дядько навіть не ворухився. Здавалося, він і не чув її голосу.

— Ну годі вже, — умовляла тітка. — Що з тобою?

Незабаром вона й умовляти його перестала. Запала тиша. А потім почулося тихе, невтішне схилювання тітки Уранії. Вона плакала ображено, мов дитина. Образа, мабуть, дійшла до дядька. Він ніби здивувався. Ніби сталося щось таке, чого

він не чекав. Дядько нервово підвівся, підійшов до ліжка молодій дружини й погладив її по голові.

— Що з тобою? — запитав він. — Спи. Я ще трохи починаю. — І додав тихим голосом, що немовби йшов з глибини його ества: — Спи.

Ми повернулися в свою кімнату й розповіли сестрам, які чекали нас, що сталося в північній кімнаті. Ми були майже розчаровані. Утома й дрімота палягали на нас дедалі дужче. Ми домовилися лягти в ліжка, але не спати і незабаром піти знову туди, подивитися, що там робиться. Та як тільки ми полягали, до нас підкрався міцний сон. І всі наші плани залишилися несповненими.

Наступного дня дядько Тодорос з'явився страшенно стомленим. Очевидно, ніч для нього була неспокійна. Він сказав, що зробить на коні велику прогулянку в Кіміндені, і не повертався увесь день. А коли повернувся, сонце вже майже зайшло. Дядько повідомив, що втомився, а тому одразу піде спати. І звернувся до тітки категоричним тоном:

— Ураніє, ти цієї ночі спатимеш разом із своєю сестрою. Бо коли мені не спиться, ти теж не спиш.

— Але ж... — хотіла заперечити йому дружина.

— Тоді я цього ж вечора поїду з Кіміндень! — різко кинув він.

— Добре, Тодоросе, добре... — покійно згодилась дружина, тамуючи сльози. — Залишайся сам.

Тепер ми були певні, що цієї ночі пастане великий час, що цієї ночі з'являться привиди. Це підказували наші таємничі передчуття, наше глибоке бажання. Всі рано порозходилися спати. Незабаром у кімнатах стало тихо. Але в цій тиші витав якийсь невсипущий дух. Ми відчували, що дорослі, поховавшись за дверима своїх кімнат, теж очікують. І надворі ніч була тиха. Кіміндені відпочивали. Не чулося жодного звіра. Тільки самотньо плив у небі холодний місяць.

У північній кімнаті не спав при світлі лампи самотній дядько Тодорос. Того вечора піхто з нас не наважувався піти туди. Серця наші шалено калатали. Наближалася північ.

Першою знову набралась духу Артемі.

— Ти підеш? — запитала вона мене. — Я йду.

Голос її тремтів.

Узявшись за руки, ми вдвох — я і моя маленька сестричка — вийшли в коридор. Крізь вікно, що виходило в двір, лилося місячне світло. Несподівано на місяць наповала чорна хмара й закрила його. Все потонуло в темряві. Я відчув, як у моїй руці затремтіла ручка Артемі. Я ладен був кинутися щодуху назад: ноги мої не хотіли йти вперед. А тут ще й ця

тиша! Страшна тиша, що огортала нас! Так хотілося почути людський голос! І я прошепотів, щоб почути бодай свій власний:

— Не бійся, Артемі...

— Я не боюся...— відповіла вона тихо.

Тремтячи, ми просувалися далі й нарешті дісталися до дверей північної кімнати. А там припали до замкової шпарини і ось що побачили.

Дядько Тодорос сидів на тому самому місці, що й учора,— на столику з лампою. Книжка лежала в нього на колінах, погляд його був прикутий до шафи навпроти. Мені було видно дядькове обличчя упівоберта. Воно нітрохи не нагадувало те його ясне, веселе обличчя, до якого ми звикли. Дядько страшенно витріщав очі, відчайдушно намагаючись щось побачити, примусити щось з'явитися. Під цими вибалушеними очима щоби немовби пнулися в протилежний бік — так позападали. За міцно стиснутими губами, напевно, скреготали зціплені зуби. І тільки чорне кучеряве волосся залишалось байдужим до напруженого обличчя.

Раптом сильний порив вітру війнув із Кіміндень, напившись прохолоди в темному лісі. Ми чули, як він налетів на дерево поблизу, чули, як тріщало, мов кістки, гілля. Тої самої миті десь удалині завив шакал. Я притиснувся плечем до Артемі, яка припала до замкової шпарини. Наші тіла дрижали. Я хотів сказати їй, що треба йти, але не встиг.

У кімнаті пролунав страшний, різкий сміх. Дядько Тодорос сміявся з усієї сили, на хвильку переставав, щоб передихнути, й починав знову, немов йому лоскотали підощви, під пахвами, все тіло. Сміх той нітрохи не був схожий на радісний, він був якийсь деренчливий.

Артемі, тремтячи всім тілом, відсунулась від мене, обперлась обома руками біля шпарини і все дивилась і дивилась, не маючи сили відірватися, ніби її притягувало світло. Заворожений тією самою силою, що й вона, я різко відштовхнув її, нахилився й теж заглянув. Дядько все сидів на своєму місці. Він міцно притискав схрещені руки до грудей, ніби боявся, що звідти щось вискоче. Його погляд був звернутий у той самий бік, на стару шафу. І скільки дивився, стільки його й трясло від сміху. Я теж глянув туди. Нічого! Я не побачив там нічого! Та раптом я помітив: двері шафи павстіж відчипені! А чи були вони відчипені тоді, коли я заглянув уперше, ще до того, як почався цей сміх? Ні, я добре пам'ятаю, вони не були відчипені! Але дядько Тодорос все дивився туди, обличчя його було невпізнаним від конвульсій, і він усе сміявся, ніби бачив щось невимовно смішне. Проїня-

те страхом, усе моє єство зосередилось у очах, силкуючись побачити. Однак я не бачив нічого. Кімната була порожня. Тільки легкий вітерець, мабуть, пробиваючись між віконницями, гуляв по кімнаті.

А проте відчувалося, що там хтось є. Тим часом Артемі чекала свої черги подивитися. Вона пахилилася, і її обличчя притулилось до мого. Воно було холодне. Я вже зібрався був поступитися їй місцем. Але раптом вітер, що злітав з Кімінден, вийнув з новою силою. Прорвавшись між віконницями, він налетів просто на лампу. Все враз потонуло у чорній, як дьоготь, темряві, сміх урвався, наче відтятий ножом. Тої ж миті в коридорі почувлися кроки. Ми їх упізнали. То навпшиньках ішов дід.

Я різко смикнув Артемі й притис її до стіни. Попід стіною ми прокралися в свою кімнату. Сестри гуртом навалилися на нас, нетерпляче запитуючи:

— Ну, бачили? Бачили його?..

Ми обоє так тремтіли, що й слова не могли вимовити.

— Ну, що ви бачили? Що бачили?

— Нічого...— видушила з себе Артемі.

— Нічого...— видушив і я.

— А дядьків сміх? Що там було?

— Та хто його знає, що воно було. Нічого не було.

З глибини коридора, від північної кімнати почулося спершу клацання замка, потім дідів голос, потім дядьків — він щось відповідав. І кроки. І знову запала тиша.

Ми повкладалися спати. Незабаром усі, крім мене й Артемі, поснули. Її ліжко було поряд з моїм. Вона прошепотіла:

— Петросе, ти не спиш?

— Не сплю.

— Мені холодно... Можна, я ляжу біля тебе?

— Ходи.

Я посунувся, Артемі пірнула під мою ковдру й міцно притиснулася до мене. Їй стало тепло, і невдовзі вона трохи заспокоїлася.

— Ти щось бачив? Ти бачив його? — тихо запитала вона.

— Ні, Артемі! Нічого не бачив. А ти?

— І я нічого! — сказала й вона розчаровано. — І все ж таки... він там був. — Вона помовчала й додала: — Я бачила, як двері шафи відчинилися самі собою... А більш нічого...

— Справді? Відчинилися самі собою?

— Самі відчинилися...

Від згадки про ту мить вона знову затремтіла. Її зуби голосно цокотіли. Але тіло її тепер було тепле. Вона весь час

притискалася до мене. Я простяг руку — хотів був обняти: хай відчув, як я люблю її, і раз я тут, поряд, то їй нема чого боятися. На Артемі була тонка нічна сорочка — вона задержалася вище колін. Я хотів погладити Артемі, щоб вона заспокоїлась і перестала тремтіти. Моя рука потрапила під сорочку. Тіло Артемі пашіло. Від цього дотику давне, досі незнане відчуття попливло з пучок моїх пальців у жили, тихо-тихо потекло ними, і вони наповнились ніжним трепетом.

— Тепер тобі краще, Артемі?

Тіло її начебто вже не тремтіло.

— Краще... — прошепотіла вона.

— Може... може, мені забрати руку?

Новий, певідомий світ, що трепетав у моїх пальцях, які лежали на гладенькому тілі під складками тканини, чекав відповіді, завмираючи від хвилювання.

— Ні... — прошепотіла Артемі. — Тримай...

Отак ми, обійнявшись, і поснули тієї великої ночі. Вітер гуляв пустельними долинами в Кімінденях і жахливо завивав. Десь на далекому болоті жаби, повилазивши з води, вдивлялися в ніч холодними очима й кумкали у самозабутті. У тілі рослини мандрував пилок, принесений вітром, мандрував від жадання дати плід. Зачинена шафа в північній кімнаті знову відчинилася сама собою. Але тепер настав мій час, тепер я міг побачити привида. У шафі стояв маленький попик — піввершка на зріст. Бородатий, у чорній рясі, в камілавці, в чоботях — усе як належить. І який же він був кумедний! Трохи піднявши рученятами рясу, він скочив із шафи вниз. Потім підвів очі, глянув на мене й усміхнувся. І я вибухнув сміхом, я трясся і корчився точнісінько як дядько Тодорос, а попик стояв і усміхався. Він не сказав і слова, не ступив і кроку. А я не смів зрушити з місця. Тільки вчепився руками в щось тепле. І трясся від сміху, аж гикав.

Раптом щось сильно штовхнуло мене — і все щезло.

— Пустя, мені ж боляче! Чого ти кричиш? — сказала Артемі, мало не плачучи. — Ти мене до крові пошкрябав...

Спантеличений, мокрий від поту, я нічого не міг утронати.

— Я не хотів тобі зробити боляче, Артемі.

МИСЛИВЕЦЬ ІЗ ЖОВТИМИ ЗІРКАМИ

Наступного дня рано-вранці дядько Тодорос і моя тітка поїхали. Якась нагальна потреба кликала їх додому.

Артемі була весь час замислена. Упикала компанії, не грала в кораблики. І мені хотілося лежати під деревом на самоті. Повітря ще було повпе привидів. Усі говорили про незвичайну піч, яку пережили Кіміндені.

«Може, вони залишилися?»

«А може, вони подалися за дядьком Тодоросом?»

Привиди — це духи, а духи зникають. Вони залишають сліди в наших душах — у замкнутому світі, призначеному для див, а самі зникають. А ось ті руки, ті пальці, що торкались Артемі, — то матерія. Під шкірою мовчки біжить краплина крові. Раптом вона чує щось незвичне, зупиняється й наслухає, щоб почути ще. «Що це?» За нею й інші краплини теж зупиняються й мовкнуть. «Що це?» Всі хочуть дізнатися, і всі тремтять від хвилювання. Під тоненькою оболонкою, під шкірою, що огортає кров, ясно чути удари. А потім удари віддаляються від свого джерела, щоб стати силою, яка починає власне незалежне життя. Шкіра тремтить, а над нею палахкотить жага пізнання, жага відчутти й утримати відчуте.

Коли настала ніч і решта дітей поснула, я тихо покликав:

— Артемі... Ти не спиш?

Вона барилася з відповіддю, а потім прошепотіла:

— Не сплю.

— Бойшся?

Вона знову помовчала, перш ніж відповіла:

— А чому ти питаєш?

— Та я хотів сказати... якщо тобі страшно... то йди до мене...

— Ніл — різко відповіла вона. — Не страшно.

Мені стало дуже жаль, що Артемі не хоче прийти до мене. Я знову обійняв би й зігрів її, якщо їй холодно. Але чому вона не захотіла прийти до мене? Чому?

Сонце грає на листі олив. Ллється світло, плодюча матерія, ненаситна матерія, жадібна, як жили води в надрах землі, як людські пальці на живій плоті. Світло прослизає між листям і не знаходить кінця, не знаходить прихистку. І ковзає

нижче, до землі. Воно поспішає, бо настане ніч, а з нею при-
йде його смерть. Ця виснажлива боротьба сповнена тривоги.
Чи може воно пізнати? Чи встигне воно пізнати?

Дмухне легкий вітерець, підхопить пилоч з квітки, трохи
пронесе його в голубому просторі й покине — нехай падає.
Плодюче сім'я падає марно, падає без користі в землю, де
повзає черв'як, виписуючи свою долю. Черв'яки сліпі, це
створіння, що плазують по землі, а те, що плазує, нічим не
цікавиться, нічим не переймається. Та пилоч падає згори, він
бачить і чує вітер, бачить і чує метушню комах і шум соків,
бачить зірки і ніч. Він мав би пізнати багато речей на бі-
лому світі, але він уже приречений: він мусить померти на
землі. Але і в цю, останню, смертну мить він хоче пізнати,
пізнати бодай те, що можна встигнути: звідки беруться чер-
в'яки, які плазують по землі? Звідки беруться створіння, які
плазують?

Я відійшов далеко від маєтку, проминув оливковий сад і за-
глибився в царство дубів. Утомившись, ліг горілиць під де-
ревом і заслухався в шеніт листя. Невдовзі іншою стежкою
підійшла Артемі.

— І ти тут, Артемі? Що ти шукаєш?

Артемі сіла відпочити. Випростала ноги й задивилась у
небо.

— Ти знаєш, що таке одуд? — тихо мовила вона.

— Ні, не знаю.

— Ще б пак, де вже тобі знати! — пасмішкувато сказала
вона. — А ось я знаю.

І розповіла мені про дивного птаха з чудернацьким гре-
бенем. На голові в того птаха пір'я коричневе й жовте, а
крила чорні з білими смугами. Він літає низько, все над го-
лими кам'янистими місцями, блискавично кидається з боку в
бік, хапає жучків і високо підкидає їх, а потім широко роз-
зявляє й підставляє дзьоб, щоб проковтнути. Це дуже гарний
птах, але він ніколи не співає. Все, що він мав сказати на
цьому світі, все, чого мав досягти в житті, він досяг завдяки
своїм барвам.

Тому бог відібрав у нього голос — адже одуд мав і те, і
те — і голос, і кольори, а це несправедливо щодо решти лі-
сового птаства.

— Хто тобі це розповів, Артемі? Звідки ти все це знаєш
про цього дивного птаха?

— Мені розповів мисливець із жовтими зірками. Він знає
про життя всіх лісових птахів.

Почувся тупіт кінських копит. Хто б це міг бути? Ми обоє схопились на ноги й подивились у той бік, звідки чувся тупіт. Низенький білий коник, весь у милі, мчав під гіллям, що вдривало стежку зеленою хмарою. Помітивши нас, мисливець різко натяг повід. Він був засмаглий, високий, на вигляд років двадцяти. Голова його була пов'язана білою хусткою з вишитими по ній жовтими зірками. На грудях схрещувалися патронташі. Очі його в цю хвилину мінилися незвичайним світлом: у них вигравали лісові барви.

— Що ви тут робите? — запитав він, оглядаючи нас. — Як справи, сарненятко? — звернувся він запанібрата до Артемі.

«Сарненятко?» Е-е, то виходить, вони вже такі друзі з Артемі? І я цього не знав? Як вони подружилися? Цей чоловік був не з наших, він працював у мастку аж біля моря. Отже, Артемі на одній нозі з усім світом, з усіма мисливцями?

— Як справи, сарненятко?

Артемі підстрибнула й підійшла до нього. В її очах не було ні гілля, ні листя, як у лісових людей. Та зате її очі були повні дельфінів і хвиль, бо Артемі родом з Егеї. І ось тут, під пологом лісу, схрестилися їхні погляди; один сповнений зеленого листя, другий сповнений хвиль.

— Я сьогодні багато обійшла, — сказала Артемі. — Ходила далеко в гліб діброви. І не помітила, як заблукала.

— А чого тобі треба в лісі? — здивувався мисливець. — Не боялася?

— Чого б то я боялася? — гордовито сказала Артемі. — Я шукала одудів.

— Шукала одудів?

— Так. Хіба ти не розповідав мені про птахів з барвистими крилами? Мені дуже хотілося їх побачити.

— А! Я й забув, що розповідав про них! Ну й що, бачила хоч одного?

— Ні, жодного не бачила.

— Ге, хіба ж їх там шукають! — насмішкувато сказав мисливець. — Одудів у лісі нема. Вони літають навколо лісу, по пасовиськах, де немає дерев.

— А я ж не знала, — прошепотіла Артемі й трохи почервоніла. — Ти мені цього не говорив. Завтра піду на пасовисько.

— Гм... І все одно сумніваюся, чи ти їх знайдеш! — мовив мисливець.

Тому що тепер, пояснив він, одуди пролітають через нашу країну і не залишаються тут. А назад повертатимуться з першими дощами. І тоді знову почнуть викидати свої коники, пицатимуть і ловитимуть комах по дуплах, по стовбурах і по скелях.

— То як же це?..— розпачливо запитала Артемі.— Ти хочеш сказати, що я не побачу одудів? Що одудів уже немає, що всі вони відлетіли?

— Та трохи їх завжди є. Чомусь не всі відлітають зі своїми зграями,— відповів мисливець.— Тільки де ж їх шукати! Я сьогодні двох зігнав. Але не підстрелив!

— Не підстрелив?

— Ні, не підстрелив. Я залишив їх, нехай на них полює моя маленька господиня, яка незабаром приїде з далеких країв, з островів Океану.

Хто ж вона, та маленька господиня, яка приїде з далеких країв?

Здивована Артемі запитала:

— Якась господиня приїжджає з островів Океану?

— Так, приїжджає.

— Сюди, в наші місця приїжджає?

— Так, сюди, в наші місця.

— А як її звати?

Як її звати? Вона має чужинське ім'я. Мисливець напружив пам'ять, пригадуючи його.

— Її звати... Її звати Доріс.

— Доріс... А що воно означає — Доріс? Вона християнка?

— Ні, вона англійка.

— І приїжджає сюди, в Кіміндені? Що їй тут треба?

— А! То ти не знаєш? Вона одружилася з сином мого господаря, чий маєток біля моря. З сином Вілараса, який учився за кордоном.

— То її звати Доріс і вона приїжджає сюди?

Мисливця розважало це настирливе розпитування. Він усміхнувся:

— Її звати Доріс, і вона приїжджає сюди.

— І полюватиме на тутешніх одудів?

— Так кажуть. Вона має гарну рушницю. І полюватиме на сарн у Кімінденях. Полюватиме й на одудів.

— І ти саме через це й не стріляєш у них?

— Саме через це й не стріляю. Щоб вона побачила, що ми маємо й одудів.

Тут голос Артемі злегка затремтів, затремтіли й губи.

— І ти нічого не полював сьогодні?.. Через це?..

О, ні, не через це! Сьогодні він вирушив на велике полювання. Сьогодні він вирушив на диких кабанів. Трьох убив. І залишив їх там, у горах. Їх знесуть униз турки, наймити.

— Ну, а тепер ноги на плечі — і гайда! — сказав мисливець поблажливим тоном.— Вам слід повертатися додому, бо сонце вже низько.

— Та повернемося.

— Ну, то ходіть! І не шукай, сарненятко, одудів!

Низенький білий коник знову пірнув під зелену хмару і зник. Якийсь час ще чувся його тупіт. Та невдовзі і він завмер. І знову залишився тільки шепіт лісу.

— І тобі не соромно, Артемі, дружити й вести розмови з чужими людьми?

— Облиш мене! — відрубала Артемі. — Чого це мені має бути соромно?

І справді, чого їй мало бути соромно? Це ж просто дурниця! Треба ж до такого додуматися!

— До того ж він мисливець! — додала Артемі. — Бачив, який він гарний?!

Вона примовкла, звела погляд на високі хмари, і очі її засяяли:

— Він мисливець! А я їх люблю, мисливців, які полюють на диких кабанів у Кімінденях.

Що це вона каже? Скільки часу, скільки років минуло відтоді, коли ми плакали — і Артемі разом з нами, — прохаючи за голодних лісових шакалів? Артемі — нікчемне створіння, якщо тепер вона любить мисливців, котрі убивають птахів і диких кабанів.

— Як це ти тепер можеш любити мисливців?

Артемі глянула мені просто в очі:

— Ти кажеш так від злості! Бо сам ти ніколи не станеш мисливцем! Ніколи не зможеш стати!

— Це я не зможу стати мисливцем? — аж задихнувся я від обурення. — Та я не хочу!

— Ні, ти не можеш!

У мене в кишені була гумова рогатка. Я зробив її ще в місті, бо й інші хлопці мали рогатки і стріляли горобців. Але я ніколи навіть не пробував цілитись у пташку. Тільки по лютку стріляв.

Мої пальці ковзнули в кишеню до рогатки. Намацали гуму. Артемі сперлася спиною на стовбур дерева й задивилася вдалину. Десь там, за дубами, за Кімінденями, за горами нашого краю, за вітряками, розкинулось велике море. Там лежить похмура країна, яку називають Океаном. Там над водами завжди висить мла, там немає золотого сонця, немає синіх хмар. Лише каламутна мла. І десь там, посеред тієї туманної країни, поволі-волі вириває, волога, мов дощ, вириває з мли і простує сюди, і все ближчас, ближчас дівчина з далеких островів, дівчина з Океану. Її звати Доріс. Що означає Доріс? Її волюсья вологи, мовби все життя прожило в морі. Воно схоже на струмені води. А її очі? Чи такі в неї очі, як у яс-

позорих сгейських дівчат? Чи є в її очах дельфіни й сині хвилі?

Очі Артемі з дельфінами й синіми хвилями довго залишалися непорушними, вдивляючись у простір. Аж раптом вони пожвавішали, в них спалахнули вогники. Артемі мовби прокинулася зі сну й тихенько підвелася на ліктях, піби боялася здійснити шум.

Що сталося?

Я теж звернув погляд туди, куди дивилася Артемі: там була ласка. Маленька золотава тваринка, вона повзла по стовбуру дерева за кілька кроків від нас. Час від часу вона зупинялася й принюхувалася, наче щось шукала. І знову повзла. Її гнучке тільце виписувало на стовбурі тихі обережні рухи.

Мої пальці весь час мацали гуму рогатки в кишені. Весь час мацали. Все дужче й дужче. Дотик — це дуже піжна, майже невідчутна сила. Але враз вона може стати грубою. А там, навпроти мене, завмерло в чеканні золотаве тільце маленької тваринки.

Я поволі, тихенько витяг з кишені рогатку. Не сходячи з місця, взяв з землі камінчик і вклав у рогатку. І лише тоді Артемі, помітивши рух тіні, звернула погляд на мене. У цю критичну мить її очі були повні зневаги, впевненості в моєму безсиллі: «Ти не можеш! Ти ніколи не зможеш! Тобі ніколи не стати мисливцем!»

Я розтягнув гуму й прицілювався в золотаву ціль. Спершу мої руки тремтіли, але потім стали твердими. Я відчував на собі погляд Артемі, вона дивилася на мене збоку все так само зневажливо.

«Ти не можеш. Ти ніколи не зможеш». І все те місце під пологом дерева, де вона сиділа, перетворилось на очі, здавалося, всі гілки й усе листя дивилося на мене. «Ти не можеш».

Я зробив останню спробу. Відпустив гуму. Камінець полетів. Я ні на що не сподівався. Але ж яка прозора була ця коротка мить, як видно було все навколо! Я стежив, як твердий шматочок матерії, пущений моєю рогаткою, мчав у блакитному повітрі, мов куля. Серце моє калатало, ще трохи — й вискочить з грудей. Нарешті від хвилювання мій зір затуманився, і я заплющив очі.

— Ах!

Я почув болісний зойк Артемі, почув шум — вона підходила й кинулась уперед. Що сталося? Я теж кинувся щодуху за Артемі до того дерева. Що сталося?

Маленька золотава тваринка билася на землі — камінець із моєї рогатки влучив у голову. З рани помалу витікала кров, надаючи дивного відтінку лискучій шерсті. Спочатку я не

розумів нічого, я не міг собі такого уявити, не сподівався такого. Та коли миттєве заціпеніння минуло, я відчув, як у мені здійсмається хвиля радості, вона розпирала мене, і я не втримався, я закричав:

— Тепер бачиш, що я мисливець?! Я вбив її!

Аж раптом Артемі накинулась на мене. Ніколи ще вона не була така люта. Вона дряпала пігтями моє обличчя, нестямно молотила мене кулаками й нестримно ридала:

— Негідник! Негідник!

Я нічого не розумів, тільки намагався захиститись, гукаючи:

— Ну, що? Ось бачиш, я мисливець! Бачиш, я вбив ласку!

— Негідник! Негідник!

Вона ридала ридма: «Бідна тваринка... Бідна... Сиділа собі й не знала...»

Нарешті я зібрав усю свою силу й так штовхнув Артемі, що вона впала. І навіть не спробувала підвестися, навіть не ворушилася. Обличчя її уткнулося в землю біля того місця, де лежала ласка, яка вже затихла й не тіпалася. Кров повільно текла з відкритої ранки й по краплині спадала на землю. Краплина по краплині напували землю й сльози Артемі.

Минуло чимало часу. Артемі не ворушилась. А я сидів за кілька кроків перед нею й дивився вбік. Аж ось Артемі простягла руку до мертвої тваринки й легенько погладила її, ніби боялася пробудити. А потім, кинувши на неї довгий погляд, почала руками рити ямку. Спершу розгребла пріле листя, яке не давало землі висихати. Під листям був вологий ґрунт, і Артемі взялася його рити, аж поки утворилася неглибока ямка. Тоді Артемі взяла обома руками золотаве тільце й опустила його в могилку. А потім нарвала свіжого листя, зеленого листя цикламена, прикрила тільце й насипала зверху свіжої землі.

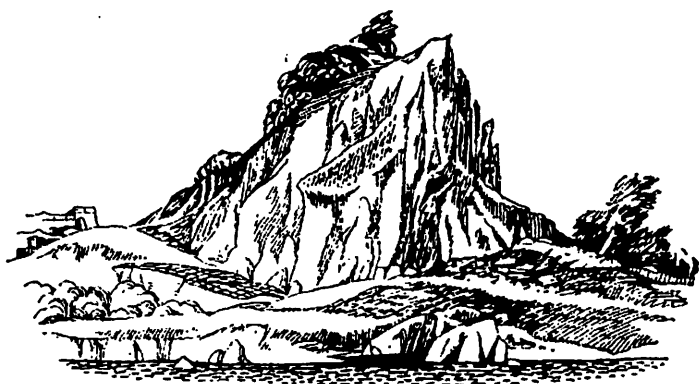
Сонце зайшло. Западали сутінки. Артемі мовчки підвелася й пішла стежкою додому. Ступала вона все швидше й швидше і врешті побігла. Навколо густішали тіні, мовби хотіли не випустити нас із лісу. Я побіг услід за Артемі.

Коли ми дісталися маєтку, була вже ніч і дорослі почали тривожитися за нас. Мати, побачивши моє подряпане, закрявчене обличчя, жажнулася.

— Що з тобою?! — скрикнула вона.

Я сказав їй, що лазив на скелю видирати пташині гнізда, але зірвався вниз. І що нічого страшного нема.

ЧАСТИНА ДРУГА

СИМФОНІЯ СВІТАНКУ

ЗИМОВА НІЧ У ШОТЛАНДІЇ

Зима тисяча вісімсот п'ятдесятого року. Ніч. У Шотландії, в місцевості Лох-Ломонт, лютує буря, налітаючи хвиля за хвилею з Північного Льодовитого океану, гне дерева й шмагає землю. Жоден промінчик світла не пробивається крізь темряву, не показує, що в цю ніч гніву тут є живі істоти. Люди поховалися у своїх пошарпаних вітром житлах. Огорнуті темрявою, вони слухають, як надворі шалєє буря, а тим часом страх, прадавнє божество землі, стоїть над ними і вдивляється в минуле їхніх душ.

А проте один вогник, один-єдиний, усе ж таки не погас тієї ночі в Лох-Ломонті. Сер Кастібал сидів на самоті в бібліотеці замку своїх предків. Розкинувшись у фотелі перед великим каміном, він дивився на мерехтливі тіпі, що їх відкидає на стіни вогонь. Роки важким тягарем навалились на його сиву голову. Важким тягарем навалились й тіпі. Єдине, що може тепер полегшити ці зимові години самотності, зробити їх не такими болісними,— це спогади. Спогади не про навколишній світ, не про світ речей. Його спогади пов'язані з мандрівкою, що проминула серед непорушного краєвиду — в чотирьох стінах замку.

Він народився хирлявим, кволим дитям, а двадцять років тому його вдарив грець і назавжди прикував до фотеля. Але в цьому хворому тілі струменіла дивна сила, яка від його нерухомості лише дужчала і стала з плином часу потужною, мов океанська хвиля. То була кров його народу і його пращурів, що нуртувала в ньому; то була любов до пригод і мандрів, до ризику і смертельної небезпеки. Не маючи іншого виходу, ця непогамовна сила пакидалася на книжки. На книжки про мандри, про піратські пригоди, на мемуари про подорожі до далеких країн, на щоденники дослідників. Спаралізований господар поволі навчився переживати чужі пригоди як свої власні, тому що був здатний відчувати їхню справжню цінність: цінність пристрасті. Цей немічний чоловік, прикутий до фотеля в Шотландії, міг чудово порозумітися з Магелланом, з Марко Поло, з Берінгом, з Васко да Гамою. Ця душа подорожувала в уяві всіма океанами, брала участь у всіх піратських нападах, відкрила всі таємничі острови, пережила пригоди всіх корсарів Британської імперії, перетнула Індію, Червоне море і, подавшись далі на південь, обігнула Африку

навколо мису Доброї Надії, а звідти досягла тіснини Гібралтару і вже мала вертати додому, та піддалася спокусі: повернула в Середземне море. Після того всього, що вона пережила, після страхів океанів це море здавалося їй озером, іграшкою. Вирішила вона трохи подихати повітрям цього моря, але не баритися в ньому, а знову вибратися за Гібралтар. Однак у Середземному морі віють несамовиті вітри, плінуть могутні течії. І вони понесли душу все далі й далі. Дуже далеко. Аж поки допесли її до елегійної країни, країни міфа.

Ти питаєш, читачу, що спільного мають уявні мандрі спаралізованого шотландського дворянина з оповіддю про Еолійську землю, з простою оповіддю, в якій ідеться про край, котрий омиває Егея. Зараз ти зрозумієш, яка павутина нечутно обплутує чужинця, котрий прибув до Еллади. Якщо він ступив у край богів і сатирів, у країну нагоди, у блакитну країну, то вже не зможе залишити її. Він плавав усіма океанами і покидав усі ті краї, до яких прибував, бо всі вони мають у собі щось недовершене, їхнім образам чогось бракує. До образу ж Еллади не треба додавати нічого, він не потребує фантазії. Еллада — це і є сама Фантазія.

Сер Артур Кастібал відтоді жив Елладою. Він вивчив усі її казки і всі острови її Архіпелагу. І куди він найчастіше подорожував, майже кожної ночі, — це Кіклади³⁸. Його підбирав пасат, підбирали хвилі. Він напружував слух і ловив звуки, що долинали з глибин. З глибин часу, з глибин міфа. Звуки розповідали про німф і сатирів, про богів з їхніми пристрастями й уподобаннями, з їхнім боягузством і лукавством — про тих єдипих справжніх богів, які прийшли на землю і зрозуміли людину, бо були дуже людяні. Вони зробили природу — грім, дощ, блискавку й вітер — своїм другом, добрим другом у горі й радості, а не зброєю для уярмлення людини.

Так розповідали хвилі...

З'явився слуга й відірвав сера Кастібала від роздумів.

— Молодий пан запитує, чи можна йому ввійти, — сказав він і замовк, чекаючи відповіді.

Відблиски полум'я жвавіше заграли на обличчі спаралізованого старого.

— Нехай заходить.

«Молодий пан» був п'ятнадцятирічним юнаком. Високий руський хлопець.

³⁸ К і к л а д и — група островів Егейського моря.

— Продовжимо, дядьку? — запитав він, привітавшись.

— Сідай біля мене, Роберте.

Хлопець сів на підлогу в ногах у дядька. Голова з руським кучерявим волоссям обперлась об фотель. Тоді пальці старого намацали юну голову й тихо погладили її.

— Ну, то продовжимо нашу подорож по Елладі,— сказав він.

І поки надворі ревла й стогнала буря, і пінилися хвилі в океані, і падали дерева, уражені блискавкою, у шотландський замок, по якому хльостав вітер, прийшла з далеких часів Егеї тиша й наповнила його світлом і поезією.

Буря надворі поволі влягалася, вітер стихав, уже не стогнали дерева. Крізь двері й стіни просочувалася тиша, аж поки виповнила замок. І з тої тиші виступали тіні й рухалися по напівтемній кімнаті. То були жінки. То були дівчата, одягнені в жовті хітони, що сягали їм аж до п'ят. Розпущене чорне волосся вільно спадало на плечі, а за ними, незворушна й темна, повагом ступала Пустеля. То були молільниці. Вони благали богів. Але напруга молитви на їхніх обличчях, омита водами часу, омита поезією, втрачала різьоту гостроту страждання й ставала духом, втрачала суворі риси і ставала самим світлом. І зворушені хвилі Грецького Архіпелагу котилися поряд з єгипетською пустелею, а потім прокотилися понад нею — і все стало блакиттю.

Про біди свої тяжкі повідаю скорботно
риданням глухим і потоками сліз,
мов по собі похорон
лементом правлю живим.
Тож змилюється, Апіїв краю горбистий,
вслухайся, земле, в оці
звуки, тобі чужі:
б'є ненастанно рука і шматуг
сідонське мос
ляне покривало³⁹.

Довго тривало читання. Нарешті хлопець утомився і змовк. Молільниці тихо танули, зникали.

— Яке все це дивовижне! — прошепотів хлопець. — Які дивні казки... — Він помовчав і провадив задумливо, піби розмовляв сам із собою: — Але... але чи й досі жива ця країна?

³⁹ Е с х і л. Модільниці, вірші 112—121.

Рука старого шотландця знову ковзнула по волоссю юпака.
— Жива, мій хлопчику,— сказав він.— Ця країна не вмирає.

— І живе так... так, як казка?

— Так і живе. Як казка.

Запало мовчання. Потім старий озвався знову:

— Лорд Байрон. Лорд Байрон поїхав туди помирати.

Ні, не інакше як ця магія має жити, аби англієць міг, казав старий, залишити свій острів і податися в іншу країну помирати, податися лише для того, щоб померти...

Він знову помовчав і додав:

— Колись ти повинен туди поїхати, Роберте. Така твоя доля — поїхати. А моя доля була не така.

І в тиші шотландського замку спаралізований аристократ, заплющивши очі, повів хлопця в подорож по Кікладах, описуючи їх так, немов сам усе бачив. Море там, море Архіпелагу, ніколи не буває спокійне, безмовне. Там завжди віє могутній пасат, віє завжди. Блакитні води напиваються світла з високості, світла ясного неба і ясного сонця. А щоб те світло розчинилося, щоб ставало тремтливим пливом, щоб ставало гармонією, море кличе пасат. І тоді здіймаються хвилі. Не німі велетенські хвилі, як в океані, не ті темні створіння, що котяться без мети. Ці хвилі певеликі, як і простір для них, саме такі, які потрібні, щоб з них виринули й утримались над ними суворі, голі, прямовисні скелі островів. Світло б'є у скелі, і вони тремтять. Тремтять і хвилі, а з них випливають радісні дельфіни й граються з піною. Аж ось настає вечір. Сонце йде на спочинок за острівні гори. Ось воно зайшло. Тоді вдалині починають навдивовижу ясно проступати різноманітні шари об'ємів. Там, де досі виднілася лише одна лінія, лише одна гора, тепер вимальовуються обриси багатьох гір. Перша з них — густої темної барви, а інші, вдалині, — ще світлі. Неначе для них сонце не зайшло. Неначе воно заходило десь серед них і тепер іде спочивати у їхні бескеття.

— Колись ти поїдеш туди, Роберте,— прошепотів розчулений шотландський аристократ.

ЯК ДІВЧИНА З МІКОНОСЬКИХ РИБАЛОК СТАЛА
ШОТЛАНДСЬКОЮ АРИСТОКРАТКОЮ

Літо тисяча вісімсот шістдесят шостого року. Юнак, який тієї зимової шотландської ночі мандрував з дядьком по Елладі, тепер сидить на одній із скель Міконоса⁴⁰. Він зачаровано спостерігає, як у Кікладах заходить сонце, спостерігає те, про що розповідав йому шістнадцять років тому так яскраво тепер уже покійний спаралізований аристократ. Навпроти юнака — Делос.

Делос. Сповнена гніву Гера переслідувала Лето, в яку закохався Зевс і яка мала стати матір'ю через те незаконне кохання. Що зробить цар богів і людей, аби допомогти своїй подрузі спокійно народити їхнє дитя? У яку країну він її відправить? Гера мала підглядачів по всій землі. Тому Зевс подумав: «А що, коли знайти якийсь невідомий острів? Хоча б острівець? Тільки для того, щоб там народила Лето, щоб там без страху народжувалися мої незаконні діти». Отак собі подумав та й попрохав свого друга Посейдона допомогти. Посейдон задумався. І згадав маленький острівець, що відірвався від Сіцилії і відтоді мандрує, пливучи по воді. І наказав Посейдон хвилям зупинити мандрівця. Хвилі зупинили його. І острів з невідомого, яким був досі, став відомим, тобто Делосом. Лето прибула на нього і народила там Аполлона, бога світла.

Делос — острів для божественного кохання.

Чужинець чує позаду себе кроки. Там тягнеться вузька стежка, вона веде до криниці, що ось тут, неподалік. Роберт обертається, бачить — у золотому світлі йде його доля й незбагненим чином зупиняє і зливає водиною ті хвилі, що линуть в Егеї, з тими, що аж там, далеко за Егеєю, в Океані, — у золотому світлі йде його доля. В неї міцне, засмагле молоде тіло. Це егейська дівчина з каштановими очима, видублена солоним морем. На плечі вона тримає глека і йде наповнити його водою.

Роберт заворожено дивиться їй услід. Те, що він бачить у золотому світлі, — то прадавній витвір цієї священної землі, що відродився з амфор, які вона берегла в собі тисячі років.

⁴⁰ Міконос — один з Кікладських островів.

І ось тепер той витвір пливе перед його очима в голубому сьайві над морем.

Вона наближається. Порівнюється з ним. Повертає голову й дивиться на чужинця. Дивиться відверто, просто в очі, у глиб душі. Певна свого далекого минулого, свої історії, вона дивиться безстрашно. А потім усміхається й каже йому:

— Добрий вечір.

— Добрий вечір.

Дівчина зникає, хутко збігши стежкою вниз до криниці.

Чужинець чекає, коли вона повертатиметься. Але що це таке, що це так зненацька повіває легеньким вітерцем, що це налітає, мов раптові пориви вітру над вершинами егейських островів, пориви, від яких у спокійному морі нараз здіймаються хвилі? Це Делос. Маленький острівець, що мандрує морями. Зевс, аби допомогти Лето, яку він любив, урвав мандри острівця і зробив його з невідомого й невидимого відомим і видимим, он там, навпроти...

Сутенів, густішають тіні. Чужинець чекає й чекає. Нарешті чує її ходу. Це не може бути хтось інший! Тепер він міг би відрізнити ці кроки серед кроків усіх людей.

— Добраніч,— сказав він їй.

— Добраніч.

Всю ту ніч Роберт не спав, з нетерпінням чекаючи ранку. А коли розвидпілося, вийшов павдвір і проблукав цілий день, розпитуючи, де живе та егейська дівчина, і аж під вечір знайшов її хатину.

І ось приходить він до її батька, тутешнього рибалки. Той саме латав свої сіті.

Роберт каже йому:

— Я чужинець. З островів Англії. Там я маю велике багатство. Я хочу одружитися з твоєю донькою.

Вражений міконоський рибалка відкладає сіть і запитує:

— А де ти бачив мою доньку і звідки її знаєш?

— Я зустрів її вчора. Адже то вона йшла вчора увечері стежкою до криниці?

Рибалка чухає потилицю. Вся хитрість і недовірливість його морських предків прокидається в ньому.

— А де ж це ти навчився, якщо ти чужинець, розмовляти нашою мовою? Та й звідки я знаю, що ти за людина? Як це я віддам тобі свою доньку, щоб ти завіз її не знати куди? Дай мені добре подумати.

— Я одружуся з нею будь-що! — каже шотландець з упертістю свого племені.— Але подумай, якщо хочеш. Я прийду завтра.

Наступного дня вранці шотландець приходить до рибалки.

— Ну, що вирішив? — питає він, а очі в нього червоні від безсоння.

— Ще не вирішив. Не знаю, — відповідає рибалка, намагаючись упикнути чіткої відповіді.

— А де дівчина? Можу я її побачити? — питає чужинець.

— Зараз її немає вдома. Сьогодні не побачиш. Приходь завтра.

Наступного дня чужинець прийшов знову. Але халупа рибалки була замкнена. Мовчазна, як пустка. На щастя, сусідка сказала:

— Він подався рибалити, десь далеко. Разом з донькою.

— Подався рибалити десь далеко? А раніше він теж рибалив далеко?

— Аякже. Так і є. На наших островах рибалки не товчуться весь час у своїх краях. То туди попливуть, то туди, залежно від пори року, від того, куди риба перепливає та де який базар. Ось і мого чоловіка нема вдома. Я так собі думаю, що вони могли податися аж у критські води.

Міконійка говорила й говорила, скося поглядаючи на чужинця, мовби кепкувала з нього.

— Скажи мені, добра жінко! — запально вигукнув той і схопив її за руки. — Скажи мені, може, ти чула, де спершу зупиниться рибалка з донькою? Ось на, візьми, — і він тицьнув їй у руку золоту ліру.

— Мій хлопчику, нащо ти так? — сказала міконійка, і на-смішкуватий вираз її обличчя миттю щез. — Нащо ти так робиш? — провадила вона й дивилась тепер уже з острахом і співчуттям на пристрасть, що палала в очах чужинця. І, повагавшись якусь хвилю, довірливим тоном додала: — Я чула, що вони мають зупинитися на Сіросі. На, забери свою ліру. І ходи здоров.

Роберт залишив міконійці дві ліри і майнув по Кікладах з острова на острів, шукаючи рибалку та його доньку. Рибалка ж ніде не затримувався, рятуючи доньку від зла, що, як здавалось йому, чигало на неї.

Рибалку переслідував не лише чужинець. Його переслідували спогади прадавніх людей Егеї, спогади, що передавалися усно з покоління в покоління. Спогади про корсарів, які спустошували їхні острови, вбивали або забирали на каторгу чоловіків, ловили дівчат і відвозили їх в анатолійські та аравійські землі й продавали в рабство. Перемішувалися спогади, перемішувалися епохи. То що він мав робити, коли раптом з'являється якийсь чужинець — не знати звідки його занесло, — і на тобі: «Я заберу твою доньку, світло твого життя. Я повезу її в Океан. Більше ти її не побачиш». Хіба це

не те саме, що було колись за корсарів? Каже, він англієць. Це ще гірше! Як бідному рибалці з Мікопосу змагатися з тією Англією?

І рибалка все втікав і втікав із порту в порт,— може ж таки, «пірат» загубить його слід. Але той уперто, з палаючими очима й розбурханим серцем ганявся за ними. І ось рибалка побачив, що острови кінчаються. І він вирішив зробити стрибок. Перебратися в країну, що навпроти, в Анатолію. Тож рибалка перетнув море й прибув у Мосхонісію — стародавнє еолійське Стоострів'я. Там його зрештою і знайшов «пірат». Рибалка був самотній у чужій країні. І вже не мав сили опиратися. В мосхонісійській капличці обвінчали молодих. Шотландець забрав рибалчину доньку й вирушив на батьківщину.

Відтоді людям є що розповідати про навдивовижу щасливе життя, яке прожили ті двоє, шотландець і дівчина з Егеї. Жили вони в любові, що стала легендою на весь Лох-Ломонт. Шотландець не дав своїй коханій утратити ні крапельки з тої чарівливості, яку вона принесла з собою зі своєї осяйної вітчизни. Він не навчив її ні письма, ні будь-чого іншого з чужого для неї світу. Тож вона й залишилася такою ж простою й природною, якою прибула з Егеї. Одначе, як розповідають, вона мала в собі стільки шляхетності і сяjala такою несказанною красою, що буквально заворожувала всіх. І її сприймали за божество, яке прилинуло з країни міфа.

У них народилися син і донька. Коли син виріс і одружився, в нього теж народилася донька. Дівчина мала золотаве волосся й каштанові очі, очі дітей Еллади. Вона дуже любила коней і цілими днями їздила верхи в лісі.

Якось тими лох-ломонтськими місцями проїжджав один чужинець. Він приїхав до Англії вчитися і тепер, улітку, полював із друзями в лісах понад озером. Там йому й зустрілася дівчина з конем.

— Добрий день,— привітався він до неї.

— Добрий день. Ви чужинець? — запитала вона, розглядаючи його чорне волосся й смагляве обличчя.

— Чужинець. Я з Греції. Моє прізвище Віларас.

— О, з Греції! — радісно скрикнула дівчина.— А в мене бачите які карі очі? Вони з Греції! Я вмю розмовляти по-грецькому! Мене звати Доріс.

Егея — це не тільки сяйво й море. Вона входить у серце людини і змушує його стрепенутися раз і вдруге — безліч разів, аж поки стає довічним трепетом серця. І входить у жили, і стає кров'ю. Гарячою кров'ю. І входить у пам'ять, і відтоді

вже ніщо не здатне вигнати її звідти, поки пам'ять не згасне у мороці смерті. Егея довіку владно вабить і клпче тебе.

Ось так і сталося, що та дівчина з мікопоських рибалок, яка поїхала в Шотландію, повернула через багато років водам Егеї, котрі кликали її, повернула Еолійській землі, щоб не залишати своє місце порожнім, свою доньку — Доріс Виларас.

Розділ третій

ДОРІС

Настали теплі дні літа. Сонце гнало хвилі світла на Кіміндені, на оливковий сад. Мені завжди хотілося в пообідні години бути за ворітьми, серед природи, самому, без будь-якої опіки. Бути саме тоді, коли ця пора року переживає свій великий час. Не лише вранці чи ввечері, коли стає прохолодно, а й опівдні. Бо так я глибше відчуваю літо, так я зливаюся з ним у єдине ціле. Стаю часточкою матерії, часточкою землі, листя, каміння, котрі, не маючи змоги ввібрати в себе все світло, відбивають його, аж по них пробігають хвилі конвульсій.

Разом з мурахами я переживаю великий час літа. Лежачи долілиць, так що чорна земля Анатолії набивається в рота і її хоч-не-хоч ковтаєш, я спостерігаю біля мурашиної нірки їхню одноманітну працю. У небі пугає яструб, видивляючись ящірку або саламандру, а ті, безпечні, зовсім не передчувають уготованої їм подорожі в небеса. Десь удалині час від часу скрекоче жаба. А ген там проходить караван верблюдів. Довго чути дзвіночки, та ось і вони змовкають. Усе під Кімінденями відбувається в глибокому, повільному ритмі. Літо — це образ Анатолії.

Я трохи підводжуся й повертаю голову вбік. Щось там шурхотить. То Артемі. Вона не помічає мене, бо я напівголий і моє засмагле тіло зливається з землею. Вона сторожко виходить із великих воріт мастку, оглядаючись назад, наче збирається зробити щось потаємне. А потім кидається бігти.

Я підхоплююся і біжу вслід за нею.

— Стій!

Захоплена зненацька, вона спершу хоче втекти. Але за мить спиняється. Чомусь вона вдягла свою кращу спідницю — сию в білий горошок, у косу вплела червону стрічку. Це Артемі дуже пасує.

— Ти куди?

Якийсь час вона вагається, ніби зважує, як краще відбрехатися. Але гордовитий вираз, який завжди мало її обличчя і яким вона вирізняється з-поміж інших дітей, швидко повертається до неї.

— Сьогодні прибуває, — каже Артемі. — Я йду подивитись на неї.

— Прибуває? Хто прибуває?

— Прибуває маленька господиня маєтку, що пад морем. Ота дівчина з Океану, що в неї таке чудне імя. Як це він кавав? Здається, Доріс.

Ти ба! Прибуває та сама дівчина...

— А як ти про це дізналася?

— Мені сказав мисливець. Я зустріла його вранці на стежці в діброві. Він ще вдосвіта полював для неї.

— А чого це ти надумала туди йти?

— Хочеться мені, от і піду! — рішуче відповідає Артемі.

— А вдома знають, куди ти йдеш?

Ні, не знають. Її не пустили б. Вона вийшла потайки.

— А якщо той пожартував? Якщо він тебе обманив?

Артемі тупає ногою об землю. Він, той мисливець із жовтими зірками, ніколи не обманює її. І ніколи не насміхається з неї.

«Приходь, сарненятко», — сказав він їй. — Я візьму тебе на руки, щоб тобі було видно».

— А якщо про це взнає дід? Якщо наша мати дізнається, що ти пішла сама, то що тобі буде? — кажу я, щоб палякати її.

Вона підходить до мене й дивиться мені просто в очі. Які ж вони гарні, отакі сердиті й рішучі, очі нашої меншої сестрички!

— Ти їм про це скажеш? — запитує вона. — Ти зможеш сказати?

— А чого б це й не зміг? Скажу!

— Ну й кажи! Кажи! Негідник! — гнівно кричить Артемі й відвертається від мене. — А я все одно піду!

Артемі піде. Хіба може бути інакше? Адже той сказав: «Приходь, сарненятко».

Я дивлюсь, як вона вистрибом віддаляється стежкою, що веде до приморського маєтку:

— Бісове дівчисько!

Може, піти додому й сказати? Минає година за годиною. Сонце схиляється до заходу. Яструб уже не пугав, а саламандра замкнула коло своєї небесної історії. Ще того дня, коли вона народилася під гарячою скелею в Кімінденях, того

першого дня її життя, мати — велика саламандра — сказала їй: «Ніколи не дивися вгору, не віддавайся мріям. Дивися завжди в землю. Наша доля — земля». — «Чому вона мені так сказала? — подумала на самоті мала саламандра. — Виходить, саламандри не можуть мріяти? Виходить, вони такі створіння, що тільки плазують, і такими залишатимуться завжди?» Та ба, сьогодні настав її час. І мала саламандра, звисаючи з яструбиного дзьоба й виписуючи примхливу лінію, здіймалась усе вище й вище і завершила своє життя аж там, у високості, в ореолі саява й блакиті. Тож бач, виходить, і створіння, які плазують, можуть інколи сподіватися — незалежно від власної долі — сподіватися на вищі сили.

Вечоріє. Ще ніхто не запитує про Артемі. Дід і баба вийшли по свої щоденні спогади і сидять самі на лавці під дубом за великими ворітьми. Повсюди западає тиша, поволі суне разом з тінями, що спускаються з Кіміндець, вживається в землю і в дерева.

Раптом далекі звуки порушують тишу.

— Слухай! — каже баба дідові. — Звідки це?

Вона наставляє своє досвідчене вухо, шукаючи в повітрі напрямок на звук.

— Знизу долітають. Від моря. Що це воно таке?

Чуються радісні вигуки, голоси людей — неначе бенкет. Б'ють бубни. Зненацька там, унизу, над звуками нестримно здіймається вгору, мовби гнана буйною пристрастю, освітлювальна ракета.

— О! — дивується дід. — Там якесь велике свято! — І аж вигукує, піби йому раптом проясніло в голові: — Так воно і є! Це ж уже має повернутися з-за кордону син Вілараса зі своєю дружиною, чужинкою! Так воно і є!

— Он як! Ти думаєш, вони вже приїхали? Ну, дай їм, боже, здоров'я! — каже баба. — Хай буде щастя в домі нашого сусіда. Хай щастить добрим людям.

І як уже дід та баба згадали про Віларасів, то в пам'яті спливла історія, що пов'язувала сусідів з іншою землею.

— Ми добряче окропили потом нашу землю, — сказав дід. — Але ж старий Віларас! Ти пам'ятаєш, якою була земля, що він її купив, коли прибув із Греції? Болото, саме болото. І що ж? Він його осушив.

Багато років тому молодий Віларас прибув із Греції. Всі знали, що він походив з дуже багатої, великої родини учасників визвольної війни. Він навчався агрономії в Європі, а коли повернувся звідти, батько сказав йому:

«Я дав тобі змогу стати людиною. Ти навчився обробляти землю. Тепер можеш бути корисним. Ідь у Анатолію і влашто-

вуй своє життя. Там живуть греки. Там ти принесеш користь і самому собі, і Греції. Ідь туди навчати християн того, чого навчився на чужині».

Молодий Віларас опинився саме в наших краях випадково. Йому треба було накуповувати землі в багатьох власників, щоб створити великий маєток і господарювати в ньому за своєю наукою. Це коштувало б дуже дорого, хоча працювати на обробленій землі було б легко. Але це не подобалося Віларасові. В ньому сидів якийсь біс, що штовхав його на боротьбу. І Віларас підкорився йому. Він скупив за безцінь усі «калюжі», всі неродючі трясовини в прибережних місцях під Кімінденями. І боровся довгі роки. Волосся його посивіло. Але господарство він налагодив. Його маєток став найбагатшим, найупорядкованішим, найбільшим у нашій окрузі. Ціле невелике село виросло для тих, хто весь рік працював у маєтку. Край села посеред великого саду, оточеного високими осокорами, звівся дім Віларасів. Господар збудував його перед тим, як мав привезти свою дружину Тізві,— а вибрав він її й одружився з нею у своєму рідному місті, в Афінах. Вона походила з фанаріотського ⁴¹ роду, шляхетного й хазяйновитого. Прибувши сюди, Тізві Віларас, напевне, спочатку дуже страждала, поки звиклася з самотою. Батраки часто чули, як вона годинами грає на дивному інструменті з білими кісточками, з якого лунала чудернацька музика. Люди Анатолії нічого не розуміли в тих звуках, але душею відчували, що то голос пристрасті й ностальгії. Літніми днями пополудні її бачили на великій веранді: вона годинами сиділа й дивилась на море та на спокійні обриси Лесбосу навпроти.

«Вона ніби розмовляла з морем,— казали наймити.— Що б то вона могла йому казати?»

А бувало, що молода жіпка читала там-таки, на веранді, годинами не відриваючись від книжки.

«І про що б ото вона дізнавалася з книжок? — казали селяни.— Невже папір може так багато розповідати людині?»

Одного разу перед маєтком кинув якір французький військовий корабель. У домі Віларасів дали великий бенкет на честь французьких офіцерів. Другого дня всі батраки говорили:

«Ви чули? Наша пані розмовляла з ними їхньою мовою. Подумати тільки!»

Наступного року туди прибув англійський корабель. І зно-

⁴¹ Фанаріоти — мешканці багатого константинопольського кварталу Фанароса.

ву Вілараси влаштували прийом, тепер уже для англійських офіцерів.

І вся околиця дивувалася:

«Що це воно таке? Вона й з англійцями розмовляла їхньою мовою! Хіба може жінка стільки знати?»

А потім у Віларасів народилася єдина їхня дитина, син. Чудернацька музика стала звучати все рідше й рідше. Минали роки й робили свою справу.

Тізві Віларас примирилася із своїм життям.

— Звідки їхня невістка? — запитала баба.

— Та кажуть, здалеку. Аж із Англії. Я от усе думаю, чи...

— Що?

— Чи звикне ця дівчина, якщо вона прибула з такого далекого краю, чи звикне вона до наших місць?

— Її навчить Тізві Віларас, — сказала баба. — Така наша жіноча доля — звикати. Тільки треба...

Вона примовкла, вагаючись, а потім глянула дідові в очі й додала, ніби відкривала йому якусь свою таємницю.

— Тільки треба, щоб вона любила його.

— Так, Деспіно. Треба, щоб вона любила його.

Було вже пізно, о цій порі їхні вечірні подорожі в минуле закінчувалися. На цю пору всі мали повернутися до маєтку, бо треба було замикати важкі ворота.

Я був біля діда й баби. І коли побачив, що вони підводяться, серце моє закалатало. Що ж тепер буде з Артемі? Що їй робити?

Дід попрямував до воріт. Зупинився. Баба пройшла далі. Дід трохи постояв сам. Це був час його мовчазної молитви: за людей, за землю, за тварин, за день, що минув щасливо.

Молитва скінчилася. Дід приготувався замкнути ворота. І тоді я почув його голос — дід гукав, називаючи наші імена, імена всіх дітей, як робив це завжди, коли ми були в маєтку.

— Антипі! Лена! Агані! Петрос!

Зсередини пролунало хором:

— Ми тут, дідусю! Ми тут!

— Артемі!

Артемі не відповідала.

— Артемі! Артемі!

— Де Артемі? — стривожено запитала мати. — Ніхто з вас не бачив її?

— Де Артемі? — запитала баба.

— Де Артемі?

Мене мов підкинуло, і я загорлав:

— Я! Я знаю, де вона! Вона сховалася в одному дуплі, край стежки, що веде до моря! Хоче послухати там солов'я!

І перш ніж мене встигли щось запитати, кинувся за ворота.

— Я збігаю покличу її! Це тут недалеко!

Я помчав стежкою, що вела до моря. Вже засвітилися зорі. Була ясна, навдивовижу ясна ніч. Стало прохолодно, але тіло мого горіло. Тривога міцно стискала серце, збивала його з ритму. Тіні, дерева, пустельність. Мені стало страшно. Куди я біжу? До маітку над морем? Але це так далеко! Я лише одного разу дійшов аж туди.

«Артемі! Артемі!»

Десь удаліні, в Кімінденях, завив шакал. Поблизу заспівав соловей і змовк.

«Артемі! Артемі!»

Я вимовляв її ім'я спершу подумки, потім почав тихо гукати, а далі дужче й дужче, аби чути людський голос, хоча б і свій власний, тільки б не бути самотнім.

А голос дужчав і дужчав і перейшов у крик, у розпачливий зойк:

— Артемі! Артемі! Йди сюди, Артемі!

Йди, Артемі! Більш ніколи, даю тобі слово, я не залишу тебе саму серед ночі. Я йтиму з тобою, куди ти захочеш, куди тобі скаже піти той мисливець із жовтими зірками. Я більше не залишу тебе саму. Тільки б тепер нічого з тобою не сталося. Тільки б тепер...

Але що це? Чи не людська хода? Я зупинився і прислухався. Знизу, з боку моря, було чути кроки. Хто б це міг бути? Чи не Артемі? А раптом якийсь розбійник, якийсь мурин? А якщо привид? Серце калатало несамовито. Інстинктивно я відступив зі стежки трохи вбік, на груддя, між маленькі хвилі, утворені ріллею. Став навколішки. І звідти, злившись із землею, широко відкритими очима став придивлятися до тіней, що стрепеналися з наближенням кроків.

Впізнавши її, я миттю підхоплююсь на ноги.

— Ой! — пролунав зляканий зойк.

— Артемі! Артемі! Це ти?

Я обняв її й пристрасно поцілував. Її серце тріпотіло, мов у спійманої пташки.

— Біжімо! — сказав я. — Там такий переполюх! Чому ти так забарилася?

Вона не відповідала. І кинулась бігти. Я біжу поряд з нею. У зелену світлі зірок я скоріше здогадуюсь, ніж бачу, що її обличчя неймовірно мовчазне, замкнуте для зовнішнього світу, замкнуте і для мене, і для зірок.

— Чого ти так забарилася? Що ти там бачила, внизу?

Я намагався витягти з неї хоч слово. Але марно. Вона мовчки бігла.

Вже виділилися сині стіни маєтку. Ми наближались до них. Суворим громадям вимальовувався великий дуб.

— Я сказав їм, що ти пішла слухати солов'я...— зненацька вихопилось у мене.— Вони нічого не знають.

— Якого солов'я? — важко дихаючи, запитала вона.

— Та просто солов'я. Пішла послухати, та й усе.

Вона різко зупинилася, схопила мене за руку й заглянула в очі.

— Ти справді нічого їм не сказав? Тільки про солов'я?

— Авжеж. Тільки про солов'я й сказав.

Вона хотіла щось сказати мені. Я відчував, що вона ладна розділувати мене. Але нічого цього не зробила. І знову кинулась бігти.

У великих воротах маєтку стояли всі наші й чекали. Дід, баба, мати, мої сестри.

Артемі мовчки зупинилася перед цією стіною, а потім спробувала проскочити крізь неї.

— Де ви були? Де ви були? — хором залунали сердиті голоси.

— Та хіба ж я вам не казав? — майже крикнув я.— Вона слухала солов'я!

— Негідне дівчисько! — сказала мати.— Щоб оце тебе тут так довго чекали дідусь та бабуся! І тобі не соромно?

Артемі стояла така мила, схвильована, беззахисна, стояла і кусала губи, щоб не заплакати. Але це просто чудово, що все так сталося, бо вона бачила, бо вона переживала і страждала... Адже вона повернулася з незвичайної події на узбережжі, куди її покликав власний голос, повернулася, увінчана зорями, нічними страхами та співом солов'я.

А мати говорила й говорила:

— Та ще й у голубій сукні! З гарною стрічкою в косі! Нащо ти так одяглася? Щоб лазити по дуплах і слухати солов'я?

— Ну добре, добре, годі вже...— мовила баба до матері примирливим голосом.— Ходімо, Артемі, ходімо, дитино моя.

Вона взяла Артемі за руку, але раптом щось спало їй на думку й вона обняла дівчинку за плечі. Так вони й пішли, обнявшись. Усі мовчки рушили за ними.

— Заспокойся, дитино моя,— сказала баба й ніжно погладдила її по плечу. А потім, ніби про щось здогадавшись, додала: — Та дивись не плач, коли залишишся сама. А завтра прийдеш і розповіси мені, коли ми будемо самі. Завтра прийдеш, і ми поплачемо разом...

Того вечора настрій за столом був аж ніяк не радісний. Всі мовчали. І передусім дід. Артемі не схотіла вечеряти. Сказала, що не голодна, то її відпустили смати.

Залишившись удвох з бабою, дід замислено спитав:

— Що це воно таке з дитиною? Ти щось знаєш?

— Їй уже тринадцять років, — відповіла баба. — Думаю, що знаю.

Помовчавши, дід знову озвався:

— Ми повинні їй допомогти. — І уточнив: — Ти повинна їй допомогти.

— Давай уже не будемо про це говорити.

Артемі, лежачи сама в темній кімнаті, перебирала в пам'яті чудові години, пережиті цього дня.

Коли вона дісталася до приморського маєтку, там усе вирувало. Все село, всі батраки з дружинами й дітьми посходились у великий парк, стояли гурточками й розмовляли. Одягнені вони були по-святковому, на жінках барвисті спідниці, жовті й червоні; діти страшенно галасували. Дівчата, аж чорні від сонця й морської солі, бігали сюди-туди, накривали столи, готували страви, вдавали, що не зважають на парубоцькі жарти, а самі аж паленіли, чуючи їх.

«Ще й досі нема?»

«Та прибудуть, де ж вони подінуться?»

Тізві Віларас час від часу виходила на велику веранду, спускалася до столів і швидким поглядом окидала їх. Її біле волосся, зачесане дбайливо й вигадливо, вінцем обіймало й осявало обличчя.

Дівчата радісно казали:

«Отака, мабуть, і цариця. Як наша господиня!»

«Скільки ще вони баритимуться?» — запитувала Тізві, нетерпляче заламуючи руки.

«Я послав нашого мисливця на тополину алею. Як тільки вони з'являться, він нам повідомить», — казав старий Віларас.

«Ви чули? — перешіптувались дівчата. — Разом з молодими прибудуть і хлопці Андоніса Паїдаса. Айвалійські контрабандисти прибудуть!»

«А нащо тут айвалійські хлопці?»

«Хочуть ушанувати нашого господаря, бо він їм допомагає. Вони привезуть його сина й невістку».

Артемі ховалася, щоб її не побачили й не пізнали, і видвлялася мисливця. Нарешті мисливець з'явився, скачучи чвалом на своєму низенькому «мінділі» — білому конику, і загукав:

«Ідуть! Ідуть! Уже біля тополь!»

Зчинилася веремія. Всі люди кинулись до воріт парку. Старий Віларас у чорному редінготі й Тізві Віларас вийшли на веранду, обдивилися навколо. Вони здавалися чудними в своєму одязі серед стовпища чоловіків у чорних суконних штанях і жінок у строкатому вбранні. Вілараси стояли незрушно одне біля одного, люб'язно усміхаючись.

Аж ось гамір улігся.

«Он вони!»

Процесія в'їхала в широку тополину алею. Попереду верхи на конях виступала компанія Паїдаса — найвідчайдушніші легіні з усіх айвалійських контрабандистів. Перепоясані патронташами, з гвинтівками, що поблискували за плечима, в чорних оксамитових капелюхах, перевитих барвистими хустками, вони туго натягували поводи, і їхні коні, бризкаючи піною, високо підіймали передні ноги, перш ніж скоритися силі, що гамувала їх. Вершників було з півтора десятка. За ними, на деякій відстані, їхали молоді: чоловік на сірому коні, жінка — на білому. Її золотаве волосся пасмами збігало по плечах, обличчя сяло. За ними, верхи на гнідому коні, їхав Паїдас. Лише один без зброї, мовчазний, суворий, з хусткою на голові, він поважно поглядав то ліворуч, то праворуч. А вже за ним тягся караван верблюдів, вантажених речами молодих. Перша верблюдиця, прикрашена намистом та блискучими дзвіночками, — величезна, з її рота клаптями спадала піна, а дзвіночки видзвонювали всі разом. Видзвонювали дзвіночки й на інших верблюдах. На всю околицю лунав передзвін.

Контрабандисти, їдучи двома колонами, досягли кам'яного ганку хазяйського будинку. Тут вони розділилися: половина вишикувалася по один бік перед ганком, половина — по другий. Утворилося ніби два береги з легінів на конях. Запінені коні іржали. Між берегів проїхали молоді. Молодий скочив з коня й допоміг спійнитись молодій. Потім узяв її за руку, й вони пішли до сходів. Паїдас мовчки обернувся до одного з своїх хлопців і взяв у нього гвинтівку. Решта хлопців теж познімали з плечей гвинтівки. Старий Віларас обняв сина. Молода спершу нахилилась і поцілувала руку Тізві Віларас, а потім упала в її розкриті обійми. По цьому вона поцілувала руку Віларасові, а він поцілував її в чоло.

«Ласкаво просимо,— мовив він,— на нашу землю, в нашу країну! Ласкаво просимо, діти мої!»

Біля нього стояла служниця, тримаючи велику срібну таріль з едипою трояндою на ній. Старий Віларас узяв квітку і з розмаху кинув її на підлогу. Троянда розсипалася. Великі

червоні пелюстки порозліталися довкола. Тої ж миті Паїдас і його хлопці випалили з рушниць у небо. Повітря наповнилось порохом димом і зойками зляканих жінок.

«Будьте здорові й нерозлучні, як насіння цієї троянди, що зросла на нашій землі!» — урочисто промовив старий Віларас.

Потім, стоячи між сином і невісткою, він обернувся до тих, що стояли внизу, — до натовпу. Стало тихо.

«Дякую богові за те, що дав мені дожити до цього часу, — сказав старий. — Дякую й вам за те, що прийшли розділити з нами радість нашого дому. Їжте й пийте три дні й три ночі. Я дам у посаг землю всім дівчатам, які вийдуть заміж цього року, і подарую по коню всім хлопцям, які одружуватимуться з цими дівчатами. Хай буде благословен цей літній день!»

Тоді весь народ — дівчата, чоловіки, жінки й діти — загукав:

«Живи тисячу років, господарю! Гарно ти зустрів своїх дітей! Гарно зустрів!»

Усі посідали за столи, й почався бенкет.

Артемі, мов сама не своя, сновигала в натовпі, шукаючи мисливця. Вона знайшла його в якомусь закутку, він заряджав рушницю. Крізь пушок, що пробивався на його верхній губі, блищали краплинки поту. Хлопець начебто аж тремтів. Очі його горіли.

«А, це ти? — сказав він. — Виходить, прийшла?»

«Як бачиш».

«Сама прийшла?»

«Сама».

«А ти бачила? Ти бачила її?»

Його очі іскрилися.

«Бачила, яка вона гарна? Мов ті ангели на іконах! А як чудово вона їхала на коні!»

Очі його засяяли.

«Я теж навчуся їздити верхи, — сказала Артемі. — Не велике діло!»

Мисливець ухопив її під руки й різко підняв угору.

«О-о, де вже тобі тепер павчитись їздити верхи! Так, як вона, ти ніколи не зможеш!»

Артемі сильно хвицнула ногами, запручалася, вислизнула з його рук і впала на землю.

«Залиц мене, — сказала вона. — Мені треба йти».

«Іти? Та ти ж іще нічого не бачила! Почекай, побачиш, як танцюватимуть хлопці! Почекай, подивисься, як змагаються верблюди! Почекай, подивисься...»

На ганку з'явилася Доріс. За нею йшов її чоловік, а за

ним старі Вілараси. Доріс перевдяглася. Тепер на ній була біла сукня, що сягала аж до п'ят. Волосся її стало ясним, лискучим. Воно спадало, як струмені води.

«Глянь на неї! — тихо сказав мисливець, засліплений білим дивом, що сяяло на веранді.— Глянь, яка вона...»

Сказавши це, він кипувся туди, де стояла Доріс. Він біг між бенкетниками, тримаючи в руці рушницю, а його хустка з жовтими зірками маяла на голові. Зупинився, важко дихаючи, на першій сходинці ганку, обернувся і розглянувся довкола. Біля воріт парку височів, сформований у вигляді тополі, велетепський трояндовий кущ, усипаний червоними квітками. Одна квітка, найбільша, звисала із самого верхечка й ніби благала, щоб її зірвали, ніби хотіла, щоб її комусь подарували. Мисливець звів рушницю. Націлився у високу гілку. Доріс дивилась на нього зачудовано. І всі дивилися. Рушниця лунко гримнула. Куля полетіла впевнено, мов за присудом долі. Квітка, зрізана кулею, впала додолу. Жінки зойкнули, відчувши, що над ними промайнула смерть. Звудусіль залунали голоси, повні здивування.

«Браво!» — мовив Паїдас із незворушно суворим виразом обличчя.

Мисливець кинувся до квітки, взяв її, примчав назад і вклав у руки Доріс, не підводячи очей від землі.

«Дякую», — сказала Доріс і усміхнулася.

Вона так і сказала — «дякую», по-грецькому сказала. Щоправда, звуки з її уст злітали особливі, наче з уст дитини, що тільки вчиться говорити.

Доріс спустилася з ганку й пройшла між усіма столами. Бубни й гайди заграли суворі місцеві мелодії. Повітря забриніло звуками страждання й горя. Доріс проходила між столами, люди підводились і пили за її здоров'я. Вона усміхалась їм. Аж ось дійшла до столу контрабандистів. Підвівся їхній ватаг, один підвівся. Він хотів подивитись їй в очі й привітати її. І вона теж глянула йому просто в очі, глянула твердим поглядом. Андроніс Паїдас спробував позмагатися з нею, пересилити той погляд. І тоді всі навколо з острахом помітили: він, Апдоніс Паїдас, не може цього зробити. Він опустил очі. Підніс угору келих. Доріс теж узяла келих зі столу, вони цокнулись, і, поки пили, рушниці Паїдасових хлопців радісно гриміли в повітря.

Старий Віларас наказав:

«Нехай виводять верблюдів! Починайте змагання!»

Над столами прокотилося:

«Верблюди змагатимуться! Верблюди змагатимуться!»

Люди ринули на широкий майдан біля хазяйського дому.

Вілараси й Доріс теж пішли туди й посідали в першому ряду. За ними виструпчилися Паїдасові легіні. А навколо майдану, в цьому імпровізованому відкритому театрі, вигравав усіма барвами натовп.

«Зараз ти побачиш таке, чого ще ніколи не бачила!» — мовив до невістки старий Віларас.

«Я хочу попередити тебе, дитино моя, — сказала Тізві з виглядом людини, яку дуже непокоїть уся ця історія. — Те, що ти зараз побачиш, — справжнє варварство».

«Я приїхала із суворої країни, — сказала Доріс. — де вміють дивитися правді в очі. Те, що я побачу, мабуть, і в Анатолія?»

«Саме так, — потвердив Віларас. — Тому я й хотів, щоб ти це побачила».

Посеред майдану важко вдарили бубни музик-зейбеків, одягнених у короткі, до колін, штани. У проході між людьми з'явився перший верблюд. Його тримав за вуздечку погонич. Він почав водити тварину коло за колом по майдану. Верблюд був величезний, його щойно вичесали, і шерсть на ньому блищала в промінні призахідного сонця. З шиї в нього звисав червоний талісман, обвішаний маленькими дзвіночками, які озивалися з кожним кроком. Було на верблюді й дороге сідло, обшите різкокольоровим намистом. Виступав він повільно, велично. З рота в нього звисала піна.

Тим часом з іншого боку ввели ще одного верблюда, суперника, з яким мав битися перший. Його теж провели по колу. Коли верблюди зішлись носом до носа, погоничі на мить зупинилися. Горді тварини, два могутні самці глянули один одному в очі. Злущений рев вихопився з їхніх грудей, голови нервово рвонулись угору, бризнула піна. Бубни гримнули ще дужче. Наступної миті погоничі сіпнули за вуздечки й знову повели верблюдів по колу. Потім їх зупинили в протилежних кінцях майдану.

І тоді вивели верблюдицю. Перед величезними самцями вона здавалася жалюгідною. Та саме за неї мали битися самці. Спершу її підвели на хвильку до одного верблюда й дали йому приюкатися до неї. Він нервово затупав ногами, замотав головою. Тим часом верблюдицю підвели до другого верблюда. Цей теж затупав ногами й замотав головою. Її знову підвели до першого. І знову до другого. Темна сила напнула жили, збурила кров, дрожжем пройшла по шкірі. Тоді верблюдицю вивели на середину майдану, а з обох боків до неї підвели самців. Усіх трьох міцно тримали за вуздечки. Самці смикалися з усієї сили, памагаючись вирватися. Бубни наче знавісніли, вибиваючи: бум! бум! бум! бум! бум!

бум! Темна сила вже досягла найвищого напруження. Вже не можна було втримати її. Піна безперервно текла з верблюджих ротів. Бубни шаленіли. Верблюдів роздратовали востанє, підвівши верблюдицю під носа одному, а потім різко відтягнувши її до другого. Перший верблюд заревів. Бубни шаленіли.

Раптом верблюдицю швидко потягли геть з майданчика і сховали. Бубни враз умовкли. Запала мертва тиша. Обоє самців відпустили. Вони вп'ялися один в одного очима. І зенацька в нестямній люті кинулись один на одного. Це був страшний, жорстокий бій, це був скажений спалах інстинкту, це прокинулось темне божество Анатолії, яке не знає міри, а знає тільки пристрасть, замішану на зенависті й крові.

Закривавлених, зранених, а все одно невгамовних шалених самців, що гризуть один одного і проливають свою кров, розводять лише тоді, коли вже ось-ось має прийти смерть і згасити пристрасть.

«Я попереджала тебе, дитино моя», — мовила невістці Тізві Віларас.

Але карі очі, що прибули з-за Океану, палахкотіли вогнем. Усе обличчя Доріс пашіло.

«Мені дуже сподобалося».

Почало сутепіти. Люди рушили до накритих столів. Почався бенкет. Щоки дівчат розрум'янилися, хлопці кидали на них палкі погляди. Гайди й бубни знову вдарили такої, що аж дух забивало. Все шуміло й вирувало під покритом дерев, з яких звисали важкі ліхтарі з різнокольоровим склом.

А де ж подівся мисливець з жовтими зірками?

Артемі, схвильована, чужа й самотня тут, марно кликала його. Раптом звідкись ізгори пролунав голос, заглушаючи шум бенкету. Ніби саянула сліпуча блискавка. Всі звернули очі вгору.

«Хто це? Що це?»

Лише Артемі враз упізнала цей голос. Але де ж він? Звідки він пролунав?

А пролунав він згори, з найвищої в парку тополі. Гарячий, палкий, він прорізав крону листя, протнув повітря й прокотився між людей, звісткуючи про себе. Але звітував він не Артемі. Не їй.

«За нашу маленьку господиню, яка прибула з чужини!» — гучно пролунало з тополі.

І одразу там, угорі, спалахнула ракета. Вона прокреслила на тлі дерев яскраву стрічку й рвонулася до зірок.

«Браво!» — збуджено загорлало внизу юрмисько.

«І ще раз за мою господицю, що прибула з чужини!» — почувся голос із тополі, і злетіла друга ракета.

Немов ляклива тінь, Артемі скрадливою ходою вийшла з людського гамору й подалася, самотня серед ночі, стежкою додому. Її маленьке серце стискалося, позаду неї, в темному небі, зірками розсипалися ракети.

Коли ми, діти, піднялися того вечора нагору спати, Артемі навіть не ворухнулася. Здавалося, вона вже заспула. Я впав на своє ліжко і заплющив очі. Але сон не брав мене. Що робила Артемі там, біля моря? Що вона там бачила? І що там з нею сталося? Усе моє ество дедалі дужче повнилося гнівом. Нігті врзалися в долоні. Я ненавидів усіх мисливців, які тільки були на світі.

Мабуть, минуло чимало часу. Всі діти поснули.

І тоді я почув легенький шурхіт з того боку, де стояло ліжко Артемі. У кімнаті було напівтемно. Під іконою богоматері з дитям, що висіла в нашій кімнаті — захищала нас, — горіла маленька лампадка. Артемі тихо встала й навшпиньках підійшла до мене. Вона думала, що я сплю. Я чув її дихання.

Вона нахилилася й поцілувала мене в чоло. Я схопив її за руку.

— Ой! Ти не спиш? — злякано прошепотіла вона.

— Що тобі, Артемі?

— Нічого. Нічого. Я тільки хотіла сказати тобі... Лише ти, Петракісе, лише ти один мене любиш.

Розділ четвертий

МАНДРІВКИ У МРІІ ТА ДО ЗІРОК

Цього року Агапі виповнилося п'ятнадцять. Узимку вона піде до старших класів міської жіночої гімназії. Агапі — кволе смагляве дівча з блідим обличчям і кучерявим волоссям. Вона розумна. Цілими годинами сидить вона й читає або розв'язує задачі. Цього року вона вперше вивчала астрономію й алгебру. Числа стали її пристрастю. Їй і змалечку не подобалося грати з нами. А що більше виростала, то більше віддалялася від нас. Вона не вмів гратися ляльками. Не вмів гра-

тися й корабляками. Це якась дуже меланхолійна, замкнута дівчина. Очі в неї великі, чорні, завжди замріяні. Їй завжди подобалося дивитись на зірки. А тепер, коли астрономія навчила її спускати зірки на папір і вираховувати відстань до них, вона цим захопилася до нестями.

Я кажу їй:

— Ось подивися, що я тут приніс. Бачиш? Це яйця з орлиного гнізда. Ти могла б знайти орлине гніздо в Кімінденях? І чи відважилася б видерти з нього яйця?

Артемі кидає:

— Та що ти її питаєш? Вона не зможе! Вона нічого не може!

Я часто підіймаюся високо вгору коритом Шакалячої річки, що тече з Кіміндень. Знаю місця, де є черепахи, знаю, куди вони ходять пастиись і де їхні діти.

Зпайповши маленьку черепаху з блискучим жовтим панциром, я приношу її Агапі.

— На! Це тобі!

— Залиш мене! — обурюється вона. — Капосний хлопчисько! Що ти з нею хочеш зробити?

Агапі знає, що я хочу зробити з черепахою. Я хочу, щоб узимку вона була в нас удома, в місті. Я перевертаю її, кладу спиною на землю й притискаю каменем. Маленьке безпомічне створіння, відчуваючи, яка страшна смерть чекає на нього, висовує з-під панцира голову й ноги і тягнеться ними в порожнечу. Але хто його пожаліє? Я вступив у ту пору життя, коли діти не знають жалю й не вміють співчувати, пізнаючи навколишній світ.

— Завтра віднесу її в печеру диких кабанів. Там вона помере, — сказав я.

Я часто ходжу по заячих слідах — умію їх знаходити. Одного разу натрапив просто на його кубельце. Повернувся додому з тріумфом — знайшов маленьке зайченя й приніс його з собою.

— Дивись! — кричу я Агапі. — Спіймати зайченя — це навіть дорослому мисливцю дуже важко.

Хоч Агапі вже така велика і їй не годилося б сперечатися зі мною, таким малим, вона намагається взяти гору наді мною, тож звертається до діда, аби показати свій розум:

— Дідусю, знаєш, скільки зірок у небі?

— Та хто ж це знає, дитино моя? Я цього не знаю.

— Зате я знаю! — каже Агапі, і її великі чорні очі стають ще більшими.

— Ти знаєш? Як же це ти можеш знати? — усміхається дід.

— Я про це дізналася з моїх книжок! Ось послухай, дідусю.

І вона починає наводити йому розрахунки. І каже, що зірок стільки-то. Саме стільки-то.

Усмішка на устах старого спокійна й поблажлива. У ній немає й тіні іронії.

— Ну, а чого б їх було не стільки?

Якщо Агапі каже, що їх саме стільки, то так воно і є.

— А ти знаєш, дідусю, зірку Півночі? — запитує Агапі, маючи на увазі Полярну зірку. — Ти мав би її знати.

Янакос Бібелас знає зірку Півночі. За своє життя в Кімінденях він багато разів, дуже багато разів радився вночі з зірками. Він запитував у них про дощ і вітер, розгадував, що вони звістують: чи добрий врожай дадуть сади, чи поганий.

— А чи знаєш ти, дідусю, яка відстань від землі до Полярної зірки?

— Ні, Агапі. Цього я не знаю. Та й хто це знає?

— Я! Я знаю! — знову каже дівчинка, і в її очах танцюють жваві вогники. — Я можу визначити!

Вона знову починає підрахунки за схемами зі своєї астрономії, і знову в неї виходить якесь число.

— Ось! Ось яка відстань!

Дід знову поблажливо усміхається, а сам замислюється. Простий, неписьменний, але мудрий, він думає:

«І нащо б ото вчити дітей залипати землю? Нащо їх привчають витати в небесах? Що ж воно буде, коли настане час повертатися звідти?»

— Я хотіла б мати жовту шовкову сукню, — каже Артемі. — Коли виросту, вбиратимуся тільки в жовте. Ні, не в жовте — в канаркове. А в волоссі носитиму квіти алігар'ї⁴². У мене волосся хвилясте. Я вставлятиму між його хвильками квіти алігар'ї. А коли вийду заміж, то поїду із своїм чоловіком на грецькі острови. І там котрогось дня стрибну в море отак, як є, вся в жовтому і з квітами. Мій чоловік одразу кипеться за мною й витягне мене з моря. Але в моєму волоссі вже не буде квітів. Їх понесуть хвилі...

— І чого б ото я їхала на грецькі острови й стрибала в море? — каже Лена, найменша серед нас. — Я, коли вийду заміж, нікуди звідси не поїду. Скажу дідусеві, хай дасть нам землю, оту, що над Шакалячою річкою. Там червоний ґрунт, і там сонце заходить дуже рано, бо сідає за гори. Там завжди прохолодно. Я навчуся пекти пухкий хліб, і ми матимемо ба-

⁴² А л і г а р'я — італійська верба або авраамове дерево (зр.).

гато кролів, голубів і коней. Я хочу бути такою, як наша бабуся.

Лена говорить про свої мрії, і її рожеві щічки стають ще круглішими, мовби радіють її здоров'ю.

— Я поїду ще й далі від грецьких островів. Попливу в ті моря, де завжди, як кажуть, висить туман. Поїду в ті місця, де багато оленів. Там ми з чоловіком полюватимемо на оленів.

— А ким буде твій чоловік? — запитує Лена. — Мій працюватиме на землі. Він сіятиме зерно так гарно, як ніхто інший у нашому краї. А ще він умітиме щепити дерева, як дядько Йосиф, і робитиме так, що дикі маслини й дикі груші даватимуть смачні плоди. А твій що робитиме?

— Він буде мисливцем, — відповідає Артемі.

— Залишайся з нами, Артемі, — просить маленька Лена. — Нащо тобі їхати звідси? Чого це тобі так хочеться в ту країну, де олені? Он у нас, у Кімінденях, повно диких кабанів.

— Я не можу інакше, Ленакі⁴³, — каже Артемі, і очі її дивляться в далину, в бік моря. — Я подамся на острови Океану, подивлюся, що то за краї, звідки приїхала...

Вона не може інакше. Вона поїде й подивиться на той край, що робить волосся дівчат схожим на струмені води, тих дівчат, заради яких мисливці з жовтими зірками збивають пострілами своїх рупниць троянди й підносять їм і вилазять уночі на високі тополі й пускають звідти ракети.

— Хто, кажеш, приїхав? — дивується Лена.

— Ой, ти все одно не знаєш! — відповідає їй Артемі. — Бідолашна, ти ще така маленька...

Задихаючись від бігу, я зненацька ускакую між них, між дівчат, коли вони розповідають одна одній свої мрії про майбутнє. Артемі ще перед полуднем спіймала коника й тепер мучить його, вирвавши йому одне крильце. Вона лоскоче йому живіт, і коник увесь час стрекоче. Лена місить глину, робить хлібинки й садить їх у маленьку земляну піч. Агапі пише олівцем на аркуші паперу якісь цифри.

— Я бачив її! — кричу я переможним голосом, і очі мої палають. — Кажу вам, бачив її!

Лише Артемі здогадується, кого я бачив. Лише до Артемі доходить. Вона різко обертається, пильно дивиться на мене і перша запитує:

— Кого бачив?

— Та оту ж! Оту, що приїхала з чужого краю! От де красуня!

⁴³ Л е н а к і — зменшувальне від Лена.

— А де це ти бачив її?

Я поспіхом розповідаю: вона їхала стежкою в діброві. Мабуть, на полювання в Кіміндені. Одягнена чудно, як чоловік. На ній шкіряні бриджі і червоний шкіряний жакет. Перепоясана, верхи на білому коні, в одній руці повід, у другій карабін. А на голові білий твердий капелюх з широкими крисами. Волосся русяве, спадає на плечі, аж обличчя закриває.

— А звідки вона знає місця в наших горах? — запитує Артемі. — І коли встигла вивчити стежки в діброві?

— Та вона ж не сама, Артемі! З нею...

— З нею?..

— Ну, звичайно! І він був з нею! Мисливець із жовтою хусткою.

Пальці Артемі слабнуть і випускають коника. Коник робить єдиним крилом, що залишилося в нього, величезні зусилля, намагаючись злетіти, але нічого в нього не виходить; він повзе по землі й зникає.

Лена церстає саджати в піч свій глиняний хліб і запитує:

— Що, вона справді гарна, Петросе?

— О, чого б же я розказував!

— Треба б на неї подивитися, — байдуже кидає Лена й знову поринає у свою гру в господиню.

— Та! Вони ось і самі прийдуть до нас, провідають, — каже Агапі таким самим байдужим тоном. — Можливо, я покажу їй мої вправи.

І вона знову нахиляється над аркушем з цифрами.

— Ото вже буде їй розвага! — насмішувато каже Лена.

Лише Артемі мовчить. Вона дивиться на свої розчепірені пальці, в яких щойно був коник. І які ж сумні в неї очі!

Я дуже розчарований, що моя новина не справила на них великого враження. Але я не здаюся:

— І знаєте? Я сховався й бачив, що вони робили!

— Залиш нас, Петросе! — каже Лена сердито, бо одна хлібінка вислизнула з її долонь і розбилася.

— Що ж вони робили? — запитує Артемі.

Я розповідаю їй, як сховався, сам не знаю чому, коли завважив їх. Сховався якраз біля могилки ласки, яку підстрелив — чи пам'ятає про неї Артемі? Коли вони порівнялися зі мною, вона сказала: «Давай зупинимось тут на часинку. Тут так гарно!» Я чув її голос. Слова я розбирав, але говорила вона якомсь дивно, дуже дивно. Мисливець скочив з копя, підбіг до неї й допоміг сіпшитися. Вона зняла свій капелюх з широкими крисами й лягла горілиць. І заплющила очі. Мисливець сів поряд з нею, схрестивши ноги. І ні на мить не відводив від неї погляду. Аж раптом її руки почали рити землю,

просто так, ні з того ні з сього. Я вже хотів крикнути їй: «Там не рий! Там лежить ласка, яку поховала Артемі». Але ті мовчали, не мовили ані слова, а я боявся навіть дихнути, щоб вони мене не почули. Минуло зовсім небагато часу, аж вона каже: «Ходімо», — і підводиться. Він хотів допомогти їй сісти на коня, але вона сказала: «Не треба. Я вмю поводитися з конем не гірше, ніж ти». І вони посідали на коней і поїхали. А як гарно вона тримається в сідлі! І яка красива!

— А хіба я не красивіша, Петракісе? Подивись, які в мене щоки! — каже Лена і добродушно усміхається.

— Тьфу! Ото вже дурниці! — кривиться Агапі і, не знаючи, на чому б іще показати свій розум, пропонує: — Ось послухайте, що я вам скажу! Це як загадка! Зможете розгадати?

Припустімо, каже вона, що ось тут, навколо нас, упереміш ходять шакали й дикі качки. Всі разом вони мають двадцять три голови й п'ятдесят шість ніг. Так ось, чи можемо ми знайти, скільки тут шакалів і скільки диких качок?

Лена, з подивом вислухавши загадку, пробує поміркувати, але в неї одразу макітриться в голові. Вираз обличчя в Лени комічно-добродушний. Вона наздогад каже одне число, потім інше. Але Агапі пояснює мені, що кількість голів і ніг не відповідає тим числам, які назвала Лена.

— Чекай-но, зараз побачиш, як я їх знайду! — каже Агапі, підбадьорена тим, що її слухачі такі недотепи.

Вона починає писати на папері якісь дивні знаки — просте алгебраїчне рівняння, мудрість тих небагатьох років, на які вона старша від нас. Починає писати, розмірковуючи вголос:

$$\left\{ \begin{array}{l} x = \text{дикі качки} \\ 23 - x = \text{шакали} \\ (23 - x) \cdot 4 + 2x = 56 \\ 92 - 4x + 2x = 56 \end{array} \right.$$

На хвилинку Агапі задумується, потім захоплено повторює свої міркування: «Дев'яносто два мінус чотири ікс плюс два ікс буде... Дев'яносто два мінус чотири ікс...»

Раптом Артемі підхоплюється, кидається до неї, вириває з її рук папір, жмакає його і люто жбурляє на землю. Ніколи досі вона не була такою злою.

— Дурна! Дурна! — гнівно кричить вона на Агапі.

І поки з очей ще не бризнули сльози, кидається стежкою до діброви.

Лена опускає руки й добродушними очима непорозуміло дивиться услід нашій сестрі, яка втікає від нас. Я теж остовпіло дивлюся їй услід.

— Що це з Артемі? — несподівано запитує Лена.

— Погане дівчисько! — сердито вигукує Агапі.— Дикою була, дикою й залишишся!

— Що це з Артемі...— бурмоче сама до себе Лена, нездатна щось уторопати.

— Вона задрить мені! — кричить Агапі.— Невже ти не розуміш?

Вона підіймає з землі зім'ятий напірець, розгортає його й розгладжує.

— Іди сюди, Ленакі, іди подивись...

І знову починає розв'язувати, голосно вимовляючи незрозумілі слова:

$$\left\{ \begin{array}{l} -4x + 2x = 56 - 92 \\ -2x = -36 \\ 2x = 36 \\ \quad 36 \\ x = \frac{\quad}{2} = 18 \end{array} \right.$$

— Ось воно! — переможно вигукує Агапі.— Вісімнадцять качок, вони разом мають тридцять шість ніг. І п'ять шакалів, у них разом двадцять ніг. Ти зрозумів, Петросе?

— Ні, облич мені! — кажу я, дивлячись на сонце. Воно чомусь тремтить.

— А ти зрозуміла, Ленакі?

Однак і Лена втучилась поглядом кудись у Кіміндені, мовби хоче зрозуміти бодай щось із того незнайомого світу, про існування якого почала здогадуватися чуттям.

— Що це з Артемі? — раз у раз бурмоче вона.— Що це з Артемі?

Голос Агапі, згаслий і осамотілий, тепер падає в порожнечу:

— Ікс дорівнює...

Ночами виють шакали. Дике божество наших гір — звичний нам голос — спускається з висоти. Мене обступають слюгади й страхи. З ким би порозмовляти? Артемі спить поряд зі мною. Потурбувати, як завжди, Артемі? «Артемі, послухай! Вони йдуть! Наближаються голоси! Захисти мене! Іди до мене! Ходи, я тебе захищу! Ми ж завжди допомагаємо одне одному...»

Так я хотів би їй сказати. Але не кажу. Що це воно в мені зробилося? Артемі зникає, стає вітром. У неї на голові вінок із квітів алігар'ї та лілей нашого узбережжя. І отак вона відходить. Її забирають із собою голоси, забирає виття. Ні, сьогодні я не можу затримати Артемі, не хочу затримувати й не пускати її. Голова з квітом алігар'ї поволі розтає в моїх

затуманених очах. А там, де були лілеї з нашого узбережжя, тепер видніли струмені кіс.

«Я пам'ятатиму тебе. Тебе, яка прийшла здалеку. Не ходи сама в Кіміндені. Слухай! Це виють шакали. У наших краях багато диких звірів. Вони можуть роздерти тебе. Вони відчують, що ти чужинка, що ти беззахисна, і вони роздеруть тебе! Чим тобі можуть допомогти якісь мисливці? Не ходи сама в Кіміндені, не ходи й разом з ними. Візьми мене з собою...»

У світлі лампадки я бачу Антипі. Вопа стоїть наді мною. Несподівано прокинувшись, я протираю очі.

— З ким ти розмовляв? — запитує наша старша сестра.

— Хіба я розмовляв?

— Тобі, мабуть, щось приснилося, мій хлопчику? Повернись на другий бік. Не бійся...

— Я не боюся, Антипі.

— Добре, мій хлопчику.

Дід одягнув свої дорогі суконні штани, а баба вбралася в чорну повкову сукню з високим коміром і гарно зачесала волосся. Над чолом у неї в'ються невеличкі кучері.

— Чому це дідусь і бабуся вдяглися в гарне вбрання?

— Вони йдуть у приморський маєток. Хочуть привітати молодих.

Спершу дід і баба послали подарунок — маленьке біле теля з коричневими плямами. На шию йому почепили голубе намисто, а на лоба прикріпили талісман — серце, прикрашене вишивкою. Послали й кошик з плодами, і горщик з васильками.

У даліку⁴⁴ запрягли найкращих білих коней, застелили їм м'яким килимом. Першим сів дід, за ним баба. Даліка з білими кіньми рушила. Всі ми, діти, проводжали їх за ворота.

Коли вони повернулися, бабуся сказала жінкам:

— Бідна дівчина! Її чоловік уже поїхав.

— Чоловік поїхав? Куди?

— У Грецію. Він має відслужити в армії.

— Як жаль! — сказала молода служниця.

— Жаль! — кивнула інша.

⁴⁴ Даліка — бречка (тур.).

У ГНІЗДОВ'І ОРЛІВ ПІД ЧАС ВЕСНЯНОЇ БУРІ

Я вирушив рапо-вранці. Вийшов на стежку і ось уже опинився в діброві. Отут я й зупинився. Тут можна розташуватися й стріляти з рогатки по пташках. Наді мною світиться наше блакитне небо. Червоняста земля суха, устелена листям і жолудями. Це та земля, яку любить Лена. Спробую трохи розрити її. Мої пальці вперто розгрібають її, аж поки доходять до вологи. О, летить пташка, ану ж прицілюся в неї! Гума посилає камінець. Але пташка втікає, і камінець губиться в блакитній височині. Я стежу, як він зникає. О, та це ж найцікавіша гра! Стріляти без цілі просто в блакитну глибіню. І дивитися, який камінець пролетить далі. Це так само гарно, як кидати камінчики, щоб вони стрибали по морській гладіні.

«Чи з'являться вони тут сьогодні?..»

Минають години. Цього року, коли настане зима й ми повернемось до міста, я піду до батька в контору, де він зачинається вечорами перевіряти свої справи.

«Я вже виріс, тату?»

«Ну звичайно, виріс, Петросе, та ще й як! Тобі вже десять років!»

«Так ось, тату. Мені потрібна рушниця. Пора вже мені полювати».

Батько здивовано гляне на мене. У нього голубі очі, й він завжди носить золоті окуляри. Я дуже боюся дивитися в очі тим, хто носить окуляри. Ніколи не можна роздивитися їх.

«А що, ти хочеш стати мисливцем? Я щось не зрозумів, чи хочеш... ним стати?»

«Так, батьку. Ти не зрозумів. Що вдішп. Я теж цього не знав. Однак я повинен стати мисливцем».

Чи з'являться вони тут сьогодні?

Чується тупіт двох коней. Моє серце починає калатати. Чому б це? На мить мене проймає бажання сховатися. Але я не встаю. Мене застають там, де я й сидів. У руках у мене розтягнута рогатка.

Чужинка звертається до мисливця:

— Чий хлопчик? Що він тут робить сам-один?

— А, це з сусіднього маєтку! Це онук Яннакоса Бібеласа.

Потім він звертається до мене владним і водночас поблажливим тоном:

— Привітайся до моєї господині!

Я не звик, щоб якісь там нікчемні чужі мисливці так розмовляли зі мною. Я гнівно стискаю в руці рогатку й уперто дивлюсь у землю.

Доріс проїжджає кілька кроків і порівнюється зі мною.

— Яка чудова рогатка! — каже вона. — Ти вже підстрелив якусь пташку?

Аж тоді я обернувся й глянув на неї. Блакитне саяво нашого неба, що огортало її голову, розтало. А замість нього спалахнуло золотаве світло.

— Ні,— нерішуче мовив я.— Сьогодні я ще не полював.

— О, то ти справжній мисливець?

— Я вмю полювати на пташок,— трохи сміливіше відповів я.— А одного разу...

— Що одного разу?

— Недавно це було. Я підстрелив ласку.

— Ласку? — повторює Доріс, не розуміючи, що означає це слово.— Це такий звір?

Мисливець розгонисто сміється. А я відчуваю, як у мені знову зривається хвиля ненависті до нього.

— Ні, не звір,— відповідаю я.— Але вона живе в лісі.

— А, он як! І ти полюєш з рогаткою? Ти не маєш рушниці?

Що їй відповісти? Сказати, що взимку я піду до батька, коли він буде сам у своїй конторі, і попрошу його: «Подивись, як я виріс...»

— Ходімо, пані,— озивається мисливець, ніби хоче покласти край цій моїй маленькій пригоді.

І тоді гордість, що повнить мою кров, як світло повнить повітря, проривається назовні криком:

— Я не маю рушниці! Але я вмю те, чого не вмів він: я вмю знаходити в Кімінденях орлині гнізда! А він уміє лише диких кабанів убивати! Хочеш, я тобі покажу орлине гніздо?

І перш ніж мисливець устиг розсміятися, перш ніж вони обоє встигли розсміятися, я кажу їй:

— Візьми мене з собою, тоді побачиш!

Мабуть, у моїх очах горить вогонь. Доріс любить очі, які світяться. Вона вражено дивиться на мене.

— Справді, хлопчику? Ти знаєш гнізда ваших гірських орлів?

— Візьми мене з собою! — кажу я, ніби молюся до неї.— Візьми мене, тоді побачиш!

— Ходи!

Обернувшись до мисливця, вона наказала:

— Візьми його на свого коня!

— Ні! На того коня, на його коня я не сяду! Краще піду пішки. Я можу бігати як заць.

— Дивна дитина! — каже Доріс. — Ну, йди сюди! Залазь на мого!

Я вистрибую на її коня й сідаю в сідло перед нею. Ось її руки, що тримають повід, он голова коня, а навколо зелене море діброви. До моєї спини тупиться тепле тіло, перепоясане патронташем і увінчане струменями волосся. Поволі приходить відкриття: все навколо рухається в єдиному ритмі, що йде від того, іншого тіла; віп входить у мене й поширюється навкруг, і все рухається, все гойдається — кінська голова, двоє рук, зелене море...

— Тримайся міцно! — кричить Доріс, пришпорює коня й попускає повід.

Кінь спочатку біжить неквапно, а потім блискавично набирає швидкості. Я міцно хапаюся за гриву коня; теплий вітер б'є мені в обличчя, дерева зникають, зникають обриси й розміри — все перетворюється на хвили. І волосся Доріс, що розвівається на вітрі, позад мене, то теж хвили.

Зненацька й небо заповнюють хвили, хвили хмар. Вони вкочуються з-за Кіміндень, похмури й німі. Небо темніє. Насувається буря.

Літні бурі в Кімінденях страшні. Птахи нестямно мчать шукати прихистку під навислими скелями або ховаються по гвіздах. Їхній гвалт ледве чути крізь гуркіт грому, що котиться з гір.

— Повертаймося! Повертаймося назад! — кричить мисливець. — З хвилини на хвилину палетить буря!

Я чую, як калатас серце Доріс. Його стукіт проходить крізь мене, проймає все моє тіло. Якоїсь миті, коли ми мчимо, мов божевільні, я обертаюся і дивлюся на неї. В її очах світиться дика радість, відбиваються блискавки, що палахкотять у Кімінденях.

— Я знаю, де можна сховатися! — кричу я їй. — У скелях, де орлині гнізда. Не спляйся!

Доріс не спляється. І мисливець хоч-не-хоч мусить мчати вслід за нами. Певно, Доріс думав: «Нащо веде мене цей хлопець у цю буряну годину до гнізд лютих орлів, які висиджують яйця?» Мабуть, так вона думає, бо не знає, як несподівано спало мені на думку показати їй те, чого, певне, ні вона, ні мисливець піколи не бачили.

— Швидше! Швидше! — розпаленіло кричу я. — Швидше, щоб наздогнати великого орла!

Вітер підхоплює й шматує мій голос, роздирає його на нерозбірливі звуки.

— Що кажеш? Що кажеш? — чую позад себе голос Доріс, яка намагається розібрати, що я сказав.

— Швидше! Швидше! Побачиш!

Темні хмари невпинно сунуть згори, з Кіміндень. Але ще не досягли нас. Я відчуваю, що дощ водоспадом лється на вершину гори. Та над нами небо ще й досі чисте. Але це ненадовго. Ось-ось хмари дійдуть сюди.

А що, як уже пізно?

Пова нас пролітають згряя за зграсю з розпачливими криками пташки, поспішаючи знайти прихисток.

А що, як уже пізно?

— Швидше! Швидше!

Стежка звертає. Тепер перед нами, в царстві орлів, куди я веду Доріс і мисливця, виростають дві велетенські скелі. Кінь, задихаючись, трохи стишує біг. Я з тривогою підводжу очі в небо. Над двома скелями небо ще чисте. Та це ненадовго. Чи встигнемо? Я прикипаю поглядом до вершин скель, де, як я знаю, є орлині гнізда. До гнізд ще далеченько, вони аж там, угорі, я ще ледве розрізняю вершини.

Раптом руки мої міцно хапаються за руки Доріс, і я щосили натягую повід. Кінь різко зупиняється.

— Дивись! — переможно кричу я Доріс, показуючи рукою на скелі. — Он, дивись!

Я поглядаю то в її очі, то на скелі. Очі в неї запалені від різкого вітру. Тепер вони не карі, а золотисті.

— Що там? Що там? — кричить Доріс, нічого не розуміючи.

— Ти не бачиш? Не бачиш великого орла? Он він, намагається піднятися вище хмар, перечекати там бурю.

Чимала пляма велично здіймається над скелями просто вгору, здіймається все вище й вище, мов стріла, над темною масою гори.

— Що ти сказав? — розгублено запитує Доріс.

— Ось бачиш, ти не знаєш! — Мені аж дух забиває від радості. — А я знаю! Я бачив!

Поспіхом намагаюсь пояснити їй. Це дивовижна, єдина гора великих орлів. Коли інші птахи, ледь зачувши бурю, злякано поспішають зпайти сховок на землі, у дуплах чи на деревах, великий орел, лише він один, залишає своє гніздов'я і здіймається вгору. Може, він злітає, щоб зблизька помагати з блискавкою чи бурею?

Я так і думав, коли вперше, під час іншої літньої бурі, побачив це, підстерігаючи орлів. Але я запитав у дядька Йосифа, старого мудреця з нашого маєтку. «Ти це бачив!? — запитав старий вражено. — Бачив великого орла в такий час!? —

І погладив мене по голові, наче благословляв.— Я тільки чув про це. Ні, синку, орел злітає не змагається з блискавкою. Він хоче опинитися над хмарами, з яких ллється вода, піднятися туди, де завжди світить сонце. Орли люблять сонце. Так кажуть люди».

Я пробую пояснити це Доріс, яка аж сяє, слухаючи мене. Потім я обертаюсь до мисливця з жовтими зірками, обертаюсь розпашілий, радісний, і кричу з тріумфом:

— Ти знав про це?! Ти знав про це?!

Тепер на нього дивиться й Доріс.

— Ти знав? — запитує його й вона і в ту ж мить відводить від нього очі й знову прикипас поглядом до чорної пятки у високості, яка дедалі меншає й меншає, а буря тим часом усе ближчає й ближчає.

— Ні! — каже мисливець.— Уперше чую. Який це мисливець сидітиме й вдивлятиметься, що роблять орли, коли наближається буря?

Так він каже, і голос його байдужий і сповнений презирства.

— Отже, ти не знаєш? — знову каже Доріс, а її очі, що не відриваються від чорної пятки у високості, блищать.

— Ні! Не знав!

Тоді Доріс поривчасто хапає обома руками мою голову, заглядає в очі й раптом цілує мене в щоку.

— Покажеш мені ще щось таке, хлопчику?

У мене аж вуха горять від сорому. Якесь дивне хвилювання, якесь тепло...

— Та що я знаю...— бурмочу я.— Звісно, щось у наших горах покажу.

Задоволена Доріс голосно сміється. На нас падають перші краплі дощу. Мисливець розглядається довкола. Видно, що в ці дикі місця йому ніколи не випадало заходити. Тут живуть лише орли. Це їхнє царство. А він полкєє на сарн, ведмедів та диких кабанів.

— Ходімо десь під велике дерево! — каже мисливець.

— Ні! — гукаю я.— Я знаю! Знаю, де сховатися!

І смикаю повід, понукаючи коня.

Ми підіймаємось до скель. Стежки тут немає, і коням іти важко. Буря посилюється. Блискавки роздирають хмари, здіймаючи сатанинський гуркіт, а він, відбиваючись від крутосхилів і скель, стає ще страшнішим. Але я відчуваю, що все в моєму малому тілі тепле й спокійне. Ще трохи. Ще трохи...

Пейзаж навколо нас тепер голий і дикий, дерев тут немає. Над нами лише темні хмари. Ні звір, ні птах не подає голосу.

Ми самі, верхи па одному коні, Доріс і я. А великий орел уже над хмарами, він не бачить нас.

Кінь зупиняється перед двома велетенськими стрімчаками. Там, у підніжжі скель, з'являється широка паща печери. Буря оскаженіло шарпає нас.

— Тут! — гукаю я до Доріс крізь струмені дощу. — Тут сховаємося!

Ми спішусмося й поспіхом тягнемо коня в печеру. Тут добре. Тільки темно. І оглушливо відлунює грім. Наші очі, обернені до отвору печери, не розрізняють нічого. Видно лише завісу каламутної води. Я тремчу від холоду і підставляю руки коневі під ніздрі, — може, трохи зігріюся.

— Оце б розкласти вогнище! — каже Доріс.

Мисливець весь час заглядає їй в очі, як вірний собака. Він підводиться, йде до виходу і, трохи постоявши там, кидається в бурю.

Незабаром він, мокрий як хлющ, повертається, навантажений паліччям та гіллям кам'яного дуба.

— Не загориться, — кажу йому зневажливо, бо мисливець зробив для Доріс те, чого я не додумався. — Воно таке мокре!

— Розкажи комусь іншому! — кидає мисливець. — Загориться!

Йому довелось потрудитися, але гілля спалахнуло.

— Дякую, — каже Доріс і лягає горілиць.

Ми сідаємо біля неї — з одного боку мисливець, з другого я — і підкидаємо у вогнище паліччя. Вогонь дивно освітлює обличчя Доріс. Її волосся з золотавого стало червоним. Наче хвилі крові. Наче листя на кущах восени.

— Я знаю лише морських орлів, — каже Доріс. — Їх багато в наших краях.

— Хіба в морі є орли?

— Звичайно, є, — каже Доріс. — Вони теж люблять сонце. Щойно вилупляться орлята, дорослі орли примушують їх дивитися просто на сонце. Якщо котресь орля не витримає і в нього від світла засльозяться очі, то його вбивають. Це люті птахи. Вони можуть помірятися силами навіть з волом. Вони пірнають у море, а тоді мокрі вилазять на берег і качаються, поки в пір'я наб'ється піску й дрібної ріні. Після цього летять до вола й струшують пісок йому в очі. І при цьому щосили б'ють вола крилами й клюють дзьобом. Віл у нестямі кидається навітки, а морський орел викльовує йому очі й же не його доти, доки той знесиліє і впаде.

З жадібно розплющеними очима я зачаровано слухаю про орлів тієї країни, з якої приїхала Доріс.

— Справді? Отаке витворяють ваші орли?

— Наші рибалки,— каже Доріс,— багато разів бачили, як орли в морі б'ються з тюленими. Вони люто накидаються на них і так заганняють кігті в їхнє тіло, що вже не можуть вивратися. А тюлень тоді пірпає й тягне птаха за собою, і вони обидва, не маючи змоги звільнитися один від одного, знаходять могилу у водній глибокій.

Яке дивне все це! Доріс утушилась очима у звід печери, лежить і не ворухнеться. Зараз вона схожа на дитину, котра має якесь потаємне бажання і весь час мріє.

— Якби-то мені орлятко! Щоб я його ростила,— каже Доріс ніби сама до себе.

— А ти б не хотіла мати маленьке ведмежа з наших гір? — запитує мисливець і аж заглядає їй в рота. — Я знаю барліг великої ведмедиці в Кімінденях. У неї вже, мабуть, народилися ведмежата. Я вб'ю її й візьму маля.

— Ні,— каже Доріс. — Я не хочу ведмежати. Йому треба одягати намордник і водити на ланцюзі. А я не люблю звірів у намордниках і на ланцюгах. Я хотіла б мати орля, в якого не сльозяться очі, коли воно дивиться на сонце. Я не саджала б його у клітку, а привчала б завжди супроводжувати мене, щоб воно літало отак просто наді мною.

Невже й справді Доріс хоче мати орля? Моє серце затрепетало. Цікаво, що сталося з яйцями, які висиджує там, угорі, у своєму гнізді орляця? Я знав, що діялось останнім часом у гнізді. Бачив, як кружляє над ним великий орел, сам, без орляці. Я сказав про це дядькові Йосифу. А той пояснив мені, що так буває тоді, коли орляця висиджує. Але ось уже кілька днів я тут не був. Чи не вилупились орлята? А якщо вилупились? Якщо...

Бура поступово віддаляється. Чорні хмари, з шалом промчавшись над нами, тепер сунуть на захід. Дощ стихає.

Мисливець підводиться на ноги й потягується, розминаючи тіло.

— Я вийду на хвилинку,— каже він і виходить з печери.

Доріс лежить так само горілиць біля вогню, втупившись очима у звід печери. Їй стало жарко, і вона розстебнула жакет на грудях. Світло вже пробивається крізь подерті хмари, крізь рідку сітку дощу й надає на шкіру Доріс. Це якесь дивовижне світло, замішає на дощі й крові. Так, Доріс належить бути тут, захищеній від води й вітру, і нічого їй не повинно бракувати. А все, чого б тільки вона забажала, має бути сюди, має опинитися між нею й вогнем, щоб їй залишилося тільки простягти руку й узяти. Навіть якщо задля цього тобі довелося б вихопити з орлиного гнізда, просто з кігтів матері маленьке орля.

Я підводжуся, ступаю кілька кроків до отвору печери й виглядаю вгору. Але там нічого нема. Великий орел ще не спустився з-за хмар. І хто знає, можливо, у гнізді немає й орлиці. Кілька краплин падають мені в очі.

Ну, що ж, з богом! Зараз, саме зараз найкращий час!

Я починаю видиратися на велетенську скелю. Хапаюся за кущики, що стирчать то там, то там в розколин у камені, і підіймаюся все вище й вище. Я завжди боявся висоти і зараз намагаюся не дивитися вниз, щоб не паморочилась голова. Чую, як ззаду, десь далеко на заході, раз у раз гримить грім, весь час віддаляючись. Кущики, за які я хапаюся, мокрі й слизькі, з гострими колючками. Руки мої кривавляться. А Доріс сидить собі біля вогню й нічого не знає. Я підіймаюся й підіймаюся. Сидить орлиця в гнізді чи ні? І чи не помітить мене орел, спускаючись з-за хмар?

Дивний спокій поволі проймає мене тим дужче, чим ближчою стає критична мить, найнебезпечпіша... Доц тут уже перестав. Гроза вже далеко. Блискас, а грому не чути. Гілочки, що ламаються під моїми ногами, й камінці падають упиз безшумно, ніби це відбувається в країні мовчання. А я підіймаюся. Якась дивна тиша! Вже не існує нічого. І волосся Доріс, і очі, освітлені дощем і полум'ям, — все згасає.

На мить, лише на одну мить я підводжу голову й дивлюся вгору. І враз типу роздирає шалений удар серця. Там! Всього за кілька метрів, там! Нарешті! Гніздо! Я збираю всю свою силу, хапаюся обома руками за край скелі й роблю останнє зусилля. Ще трохи! Ще трохи!

— Ой!

Наче з бездопної глибини, долинає прописливий зойк. Чи це не Доріс кричить?

Не встигаю я обернутися й глянути вниз, як згори мене б'є сильний струмінь повітря — страшна тінь з шумом падає на мене.

— Не ворухись! Не ворухись!

Це знизу долинає розпачливий голос Доріс. Тої самої миті наді мною мовби гавкнув собака: я пізнаю — це крик орла. Мої очі застилає чорна хмара, і раптом усе кудись пливе, все темніє. Я вже нічого не розумію, ні за що не тримаюся. І в цьому каламутному хаосі до мене долинає металевий грім рушниць, грім пострілу, яким Доріс, виважуючи мос життя на пальках долі, влучила в орла, цілячись на кілька пальців вище моєї голови. Я відчуваю, що перевертаюся. І падаю. Падаю.

Внизу цілковита темрява.

По якомусь часі, розплющивши очі, я бачу, що лежу біля

щідпіжжя скелі. Наді мною стоїть на повний зріст мисливець, а Доріс нахилилася до мене. Вона раз по раз змочує хустину й освіжає мені обличчя. У мене дуже болить голова. Я хочу помацати її і виявляю, що вона перев'язана. Ще одна хустина лежить поряд закривавлена. Крові я боюся.

— Нічого страшного, — каже Доріс, простеживши за моїм поглядом. — Краще глянь он туди!

Я дивлюся туди, куди вона показує. Недалеко від мене, розкинувши велетенські крила, непорушно лежить убитий птах, володар височіні. Коли налетіла буря, він здійнявся вгору, як робили завжди його пращури, здійнявся лише він, великий орел, єдиний з усіх хижих і нехижих птахів. Здійнявся, щоб не казали потім мешкапці лісу, що його здолали хмари, що не міг він знайти сонця, коли його втратила земля. І ось тепер — мертвий у сонячному сяйві, у сяйві тріумфу — він може лежати спокійно. Всі орли в Кімінденях, коли дізнаються про це, скажуть, що він помер як орел.

— Чого тобі треба було в орлиному гнізді, що ти завдав нам стільки клопотів? — сердито каже мені мисливець. — А якби мене не було? Якби моя господиня була сама? Якби вона тебе не побачила? І не влучила в орла з першого пострілу? Або попала в тебе?

Доріс кидає на нього суворий погляд і дає знак замовкнути. А я ще тільки починаю приходити до тями, тільки починаю пригадувати. В пам'яті спливає, як я ліз по скелі. До мене по волі доходить, що трапилось.

— Тобі вже краще, мій хлопчику? — запитує Доріс, і голос у неї якийсь інакший, якийсь дуже ніжний. — Ти зможеш їхати?

— Так, — відповідаю я. — Зможу.

— Треба якнайшвидше спуститися вниз, — каже Доріс. — Не бійся. Ти грохи забив голову, коли падав. Але ти впав на м'яке. Я подбаю за тебе.

— І як ти не вбився з такої висоти! — вигукнув мисливець.

Кінь мчить мов очманілий, повертаючись до приморського маєтку. Сонце вже знову сяє. В повітрі стоїть дух мокрої землі. Легенький свіжий вітерець обвіває моє обличчя. Все проясніло. Довкола так гарно. Доріс сидить за мною. Вона мовби обіймає мене, тримаючи повід перед моїми грудьми.

Я скажу тобі, я скажу тобі, дівчино, яка приїхала з чужої країни.

«Я поліз до гнізда, щоб принести тобі орля, якого ти бажала...»

І я кажу, але вітер зносить мої слова. Може, вона почула їх, а може, й ні. Та сказати їй ще раз те саме я не можу. Її руки стискають мене ще дужче. А вітер обіймає нас і співає.

У приморському маєтку Віларасі, побачивши нас, перелякалися. Кров просочилася крізь хустину, якою перев'язана моя голова. Доріс швидко повела мене в свою кімнату, поклала на канапу, закачала рукави, добре вимила руки, промила і змазала йодом рану, а потім наклала бинт.

— Відпочинь трохи, — мовила вона й вийшла.

Невдовзі Доріс повернулася.

— Ну, як тобі? Краще?

— Краще, — сказав я. — Мені треба йти додому. Треба йти до матері.

— Я відвезу тебе.

Вона знову сіла на коня, посадила мене поперед себе й повезла до нашого маєтку.

Був уже полудень, і вдома почали хвилюватися. А побачивши мене перебинтованого, мати скрикнула. Прибігли всі мої сестри. Прибігли й дід з бабою.

— Ой боже! Що сталося? Що сталося? Він дуже забився?

Вони вперше побачили Доріс одягнуену, як чоловік. Їхні очі розглядали нас тривожно й здивовано.

— Ну що ж сталося, ради бога?! Що сталося, дочко?

— Та нічого! Нічого! — заспокоїла їх Доріс. — Він підсковзнувся і впав. Де його ліжко? — запитала вона рішуче і, тримаючи мене під руку, перша пішла туди, куди їй показували. Всі посунули за нею, неначе розпоряджалася тут вона.

Погляд її впав на мою старшу сестру, на Антипі.

— Я привезла вам, — сказала вона Антипі, — бинти й марлю. Може, ви не маєте. Тож будете міняти йому пов'язку. А тепер дайте йому спокій.

Коли Доріс уже зібралась виходити, я ще раз глянув на неї. І вона глянула на мене. Я дивлюсь їй в очі, а вона підходить до мене, нахиляється і при всіх цілує мене в чоло.

Того ж дня увечері до нас приїхав мисливець. Його провели в нашу кімнату, до мене.

— Це послала тобі моя маленька господиня, — сказав мисливець. — Тримай, це твоє.

То була невелика дитяча рушниця марки «флорбер». Вона залишилася в приморському маєтку з тих часів, коли син Віларасів, чоловік Доріс, був ще хлопчиком. Так пояснив мисливець.

На кіміденські скелі опускається піч. Опускається поволі. Ніч — божество мовчання. Загоряються зорі. Біля великого орла, що нерухомо лежить, розпростерши крила, полискує кров, його кров. Земля ввібрала її, скільки могла, разом з дощовою водою. Але одна краплина, що впала на листок, залишилася. Залишилася й інша краплина крові — хлопчикової. Вони обидві пролилися під час бурі. Краплини розділяють тіло вбитого орла, його упокоєні крила.

Коли настала піч, краплини прокинулись.

«Ходімо,— сказала кров орла.— Ходімо разом у землю».

«Ні,— сказала хлопчикова кров.— Я чекаю ранку. Тоді мене забере дика бджола або одуд. Я хочу здійнятися високо, аж до сонця».

«А я,— сказала кров орла,— вже пережила час сонця. Я маю в собі сонце. Тепер я хочу повернутися в землю».

«Колись ми зустрінемося,— мовила хлопчикова кров.— Але не тепер. Ще не настав мій час. Я чекаю світанку».

Розділ шостий

ТАЄМНИЧЕ ЗАКЛЯТТЯ

Мисливець мчав на коні чвалом. Раптом перед ним виросла Артемі.

— Стій! — крикнула вона йому.

Мисливець круто зупинив коня. Обличчя юнака втратило колишній спокій і стало жовтим, як зірки на його хустці.

— Це ти? — сердито сказав він.— Чого тобі?

— Візьми мене на коня,— попросила Артемі.— Я хочу поїхати до твоєї господині.

І не встиг мисливець сказати й слова, як вона обхопила коня за ший, підстрибнула, мов сарна, й видерлась на нього. Мисливець допоміг їй усістися спереду. Кінь помчав, як скажений.

— Чого тобі треба від моєї господині? — почула Артемі ззаду голос мисливця.— Тебе послали ваші?

— Ні, ніхто мене не посилав!

— То чого ж ти хочеш від неї?

Віяв тугий вітер з моря, пасат.

— Що вона зробила з моїм братом? — прокричала Артемі навстріч вітру.— Що сталося з моїм братом? Я хочу в неї розпитати.

— А чого ти не запитавши у мене? Я теж там був.

Артемі рвонула повід.

— О, то ти теж там був? Зпову був з нею?

Вона обернулася й подивилась йому в очі довгим, злим і твердим поглядом. А він, мисливець, який полював на кабанів і чорних ведмедів у Кіміндеях, відчув у душі страшний тягар. І через той тягар не зміг витримати погляду дівчинки, погляду Артемі. Він опустил очі.

— Усі ці дні я був з нею. Всі ці дні я їздив з нею в наші гори.

Сказавши це, він сіпнув повід і пришпорив коня. І зпову щезло все навколо, крім вітру, що бив у їхні обличчя.

— А що було з моїм братом? — знову почувся злий голос Артемі.

— Його мало не вхопив орел! Мало не вбив його! — сказав мисливець.

— Мало не вхопив орел? Мало не вбив? Який орел?!

— Твій брат хотів залізити в орлине гніздо. Моя господиня вбила орла. Те, що вона зробила, жодна жінка з наших країв не годна зробити. Якби вона ледь-ледь схибала, то вцілила б у твого брата!

Сопце сідало. Голос мисливця звучав на диво ніжно. Артемі відчула, що в ту хвилину і його очі мали світитися так само ніжно. Але їй не хотілося обертатися назад, не хотілося бачити його очі такими. Бо вона подряпала б нігтями йому обличчя, щоб знищити ніжність.

Вони вже проїхали тополиною алеєю.

— Ну, ось і прибули! — сказав мисливець і спішився.

Потім він допоміг злізти з коня й Артемі.

— Підеш?

— Піду.

Вони пішли до будинку. Пообіч у глибокій тиші завмерли тополі. Лише з моря долинав шум хвиль. Коли віє пасат, вони піняться, стають каламутними. І чекають ночі, щоб вона забрала з-над них вітер і принесла їм уранці блакитне світло Егеї.

Несподівано мисливець зупинився.

— Слухай! — сказав він Артемі й міцно стиснув її руку. — Вона!

Залунали, з дивними паузами, то гучні й суворі, то якісь часті й кволі звуки. Доріс грала на фортепіано.

— Це вона! — сказав мисливець, і його очі стали каламутними, як хвилі, а пальці ще дужче стиснули руку Артемі.

— Отак завжди о цій порі, — знову сказав мисливець. — Якщо вона не прогулюється в Кіміндеях, то грас на своєму

інструменті. І тоді нікого не хоче бачити, хоче бути сама.— Він помовчав і додав: — Тобі доведеться почекати.

Вони безшумно пройшли під вікном, з якого лилися звуки, і сіли під деревом, біля самого стовбура.

Що це за музика? То ніби мчали задихані копі, то ніби вітер виривав з корінням дерева, то ніби хтось тонує і волає про порятунок. А потім усе перемішалось. Копі, дерева, хвили. І параз усе зникло. Залишився тільки легкий шум вітру.

— Ти чула?..— спитав мисливець.

Його очі палали.

Артемі не розуміла, не відчувала цієї чужої музики, а тому зненавиділа її.

— Що це з тобою? — сказала вона.— Тебе ніби заворожили!

— Як це так, що тобі не подобається музика моєї господині?

І тоді гнів почав заливати Артемі. Обличчя її почервоніло.

— Отже, тобі подобається ця музика? — вигукнула вона.— Як це тобі, мисливцеві з Кімінденя, може подобатись така дурниця? — І, помовчавши, додала, дивлячись угору, на листя дерева: — Мені подобаються лише пісні нашого краю. Мені подобаються зурни, бубни і гайди. Коли вони грають, а контрабандисти, айвалійські легіні, танцюють.

— Замовкни, годі! — сердито сказав мисливець.— Замовкни і слухай!

Артемі не звикла, щоб з нею розмовляли таким тоном. Вона рвучко підвелася і крикнула:

— Я піду в дім і зупиню її! Я не служниця, щоб чекати! Я хочу знати, що сталося з моїм братом!

Але й мисливець підхопився на поги.

— Я не дозволю тобі гнівити мою господиню. Нізащо не дозволю! Перестань горланити! Замовкни! — суворо сказав він і потяг Артемі за руку, збираючись відвести її подалі звідти.

— Це ти мені таке кажеш? Це ти зі мною так розмовляєш? — тремтячим од гніву голосом мовила Артемі, мало не плачучи.

— Ну годі, потім поговоримо! Ходімо!

І він все тяг і тяг її за собою бігом, аж поки вони опинилися біля входу в парк.

— Тобі вже пора йти! — різко кинув він.— Незабаром спочіє!

У воротах він відпустив руку Артемі, зупинився й розставив ноги, рішуче перепинивши їй шлях до будинку.

Артемі стиснула тремтячі уста і, вже не маючи сили стримувати сльози, навідліг ударила мисливця по щоці, а потім кинулася стежкою додому.

У мене був жар. Мабуть, я простудився під дощем.

Лена не відходила від мене. Їй подобалося доглядати за хворим. Вона ловила кожний мій погляд, намагаючись угадати, чого я хочу, укривала мене й раз у раз прикладала мепі до лоба мокро ганчірку.

— Ти сьогодні не гратимеш зі своєю піччю, га, Ленакі?

— А я й тут граюся,— казала вона.— Чи ти не хочеш, щоб я була тут?

— Хочу.

Вона говорила буденно, але в словах її була щира правда. Лена грала в свою найкращу гру, в яку, папевне, гратиме все життя: підносити, подавати, дбати за інших.

— Подай мені мою рушницю, Лено.

Я гладив тонкий чорний ствол, розглядав літери на пьому, літери чужої мови, якими було написано марку.

Я не вмів їх прочитати.

— А як ти забився? — запитала Лена, досі не зрозумівши з почутого, в яку халепу я потрапив.— Що сталося, коли гриміло?

— Нічого такого не сталося, Лено.

— Ми з тобою вже не друзі,— сказала дівчина.— Ти все тільки з Артемі граєшся. А вам не страшно ходити в Кіміндені?

— Ми з Артемі вже давно не ходимо разом. Ми посварилися.

— Посварилися? Чому?

— Та так.

— А ми з тобою не будемо сваритися,— мовила Лена.— Скоро почнеться молотьба. Якщо хочеш, можемо піти й зробити курінь із соломи на великому току. І будемо гратися там у «діда та бабу». Я буду бабою й чекатиму тебе перед куренем. Коли ти приходитимеш, я підійматимусь і зустрічатиму тебе стоячи, а ти гладитимеш мене по голові.

— Ні, Лено. Я не хочу грати в «діда й бабу». Не хочу ніякого куреня. Мені б одужати й піти в Кіміндені. Піти в печеру, куди забираються вмирати кабани, коли постаріють. Там я маю маленьку черепаху і зелену ящірку. Ту ящірку я підстрелив з рогатки й розп'яв на очеретяному хресті. Так само, як розп'яли господа нашого Ісуса Христа. А ще там є кажан, ми його спіймали з Артемі. Всіх їх ми залишили там умирати. Тепер я хотів би показати їх.

— Як ти можеш ходити по печерах, де вмирають кабани, і не боятися? І як ти можеш убивати малопьких черепах, кажанів і зелених ящірок?

— Але ж я вже виріс, Ленакі. Хіба ти не бачиш? А всі дорослі так роблять. Убивають.

— А кому ти хотів би їх показати?

— Тій чужинці, що приїхала з далекої країни.

— А чого їй треба в Кімінденях, чого вона гасає по них, як чоловік? Дідусь не любить її. І бабуся не любить. Учора вони казали, що то якесь дивацтво. Казали, що в нашому краї жінки сидять удома, народжують дітей і печуть хліб.

Це просто нікуди не годиться — говорити отак зле про Доріс! Але що вони знають? Хіба ж вони були хоч коли-небудь разом з нею в печері під час бурі, щоб Доріс лежала біля вогнища, а полум'я освітлювало її обличчя? Адже тоді ти готовий на що завгодно, аби тільки виконати будь-яке її бажання. Тоді ти не боїшся орла і готовий принести їй орля. А в критичну хвилину рука Доріс не здригнеться. Якби вона не влучила тим пострілом в орла, мені був би кінець. Але ж Доріс не може схибити. І хто інший у Кімінденях, крім мене, хоч колись переживав такі хвилини?

Я гладив свій малий «флобер».

— Чого це в тебе такі очі? — здивовано запитала Лена. — Ніби ти пестив щось живе.

На її невеличке, кругленьке добродушне обличчя найшла задума. І воно стало схоже на обличчя нашої бабусі або матері, коли їх щось тривожить.

— Слухай, — нерішуче сказала Лена. — Тобі подобається запах розмарину? Чи не подобається? Скажи мені.

— Подобається. А чому ти питаєш?

Лена вийшла і невдовзі повернулася, тримаючи бабусине кадило з жовтої міді. В нім тліло зо дві розжарені вуглини. У руках Лена тримала «христосів цвіт» — сухі пелюстки троянди й розмарину. Вона сипнула пелюстки на вуглини, підійшла до мого узголів'я й почала виписувати кадилом кола. Дим виписував кола, а Ленине обличчя було мовчазне й зосереджене. Таким самим ставало обличчя нашої бабусі, коли вона, злякавшись, що хтось глянув на нас недобрим оком, обкурювала нас, аби вигнати уроки. Бабусині губи тоді ворухилися, шепочучи таємну молитву, магичні слова, що вражали злого духа; і тоді божий спокій знову повертався до нас. Ніхто з нас ніколи не міг розібрати жодного слова з тієї чудернацької молитви — апічогісінько. «Що це ти кажеш, бабусю?» — запитав я, коли вона вперше обкурювала мене. «Шш, шш!» — злякано шикнула на мене баба й затиснула

мені рота долопею.— Діти не повинні знати, що каже бабуся в цій молитві. Ніхто не повинен чути бабусю в ту хвилину, коли вона розмовляє з богом». То було закляття, що дійшло із стародавніх часів, передаючись від покоління до покоління. Бабуся, коли їй настане час помирати, віддасть останні розпорядження, поблагословить усіх, а потім попросить залишити її наодинці з найстаршою своєю донькою: лише їй, єдиній з усіх своїх дітей і дітей своїх дітей, вона передасть таємниче закляття — оті незрозумілі слова,— як і сама колись отримала його від своєї матері. А згодом і моя мати, коли настане її час, передасть його у такий самий спосіб своїй старшій доньці, охоронниці родини. Тим-то цей таємничий голос давнини був найпомітнішою і найпевнішою силою, що зв'язувала покоління моїх пращурів з новими поколіннями, відлунням, яке котитиметься далі й далі, допоки триватиме людська пам'ять.

Сині кола заповнили кімнату. Я з пасолодою вдихав чарівні пахощі пелюсток троянди й розмарину, якими прикрашали Христове тіло. Лена поставила кадило з жовтої міді на маленький столик. Обличчя її ще дихало священподійством. Вона була дуже гарна у своїй дитячій серйозності.

— Що ти шепотіла, Лено, коли обкурювала мене? Ти що, знаєш бабусину молитву?

— Шш!.. Шш!..— шикнула дівчинка.— Дітям цього не можна казати! — додала вона зі щирою серйозністю, бо тепер уже гра, «гра в бабусю, яка обкурює», для неї перестала бути грою. Уявне повністю збіглося з дійсним.

Розділ сьомий

У ПЕЧЕРІ ДИКИХ КАБАНІВ

Наступного дня вранці перед великими ворітьми спішився мисливець із жовтими зірками. Артемі вже чекала на нього. Вона передчувала, що він з'явиться. Його засмагле обличчя було замислене, очі червоні. Мабуть, він не спав.

— Чого ти приїхав? — запитала його Артемі й глянула йому в очі.

— О, ти тут? — здивувався мисливець.— Мене послала моя господиня дізнатися про твого брата.

— А, он що!

Мисливець рушив був у двір.

— Тобі нема чого заходити! — сказала Артемі й зупинила його. — Братові вже добре. Дідусь, бабуся і я не хочемо, щоб хтось цікавився моїм братом!

— Тебе послали дорослі сказати це?

— Так! — збрехала Артемі.

— Ну, добре!

Мисливець уже хотів був їхати, коли Артемі підійшла до нього й попрохала:

— Візьми мене з собою! Ти ж їдеш у Кіміндені?

— Я їду в Кіміндені з моєю господинею! Я поведу її в печеру диких кабанів! Нащо тобі бути з нами?

Вони поїдуть у печеру диких кабанів? У печеру диких кабанів? Хвиля гніву залила Артемі. Обличчя її спалахнуло.

— Ти не поведеш її туди! Ти не поведеш її туди! — в нестямі закричала вона. — Та печера моя! Тільки моя! Ми з братом сховали в ній наших черепах, і ящірок, і яйця, які ми назбирали по пташиних гніздах! Там...

Але мисливець не став слухати, що казало йому перозумне сарненятко, і з місця рвонув чвалом.

Артемі побігла до стайні й вивела дідового коня. Вони були друзі з тим конем. Артемі щодня пригощала його цукром. Отож вона скочила на нього й помчала охляп стежкою, що вела до Чакал-дере — до Шакалячої річки.

Сонце пражило. Удалині великим шляхом повільно посувалися каравани верблюдів. Було зовсім тихо. Дозрілі плоди залипали дерево й падали на землю. Все відбувалося повагом. Лише Артемі з розпущеним волоссям мчала верхи, мов очманіла. Вінка з квіту алігар'ї в неї на голові не було. І її волосся пливло у світлі, простягнувшись за нею, ніби хотіло, щоб світло попесло його за своєю течією.

Діставшись Шакалячої річки, Артемі перетнула темний ліс і широку долину. Нарешті, сама не своя, досягла печери диких кабанів. Там вона зіскочила з коня, тривожно обдивилася довкола й заглянула в печеру. І аж тоді полегшено зітхнула.

Ніде не було ані душі. Слава богу! Вони не встигли!

Тоді Артемі збрала до купи розпатлане волосся й запулася червоною хусткою. Тепер колір її розпашілого обличчя вже не виділявся так різко. Очі її палали люття. Вона сіла на землю. Було зовсім тихо.

Тепер вона могла дати волю спогадам. Скільки часу минуло відтоді? Це ж було навесні цього року. Артемі пішла одного дня збирати ожину в долині. Там їй і зустрівся мисливець із жовтими зірками. Саме там уперше.

«Дай мені скуштувати ожини, сарпенятко. Я хочу їсти», — сказав віп.

Вона назбирала повні жмені ожини й подала йому.

«Іж».

Вона теж їла. А потім сказала йому: «Мені хочеться пити. Чи немає в тебе фляжки з водою? Джерело звідси далеко».

«Я підвезу тебе, тут недалеко є вода, — сказав мисливець. — Повезу тебе в печеру диких кабанів».

«Я піколи не була в тій печері. Це далеко?»

«О! Ти не знаєш печери диких кабанів? Ходімо, покажу!»

Він посадив її до себе на коня, й вони поїхали до печери. У печері було зовсім темно. Мисливець зрізав гілочку з сухого куща, викресав кресалом вогонь і підпалив її. І от у товаристві вогню вони пішли у глиб печери. Згори звисали товсті сталактити — то звід благав землю взяти їх до себе.

«Слухай!» — прошепотів мисливець.

Дівчинка розгублено прислухалася. Стало чути легесенький шум, якийсь вологий, монотонний.

«Це Кімідені. Промокли Кімідені, от з них і капас», — прошепотів мисливець.

Там, де капала вода, камінь був м'який. Завдяки цій роботі зводу, що тривала з прадавніх літ, на поверхні каменя утворилась невелика заглибина. Вода, наповнивши її, перелилася через вінця й потекла поволі до виходу з печери. Краплини, що багато років дримали в товщі гори, тепер зі страхом починали подорож до світла, подорож до власного кінця. Пропливши трішки, вони нерішуче зупинялися, потім пропливали ще трохи й знову зупинялися. Тим-то, крім великої заглибини, павколо було багато менших — сліди страху й нерішучості краплин. З покоління в покоління краплини, що з'являлися вгорі, падали за своїми попередницями. Вони затримувалися в заглибинах ненадовго — на стільки, на скільки й їхні попередниці. Бо їх підганяли, патискали на них нові краплини, шукаючи собі місця, і тоді перші котилися далі. А німий голос гори — сталактити, що висли над ними, — проводжали їх у путь, дякуючи за те, що вони зробили в своєму житті, за ту ніжність, яку вони виявляли до своєї великої матері, до кам'яної товщі Кіміденя: «Хай вам щастить! Хай вам щастить!». Пролітав одуд, хапав котрусь краплину. Проходив дикий кабан, підхоплював другу. А інші котилися далі, все нижче й нижче. Докотившись до коріння ожини десь край берега Шакалячої річки, вони ставали ягодами ожини, щоб їх назбирала повні жмені одна дівчинка й подала мисливцю. А якась краплина добігла до корита річки, злилася з дощовою водою й досягла моря. Там її вподобав вугор і проковтнув.

Пломінчик від запаленої гілочки пригасав. Колір мокрої землі в печері тепер став виразніший. Вопа виявилася зеленою. Пломінчик відбивався в зеленій воді і, трохи потріпотівши в ній, теж став зеленим.

«Поглянь сюди! — сказав мисливець і потяг Артемі праворуч. А потім крикнув: — Обережно!»

Вони зупинилися над підземним проваллям. Мисливець простяг запалену гілочку за край прірви. Лише мовчання й густий морок дихали звідти. Пальці дівчинки тремтіли в руці мисливця.

«Тут їхнє місце! — мовив той глибоким, ніби на урочистому обряді, голосом. — Сюди приходять дикі кабани, коли постаріють і відчують близьку смерть. Приходять сюди помирати».

«А ти бачив, що вони приходять сюди?» — вражено спитала дівчинка.

«Ні! Я не бачив! Я ще молодий. Але мій батько бачив, і дід бачив. Усі старі мисливці в Кімінденях знають, що сюди приходять помирати дикі кабани. А ще розповідають, тут помер і попелястий олень, останній кімінденський олень, відтоді минуло вже багато років».

«А чому ж тоді тут по влаштовують засідок, щоб убивати кабанів, як це завжди роблять мисливці?» — запитала Артемі.

Мисливців голос пролунав у темряві цього разу ще урочистіше:

«Жоден мисливець не вбиває тварин, коли знає, що вона йде до криївки помирати».

«А чому?»

«Якщо він уб'є її, то сам того ж року помре», — відповів мисливець.

З долини почувся тупіт копит. Артемі зрозуміла, що то їдуть мисливець і Доріс. Серце її закалатало. Вона підвелася й пішла до печери. Прикинувши, де середина отвору, вона зупинилась там і стала чекати.

На Доріс уже не було білого шолома, як спершу, коли вона тільки приїхала. Тепер вопа запиналася хусткою, як місцеві жінки. Хусткою з синіми квітами.

— Ти чого тут? — запитав Артемі здивований мисливець. — Як ти тут опинилася?

— А що тобі до того? — сміливо відповіла вона, дивлячись йому просто в очі. — Це моє місце!

— Хто вона? — запитала Доріс і відразу оберпулась до Артемі: — Як тебе звати, дівчинко?

Очі Артемі стали гострі й суворі:

— Я тобі не дівчинка! Я з цих країв! Кіміндені — наші гори!

Доріс спішилась і підійшла до Артемі.

— Чому ти так говориш зі мною? Що я тобі зробила?

— А чого тобі треба в Кімінденях? — сказала Артемі крізь зуби. — Чого ти гасєєш з мисливцем? Тут лише я та мій брат можемо їздити з ним!

— Ах, он як! Я цього не знала!

— Що ти зробила з моїм братом? — запитала Артемі, і її щокі спалахнули від гніву. — Чого це він надумав змагатися з великим орлом? Мій брат — хлопчик боязкий. Що ти йому зробила, аби він поліз битися з великим орлом?

Це почало розважати Доріс. Вона м'яко усміхнулася й ступила крок до Артемі.

— О! Виходить, той хлопчик — твій брат?

— Так! Віп мій брат! — так само суворо мовила Артемі й знову запитала: — Що ти йому зробила?

На устах Доріс майнула лукава усмішка. Доріс сказала з комічно серйозним виглядом:

— Ти що, не розумієш? Я зачарувала його!

— Не насміхайся з мене! — розлючено крикнула Артемі й замахала руками. — Мене насмішками не візьмеш. Ти правду сказала. Ти зачарувала мого брата. І оцього ось.. — кивнула вона в бік мисливця, але чомусь осіклася.

— Як ти розмовляєш? — закричав тоді мисливець, уже не маючи сили стримуватися. — Як ти розмовляєш з моєю господинею? — І, обернувшись до Доріс, сказав: — Ходімо. Ходімо в печеру.

Тоді Артемі, стоячи посередині отвору печери, розкинула руки й загородила його. Вона скидалася на хижого птаха, що розпростер крила.

— Ні! Ні! — несамовито закричала вона на Доріс. — У цю печеру ти не ввійдеш!

— Чому? — запитала та, щодали більше дивуючись. — Чому не ввійду?

— Не ввійдеш! Не ввійдеш! — кричала Артемі, а далі почала верзти щось і зовсім песосвітєнне: — Сюди приходять із наших гір старі дикі кабани помирати! Ми з братом маємо тут таємне кладовище! Тут наші ящірки, і кажани, і черепахи! Тут...

Вона раптом спинилася. А потім прокричала, показуючи на мисливця:

— Уперше ми прийшли сюди з ним! Сюди не заходив ніхто інший! Ніхто інший! Жодна жінка!..

Доріс запитливо подивилась на обличчя дівчинки, спотворене відчаєм, потім глянула в очі мисливцеві.

— А, розумію,— кивнула вона.

І раптом жорстокість, повів злого духу, змінив її вид. Нижня губа в неї затремтіла.

— Відійди! — рішуче сказала вона Артемі. — Дай мені пройти!

— Ти не пройдеш! Ти не пройдеш! — кричала дівчинка. — Тут...

Доріс хотіла було вже схопити її й відтягти, але зупинилась і обернулася до мисливця. Тепер її очі були ще жорсткіші й ще лютіші.

— Виклянь її звідси! — наказала вона, дивлячись йому просто в очі.

Той, немов загіпнотизований, рушив до дівчинки. Тепер у нього ви'ялися очі Артемі. Величезна мука, страшне запитання стояло в них. «Чи зробить він те, чого вимагає чужинка?» То була мить муки вкупі з благанням. «Невже він здатен це зробити?» Грало мить, грало світло, грало першими ілюзіями й першими мріями маленької дівчинки, яка ось зараз мала дізнатися, виграєш чи втрачаєш, коли багато віддаєш, коли багато мрієш.

Вагання мисливця тривало не довше, ніж звук пострілу. І він підступив до Артемі.

— Відійди! — суворо наказав він.

Його рішучий погляд пропікав, як розпечене залізо. Артемі не чекала такого удару і в думці не припускала його. Коліна її затремтіли. Сльози вже готові були бризнути з-під довгих вій, але ще ніби вагалися.

— Ти?..— видушила вона з себе. — Ти мене проганяєш звідси?..

— Ну, ну! — нервово крикнув мисливець. — Відійди!

Сльози вже бриніли па тремтячих віях. А в очах зринули спогади. Зринули спогади на якусь мить і в очах мисливця. Чи це та сама сарничка, яка завжди супроводжувала його, хоч би куди він ішов, яка завжди дивилась па нього, мов заворожена, та сама, яку вперше сюди, до печери диких кабанів, привіз не хто інший, як він? І ось тепер треба її проганяти з власної святині?

Мисливець на мить опустив очі.

— Ну! Швидше! — пронизливо крикнула Доріс і пішла до печери.

Артемі кинулась до неї, щоб рвонуту її за волосся, за ті струмені води. Але не встигла. Мисливець ухопив її обома руками й щосили відштовхнув убік. Мов якусь річ. Дівчинка

впала на землю. Гострий камінь роздер їй щоку. Закапала кров. Доріс і мисливець увійшли в печеру.

Артемі, ще не отямившись від удару, испоручно лежала біля печери. Тільки серце її калатало. Дедалі дужче й дужче. Нарешті вона поволі підвелася. Щось гарячіше від вогню пекло їй щоку. Артемі помалу піднесла до неї пальці, і вони обагрилися кров'ю.

З печери не було чути ані звуку. Дівчинка наставила вухо, прислухалася. Нічого. Неначе їх обох — Доріс і мисливця — проковтнуло кладовище диких кабанів. Десь удалині чулося стрекотіння. Певно, то стрекотали коники внизу, аж у оливковому саду. І ще звуки: караван верблюдів, що брив великим анатолійським шляхом. Прудко виткнулася погрітися на сопці довга попеляста ящірка, побачила Артемі, і тільки колючки зашелестіли — одразу зникла. «Тепер та роздивляється нашу мертву ящірку. Тепер вона доторкається до нашого розі'ятого кажана. Оскверняє пану святиню. Тепер вона з мисливцем...» Серце Артемі калатало шалено. Обличчя й очі палали вогнем. І віп не згасав. Він пропікав її щодалі глибше. «О, якби вона померла! Померла й не вернулася назад ота, що відняла в мене печеру, й мисливця, і мого меншого брата!» Кінь Доріс неподалік бив землю копитом. Напевне, його мучила спрага. Мимоволі погляд Артемі звернувся до коня. Вона відзначила його масть, сідло, попругу, що йшла від сідла під живіт. Вогонь, яким мінилося обличчя Артемі, вже пропік її до глибини душі. Вона вихопила свого ножа з білою кістяною рукояттю й пішла до коня. Погладила його. Вона вміла підступатися до коней. Потім нахилилася під його живіт і почала різати попругу. Залишила тільки вузеньку смужку з півпальця завширшки. Скінчивши, вона оглянулася. Нікого! Тремтячи від страху, переповнена жахом смерті, яка спіткає Доріс у бескетті, коли лопне попруга і Доріс злетить із схарапудженого коня на скелі, Артемі вихопилась на свого скакуна і з місця помчала як блискавка.

Вугри Шакалячої річки відчули, що настав для них час великої подорожі кохання. Вони народилися далеко в глибинах Океану, там, куди збираються для продовження роду вугри з усього світу. Коли їм виповнилося два роки, вони залишили свою коліску в безоднях Океану й вирушили дорогою предків. Пропливши всі моря, вони однієї зимової ночі дісталися Шакалячої річки. Над Кіміпдеями сляв місяць. Стояла тиша. Лише час від часу в лісі вили шакали. Але вугри почувалися в безпеці під водою й не боялися. Їх вражав глибокий спокій Еолійської землі, вражав ясний місяць у

пустельному небі. «Яка гарна країна наших предків,— казали вони.— Яка ж гарна наша вітчизна».

І вони залишилися там і прожили щасливо шість років. Та ось прийшла знову особлива ніч. Високо вгорі так само сяяв місяць, так само вили шакали, а одне юне дівча на ім'я Артемі, дитя гір цього краю, переживало свою першу трагедію, що сталася в печері диких кабанів, першу, обгарнену кров'ю. А у вугрів Шакалячої річки десь із глибини їхнього нутра став пробиватися таємничий поклик, що мавив їх у путь, кликав спуститися річкою вниз і впливти в море. Попрокидалися всі вугри, вслухаючись у веління голосу, спустилися за течією і опинилися у морі. І дивний шум почули вони по під берегами Егеї. Роздивилися вугри у воді довкола себе і здивувалися несклазано. Усі вугри анатолійських річок позбиралися там.

«Як ви тут опинилися, друзі?»

«Внутрішній голос повелів нам. Ми вирушаємо в далеку дорогу».

«А! І ви теж? І ми готуємося в далеку дорогу. Нам теж повелів внутрішній голос».

Отак радісно перемовлялися річкові вугри й знайомилися один з одним. Лише єдиний вугор, вдягнений у чудернацьку сріблясту шкіру, не рухався з місця. Йому не хотілося згайомитися, не хотілося розмовляти, бо мав він бажання залишитися на самоті з тою радістю, що переповнювала його. Отакого самотнього його й побачив інший вугор з блискучою шкірою, що теж почала набирати сріблястого відтінку, і подумав, що той чимось засмучений.

«Що з тобою? — запитав він першого вугра.— Чому ти сам? Тебе щось мучить?»

«А ти звідки?» — запитав перший вугор.

«Я приплив з Меандра. Так називається велика річка, в якій я жив».

«Підпливи до мене,— сказав той перший вугор,— ти, що прибув з великої річки. Притулись до мене. Чувш?..»

Вугор з Меандра припав до вугра з Шакалячої річки й прислухався.

«Що це там гукає в тобі?» — здивувався він.

«Це голос нашої гори,— відповів вугор із сріблястою шкірою, який уподобав самотність.— Сьогодні річка принесла одну краплину з печери диких кабанів. І я її проковтнув. Тепер вона мандрує разом зі мною. І тепер я матиму при собі голос нашого краю. Пливімо удвох».

Ось так і сталося, що два вугри помандрували поряд у своєму косяку і досягли просторів далекого Океану. Багато з

їхніх товаришів загинуло дорогою в сутичках з іншими рибками. А двоє друзів не постраждало, тому що допомагали одне одному. Опустившись у глибину на тому місці, де мали народити дітей, вони вибрали закуток під коралом і влаштували там собі гніздо. Інші вугри косяка почали міняти шкіру, вбираючись у сріблясту — таке було їхнє весільно вбрання. А двоє друзів з-під корала не мали потреби чогось чекати — адже вони були готові ще з самого початку подорожі. Вони собі кохалися до samozабуття, а патішившись коханням, стали сумирно чекати, коли з'являться в них діти. Вугор-самець час від часу припадав до самиці і, зачувши в ній якісь звуки, нетерпляче запитував:

«Уже? Це вже наші діти?»

«Ні,— відповідала вона.— Ще ні. Це голос нашого краю».

А коли в ній з'явилися діти, звуки перемішалися. І тоді вже й вона не могла їх розрізнити.

Артемі не відходила від мене в нашій кімнаті, де я лежав. Удвох з Леною вони склали мені товариство. Артемі майже не розмовляла. Здавалося, думки її блукають десь-інде. Вона була дуже бліда.

— Ти не хвора, Артемі? — раз по раз запитувала її Лена.— Може, сказати мамі?

— Зі мною все гаразд,— відповідала Артемі.

— А може... а може, ти хочеш, щоб я тебе обкурила? — з кумедно поважним виглядом запитувала Лена.— Он запитай Петроса...

— Ні! Облиш мене, пещасна!

Раз у раз вона оглядалася на двері, ніби чекала, що її з хвилини на хвилину покличуть і примусять зізнатися.

— Знаєш, що я думаю? — якоюсь миті прошепотів я.— Наш кажан у печері диких кабанів... Треба туди сходити й забрати його кістки. І почепити на себе. Тоді всі нас любитимуть. Як тільки я одужаю...

Почувши про печеру, Артемі здригнулася. Вона хотіла щось сказати, але тут різко відчинилися двері. Ввійшла Антипі, наша старша сестра, а за нею мисливець із жовтими зірками. Його обличчя було ясне, воно світилося неземною радістю, ніби йому було приречено щось надзвичайне, ніби він отримав щось дивовижне.

Антипі звернулася до мене:

— Чужинка з-над моря знову послала мисливця дізнатися про твоє здоров'я. Вона звеліла йому подивитися на тебе. Скажи йому, що тобі вже добре.

— Мепі вже добре,— радісно сказав я.— За кілька днів мені дозволять виходити.

Мисливець підійшов до Артемі, яка сиділа на підлозі біля мого ліжка й тремтіла від хвилювання.

— А тобі вона послала ось це! — сказав мисливець і подав їй хустку, яка була на Доріс у печері диких кабанів.

Артемі розгублено прошепотіла:

— Виходить... виходить, учора нічого не сталося?

Мисливець дивився на неї усміхаючись.

— Нічого,— сказав він.— А що мало статися? Тільки коли ми проїжджали Чакал-дере, у неї лопнула попруга. Але все обійшлося. Кінь саме йшов по піску, де сухо. Помалу йшов. Моя господиня навіть не забилася. На добраніч!

Артемі мовчки сиділа на тому ж місці, а тим часом у ній билися супротивні хвилі, налітаючи одна на одну, а барви хустки, яку їй передала Доріс, намагалися вловити хоч якийсь порух її холодних пальців.

Розділ восьмий

ЛІВАНСЬКА ВЕДМЕДИЦЯ, ВЕДМЕЖА І ЛЮДИ

За смугою буків, у горішньому кінці провалля, у найнеприступнішому місці Кімінденів велика ведмедиця влаштувала собі між двома скелями барліг. Вона вистелила його гіллям з густим листям і гіллям же загородила вхід. Коли на початку літа в неї знайшлося ведмежа, вона обклала барліг колючим хмизом і вирішила, що тепер її не помітить людське око.

Малий ведмедик підріс і вже багато чого розумів. Він знав, що мед, який йому приносила мама, спустошуючи гнізда диких бджіл, набагато смачніший від жолудів та черв'яків. Знав, що поза барлогом, де йому від самого народження доводилося сидіти цілими днями, існує дивний світ гарних і страшних речей — світ дерев, річок, собак і людей. Але він ніколи його не бачив. І тепер, підрісши, він щодня благав велику ведмедицю, свою матір:

«Візьми мене з собою. Коли вже я побачу, що там є?»

«Ще трохи почекай,— відповідала ведмедиця.— Ще трохи підрости».

Лише ясними місячними ночами велика ведмедиця сміливішала й виводила своє дитя з барлогу. Вони сідали, залиті зеленим світлом, високо вгорі при початку великого провалля, і ведмедиця розповідала малому про їхніх пращурів.

За давніх часів ведмеді жили в Ліванських горах. Жили собі там спокійно, аж поки їх вистежило людське плем'я і почало винищувати. Щодня стояв плач по комусь, і рід ведмежий меншав і меншав. Тоді ведмеді сказали з болем у серці: «Ліванські гори вже не для нас. Треба нам залишати вітчизну». І, сказавши так, попрощалися з рідним краєм і вирушили на захід. Ішли вони ночами, посуваючись усе далі й далі. Та знезацька у повіях вітру почулося дихання зими. За давніх добрих часів Лівану, коли зима подавала про себе звістку, ведмеді влягалися в своїх темних барлогах і впадали в довгу зимову сплячку. А тепер, коли зима застукала їх у вигнанні, тепер, коли вони не мали свого приставища, то мусили звернутися до білого снігу.

«Захисти нас,— сказали вони йому.— Ми самотні й не маємо барлогів».

Сніг прислухався до їхнього благання, пішов того року густий, як піколи, і вкрив їх. Ведмеді поснули, а прокинулися аж напровесні. І знову вирушили в путь, усе далі й далі від людей Лівану. І вже вони перетнули гори Каздагу, коли раптом одного рапку, підійнявшись на стрімку вершину, побачили, що внизу перед ними підводиться стіна води.

«Як ми це перейдемо?»

Вони спустилися вниз до моря, на пустельний берег, подивувалися з хвиль і знову сказали:

«Як це ми перейдемо?»

Над ними літали білі птахи. Ведмеді запитали в них. І чайки відповіли їм:

«Ні! Цю воду вам не перейти! Вашій подорожі кінець!»

Тоді ліванські ведмеді повернулися в бескеття Каздагу, і ті місця стали для них другою вітчизною. Та подовго жили вони спокійно. Одного разу на їхніх стежках знову з'явилися люди. То були черкеси та юруки, які вбивали дорослих ведмедів, забирали їхніх дітей, падали на них памордники і примушували танцювати.

І знову тяжка туга огорнула ведмежий рід. Одні ведмеді казали:

«Треба йти! Треба йти і звідси! Рушаймо знову дорогою вигнання!»

«Ні! Тисячу разів ні! — казали інші.— Як же ми залишимо нашу нову вітчизну? Ми більше не можемо! Хай буде, що буде!»

Отож багато ведмедів залишилося в бескеттях Каздагу й потрапило людям до рук. А меншість, передусім ті, які чекали народження дітей, вирушили на схід. Дорогою вони потрапили на Кіміндені. І залишилися в них.

Ось що розповідала про свій рід місячними ночами високо в Кімінденях велика ведмедиця маленькому ведмежаті. Ведмежа слухало, широко розплющивши очі, і намагалося зрозуміти, що то таке світ.

«А що сталося з іншими ведмедями нашого роду, які приїшли в Кіміндені?» — запитувало воно.

Мати сумно хитала головою.

«І тут знайшла нас людина. Всі загинули від її рук».

«А мій тато? Що стало з моїм татом?»

Великій ведмедиці дуже не хотілося, щоб її дитя ще змалечку спізналося з горем. Але так не виходило. Як воно вже само запитало, то хай починає пізнавати життя, хай знає долю:

«Це було навесні, коли розтав сніг і дикі бджоли повилітали зі своїх дупел шукати їжу, — сказала ведмедиця. — Твій тато пішов по мед для нас із тобою. Пішов він та й не повернувся».

«Чому?»

«Мабуть, зустрівся з людиною!» — відповіла мати.

«Що ж то воно за звір такий страшний — людина? Всюди він є, увесь світ заповонив: від Лівана аж до Каздагу й Кімінденів!» — думав ведмедик.

«А чого треба людині від нас? Чого їй треба від нашого роду?»

«Ми схожі на неї, — відповіла ведмедиця. — Ми вміємо стояти на двох ногах так само, як вона. Ми можемо танцювати павстоячки, як вона. І так само, як вона, ми можемо носити лапцюги. Ми схожі на неї».

«То й що з того?»

«Людині подобається вбивати тих, хто схожий на неї, — мовила велика ведмедиця. — Подобається вбивати подібних собі».

«Ох! — зітхнув ведмедик, і це було перше зітхання в його житті. — Як було б добре, коли б не було людини!»

«Як було б добре!» — зітхнула й велика ведмедиця.

МИСЛИВЕЦЬ ІЗ ЖОВТИМИ ЗІРКАМИ
Й ЧОРНА ВЕДМЕДИЦЯ

Світало. Сріблясте світло розливалось по горах і деревах, вітаючи їх. Самотньо висіла вранішня зірка. Всі інші погасли, а ця висіла у пустельному небі, огорнена спогадами минулої ночі, байдуже уявляючи те, що має статися в Кімінденях протягом дня, який ще тільки займається.

Мисливець із жовтими зірками верхи на своєму коні перетнув діброву й вибрався на стежку, що вела до глибокого провалля. Ще звечора він вичистив свою рушницю й переглянув кулі. Тепер він весело насвистував. Жодне лихо передчуття не тривожило його. Він був легцем, якого ніколи не брав страх. Але попервах, виходячи на небезпечне полювання, відчував на самоті, що серце б'ється трохи інакше, трохи швидше, ніж звичайно. Щоб зміцнити дух, він вискакував охляп на свого «мінділі» і мчав наосліп понад проваллями й урвищами. Вітер бив йому в обличчя, а в серці стихав незвичний стукіт. Але потім, з бігом часу, коли мисливець став першою рушницею краю, коли навчився зрізати троянди, влучаючи кулею в гідочку зі ста метрів, він уже не мав потреби нестямно мчати на коні, щоб вітер шмагав обличчя. Страх зник, як тільки рука стала твердою і несхибною.

Мисливець підіймався на своєму коні до горішнього кінця провалля. Він насвистував старовинну пісеньку айвалійських легінів, сумну пісеньку, як і всі пісні Анатолії:

Всі мені кажуть: лети!
Тільки ж не маю я крил...

Свист переплітався з шумом птахів — диких голубів, горлиць, одудів, — що прокидалися й поспіхом пролітали над ним. Мисливець простежував за ними лагідним поглядом. Йому було радісно. Хоч і насвистував сумну пісню, все одно йому було радісно. Мелодії Анатолії павівають смуток лише на чужинців. Тутешнім людям вони дають розраду, бо склалися природно, вони несуть у собі дух цього краю і пов'язані з цією землею, як світло з вогнем.

Мисливець насвистував сумну мелодію, але йому було радісно. Він вийняв з патронташа патрон, обдивився його. Очі мисливця спалахнули. «Це тобі на втіху», — сказав він, ніби звертався до когось, хто був поруч, хто не міг бути десь-інде, лише поруч, якщо цього прагнув мисливець.

Потім він гризнув кулю міцними зубами, зняв з плеча рушницю й зарядив її тим патроном. Поглянув угору. Вранішня зірка поблідла, ось-ось мала погаснути. Здалеку, з великого шляху, що еднав простори Анатолії, уже долинали звуки. Каравани верблюдів попрокидалися і знову рушили в путь своєю неквапною ходою.

«Треба поспішати,— подумав мисливець і вдарив копя.— Треба випередити велику ведмедицю, поки вона не вилізла з барлогу. Треба встигнути, поки не здійнявся вітер».

Він добре знав барліг і звички ведмедиці. Знав, що не можна допустити, аби ведмедиця зачула його своїм витонченим нюхом. Але вітру не було зовсім, жоден листочок на деревах не трепетав. Мисливець зупинив коня, дістав кисет, скрутив цигарку й запалив. Подивився на дим — він плив на північ.

«Добре. Треба буде підійнятися на високу скелю з північного боку».

Він підіймався все вище й вище. З-за далеких гір на сході вставало сонце й золотім світлом звітувало про себе. Що далі вгору, то пустельніше й дикіше ставало довкола. Лише одуди, перелітаючи з місця на місце, купалися у світлі. З купців ледачкувато вискочив засць, здивовано витріщив око на людину, що підіймалася вгору, і миттю зник. Позаду, далеко вгору, спочивало море. Скоро хвилі розбудять його. Мисливець подивився на море. Край берега мріли високі тополі маєтку. Мисливцеві вони нагадали щогли корабля. Та ні, то таки справді був корабель. Білий корабель, вітрильник. Вітрильник — то пайкрасивіше судно з усіх, які борознять наше море. Він має лише одне велике вітрило, а менші — флокоси⁴⁵ — прислужують тому великому вітрилу, своєму цареві. Море внизу було незворушне, вітрильник теж завмер, бо на його палубі спала маленька господиня, що прибула з чужини. Вона запитає, коли прокинеться:

«Де це мисливець? Ми маємо йти полювати горлиць. Учора ми вполювали самчика. А його самочка втекла і тепер літас сама. Де ж це мисливець? Треба піти і знайти ту самочку, адже вона чекає, щоб ми її підстрелили, бо тільки так вона може знайти свого друга й заспокоїтись».

«О, він кудись поїхав ще вдосвіта!» — скажуть Доріс.

Тоді вона розгнівається:

«Як це поїхав ще вдосвіта? Чому ж він мені нічого не сказав? Чому не запитав у мене дозволу?»

Але піхто не зможе відповісти їй, бо нікому не відкрив мисливець свої тасмниці. Справжній мисливець ніколи ні-

⁴⁵ Флокос — допоміжне вітрило, клівер (ар.).

кому її не звіряє, надто ж коли вирушас з такою метою, як оце вирушив він. Але що робитиме Доріс, коли він дасть їй маленьке ведмежа?

«Хіба я тобі не казала, — розсердиться вона, — що не люблю ведмедів, не люблю звірів, закутих у ланцюги?»

«Та поглянь на нього! — відповідь він. — Це ж найкраще маленьке звіря, яке тільки є нині в Кімінденях! Я хотів подарувати тобі найкраще з того, що є в наших горах! От і привніс його тобі!»

Тоді Доріс погладить ведмежатку, його чорну шерсть, подивиться йому в оченята, і її охопить невимовна радість.

«Але ми ніколи не прив'язуватимемо його!» — скаже вона йому.

«Ні. Ми не закуємо його в ланцюги. Ми привчимо його ходити слідом за тобою, як собака. І воно знатиме лише тебе. Ну, а орлятко... Ти хотіла мати орлятко, але що ти з ним робила б? У нашому краї не люблять орлів. Цар наших гір — ведмідь. От я пішов і привніс тобі його дитя».

Мисливець усе підіймався й підіймався стежкою. Тепер треба було перетнути буковий ліс. А пройшовши його, мисливець опиниться якраз перед проваллям.

Стояла глибока тиша. Звуки світу, дзвіпочки верблюдів — ніщо не долинали сюди. І моря вже не було видно. Мисливець знав, що вступає в пустельне царство. Сюди не заходять люди. Далі вже ніхто не може зустрітися йому на шляху. Він розглядав дерева, прислухався до тупоту кіпських підков. Тут можна розмовляти з Кімінденями, і ніхто не дізнається, про що ви розмовляєте. Тут...

Раптом мисливець почув якийсь шум неподалік. Шум долинав від густого куща справа. Мисливець одразу подумав про велику ведмедицю і про дикого кабана, дарма що кінь не заіржав. Ледве встиг мисливець зняти з плеча рушницю, як з-за куща вискочило троє чоловіків. На грудях у них перехрещувалися патроніші, в руках вони тримали рушниці, з-за пояса в кожного стирчав кинджал. Це були мусульмани, зейбеки. Але що вони за одні? Місцеві зейбеки — добрі люди, вони працюють караванниками і ходять завжди без зброї. А хто такі ці і чого їм тут треба?

Мисливець зупинив коня й інстинктивно поклав палець на курок рушниці.

— Мер хабар!

— Мер хабар!

— Куди йдеш?

— На полювання. Я тутешній. А ви куди йдете?

— Ми збилися з дороги,— відповів зейбек.— Де тут стежка, що веде вниз, до моря?

Мисливець показав їм і запитав:

— А чого ви йдете до моря?

— Та просто так.

— А, ну ходіть.

— Аллах ситарладик!

— Огурола!

Зейбеки пішли стежкою, яку показав їм мисливець. Та перш ніж вони зникли за кущами, одиє обернувся й крикнув:

— А там, далі, теж ходять мисливці?

Мисливець знав, що за ним ніхто не йтиме. Знав, що тут він буде сам. Але сказав, відчуваючи, що краще було б не залишатися самому:

— Так, за мною йтимуть і інші!

І він зник за деревами. Якийсь час у його голові крутилася думка: «Хто вони такі? Чого їм треба? І що це можна робити в наших горах, отак озброївшись?» Та невдовзі він досяг узлісся. Спішившись, прив'язав коня до дерева, взяв рушницю й пішов уперед. «Хай щастить,— казали йому буки.— Тут починається велике провалля. А в ньому — ведмежий барліг. Скоро ти забудеш про жіпку, заради чиеї втіхи вирушив сьогодні в наші місця. Забудеш і про озброєних зейбеків. Тут ти будеш наодинці з ведмедицею». Мисливець розумів, що буде саме так: він і ведмедиця, віч-на-віч. Все інше згасне, щезне. Тепер, у вирішальний час, він і має бути один.

Досвідченим оком він оглянув місцевість. Знову придивився до листя, щоб визначити, звідки повіває вітер. Тут завжди віє з півдня. Мисливець прикинув на око, де треба буде йти, щоб вітер весь час віяв спереду. І став поволі дертися схилом, підповзаючи до барлогу. Звідти незабаром виїде ведмедиця й подасться донизу в пошуках меду диких бджіл та жолудів. Мисливець знав, коли й що вона робить. У руці він міцно стискав рушницю.

В рушниці дрімав шматочок свинцю. Свинцеву руду видобув з надр африканської землі чорний раб, негр. Її переплавив і зробив чистим металом вогонь вугілля, видобутого з-під землі Уельсу. Після цього свинець помандрував до Болійської землі, де потрапив у руки одному мисливцеві, який посив па голові хустку з жовтими зірками. Одного літнього ранку зуби мисливця напачили той шматочок свинцю, і мисливцеве серце в ту мить усміхалося. І свинець полетів, щоб завершити історію однієї великої ліванської ведмедиці на втіху дівчині, що народилася в Шотландії, а очі мала карі, як у дівчат Егеї, і яка побувала в печері диких кабанів.

ПОСТРІЛ, ЩО ПРОЛУНАВ У БУКОВОМУ ЛІСІ
ВЛІТКУ 1914 РОКУ

Того самого ранку, коли мисливець опинився високо в горах, у великому проваллі, я теж, аби стати й собі мисливцем, блукав дібровою зі своїм невеличким флобером. Це вже був третій день, як мені дозволили після хвороби виходити на двір. Я блукав, сподіваючись підстрелити одуда.

Побачивши мене першого разу з рушницею біля воріт, мати сказала:

— Не ходи далеко! Не виходь за нашу межу! Ти ще не зовсім видужав. І нащо тобі рушниця? Залиш її.

— Ні, мамо,— відповів я,— пусти мене полювати. Я буду обачний. Пусти мене з рушницею.

— Пусти хлопця,— озвався й дід.— Я теж у такому віці починав полювати.

— Гаразд. Але далі виноградника не ходи.

Я пішов у виноградник, умостився за великим кущем і став чекати чорних дроздів, які прилітали дзьобати виноград. Їх було так багато, що мені пощастило підстрелити одного. Незабаром прийшла мати. Побачивши вбитого птаха, вона спохмурніла, бо їй геть не подобалася така моя гра.

— Тобі ще рано таким займатися,— пробурмотіла вона.— Не треба було тобі дарувати таку річ.

Мати зрозуміла, що тепер мене гризтиме слокуса. Коли вже я зумів убити одного птаха, то що може мене зупинити? Та ще коли й дід хоче, щоб я був мисливцем?

Вона трохи подумала й сказала мені:

— Дорослі мисливці ніколи не вбивають птахів, що сидять. Ти бачив, щоб так робив хоч один мисливець нашого краю? Це не по-чоловічому! Ти повинен бити птахів тільки на льоту!

Так вона мені сказала, гадаючи, що я неспроможний улучити з флобера в птаха на льоту. А тому, можливо, з мене вивітриться та солодка спокуса.

— А що ж нам робити з тим дроздом, якого ти підстрелив? — запитала мати. Може, засмажити його тобі на вечерю? Я сказав:

— Якби я міг його віднести їй сам... Але ж я ще не можу стільки ходити. Дозволь мені відіслати його...

— Кому? — здивувалася мати.

— Чужинці, мамо. Тій, яка подарувала мені рушницю...

Мати підійшла до мене, поклала руки мені на плечі й подивилася в очі, ніжно усміхаючись.

— Ти добра дитина, якщо додумався до цього...

Я не міг витримати її погляду і опустив очі. І в неї раптом закралася підозра. Чому б це я опускав очі, якби не зробив чогось поганого або нічого не приховував? Її пальці стиснули мої плечі, а потім легко забарабанили по них, ніби хотіли розворушити мале тіло, щоб вивідати його тасмницю.

— Чому ти на мене не дивишся?

Я ледве набрався духу підвести очі й поглянути на неї. Вона вже не усміхалася. Обличчя її набрало іншого виразу: вона вже ніби відчула, але ще не відважувалась повірити, що в оцього хлопчика, з яким вона ще вчора гралася, якого гойдала, прокидаються недитячі почуття...

— Тобі дуже хочеться порадувати чужинку? — запитала мати.— Звичайно, тобі має хотітися! То що, дуже хочеться?

Мені здалося, що вона погодилася зі мною. Я посміливішав і жваво відповів:

— Ну, звичайно, мамо! Дуже хочу! Це ж її рушниця! І я пошлю їй першого птаха, якого підстрелив! Якщо вже я не зміг подарувати їй орлятко...

На материному обличчі вималювався подив:

— Орлятко, кажеш? Ти хотів подарувати чужинці орлятко?

Я забув, що нічого не сказав матері про випадок під час бурі. А тепер понався. Коли мати дивилася на мене отак допитливо, я не міг збрехати, бо знав, що вона це зрозумів.

— Але ж... то просто так...— промимрив я, червоніючи, наче дуже чимось завинив.— Того дня, коли я впав і забився...

— Ну? Що ти робив того дня?

— Я... хотів був дістати з орлячого гнізда для неї орлятко...

— Господи Ісусе! — злякано скрикнула мати й міцно пригорнула мене.— І ти не побоявся полізти туди? І поліз?

Я не бачив її обличчя. Але відчував, яке воно гнівне.

— Ох! Як вона могла дозволити тобі вчинити таке?

— Але вона нічого не знала, мамо! Нічого не знала! Я сам поліз...

— Ти не випен. Яка тут твоя вина?..— прошепотіла мати, ніби сама до себе.— Нащо ми дозволяємо тобі, такому малому, блукати хтозна-де? Ох, яке ж лихо могло статися!

Вона помовчала, а потім сказала:

— Ну, все, ходімо! Досить тобі сьогодні полювати!

— А ми їй пошлемо дрозда? — наважився запитати я, підіймаючи птаха з землі.

— Що ти сказав? — перепитала мати, ще й досі не оговтавшись.

— Птаха, якого я вбив... ми їй пошлемо?

— Ні!

І, наче відчувши, що скривдила мене, сказала по хвилі:

— Не годиться посилати їй птаха, якого ти підстрелив, коли він сидів. От як влучатимеш на льоту, тоді й пошлеш їй...

Наступного дня мені дуже неохоче дозволили знову піти полювати у виноградник. Прилетіли чорні дрозди, наїлися винограду, а коли відлітали, я стрельнув по них. Але не влучив жодного. І тут я раптом побачив, що наді мною пролітає чарівний птах з червоним і зеленим пір'ям — одуд. Серце моє спалено закалатало. От якби мені пощастило підстрелити одуда! Якби одуд став першим птахом, якого я підстрелив на льоту, щоб послати їй...

Але одуд пролетів зовсім низько наді мною, я так виразно бачив його барви, що мені аж очі засліпило. Так воно, певно, й було, бо руки мої тремтіли і я не встиг навіть рушницю підвести.

Коли пізніше я розповів матері, як пролітав одуд, а я в нього не вистрелив, це їй, мабуть, здалося добрим знаком того, що пристрасть до мисливства в мені перегорить. А що я не вбив птаха, то вона дала мені медяників. І медяники здалися мені значно солодшими, ніж будь-коли досі.

Але минула година, минув обід, і десь по обіді одуд, який утік від мене, почав мене мучити. Як було б добре! Як було б добре послати їй одуда!

Я взяв рушницю і крадькома вибрався з дому. Вийшовши за нашу межу, я заглибився в діброву. Там було багато птаства, але я шукав одуда, блукаючи в типі великих дерев, аж поки не втомився. Тоді я ліг на суху землю — так мені краще було чути голоси дерев. Сонце вже хилилося до заходу, і шепоти лісу ставали таємничішими і яснішими. Від густих дерев хвилями слалися тіпі. Я замріяно дивився на них і був певен, що чітко уявляю порядок, у якому хвилі, мов серпапок, ідуть одна за одною. І раптом я помітив, що хвилі геть оточили мене, і я в них тону. Я злякано підхопився й помчав, як божевільний, з діброви. Вибігши на відкриту місцину, я побачив, що день ще рівно сяє наді мною. І саме тоді звідкись вилетів одуд. Та мене проймав такий жах від тіней, що я й не згадав про рушницю.

І коли б хтось запитав, чому я не підстрелив одуда, то я відповів би, що одуди вже залишили наші краї, що вони відлетіли з Кімінденів.

А проте наступного дня рано-вранці я вже блукав самотній по діброві, сподіваючись натрапити на одуда. Зпенацька на стежці переді мною виросла Доріс верхи на коні.

Хоч ізвечора вона й не повідомила мисливця, що сьогодні вони поїдуть на полювання, та, прокинувшись уранці, послала по нього, аби звеліти йому готувати коней.

«Його немає,— сказали їй.— Нема вдома».

Доріс не звикла, щоб її підлеглі робили те, що їм хочеться, не спитавши в неї. А мисливець був уже цілковито в її розпорядженні. І тепер він не міг просто так відлучитися, він мусив слугувати їй. Лише їй.

Куди подівся мисливець?

Доріс осідлала коня й подалася сама в діброву. Вона об'їхала знайомі місця — мисливця ніде не було. На її обличчі був дивний вираз. Верхня губа її дрібно тремтіла, а шпори впилися в коня. І тут вона наскочила на мене. Я не зустрічався з нею ці три дні, коли полював, і не бачив її від тої літньої бурі, від тієї пригоди з орлами.

Я радісно підбіг до неї. Думав, що вона візьме мене на коня і обніме. Та її похмуре обличчя остудило мій запал.

— Це ти? — холодно кинула вона, ніби думкою була десь інде.— Скажи мені, ти не бачив сьогодні мого мисливця?

— Ні, не бачив. Він тут не проїжджав.

Я посміливішав і повідомив їй:

— Знаєш, я вже три дні полюю з рушницею. Хочу вбити одуда.

Але Доріс не звертала уваги на мої слова. Що з нею сталося?

— А твоя мала сестра...— запитала вона,— як це її звати?

— Але я маю багато сестер.

— Ні, я кажу про ту, яка дружить з моїм мисливцем.

— А! Це Артемі!

— Так! Вона! Де вона зараз?

— Я залишив її біля великого горіха унизу, в мастку. Вона гралася з коником.

— Он як! Ну гаразд!

І, не сказавши більше нічого, не попрощавшись зі мною, Доріс пришпорила коня й поскакала стежкою, що вела до моря. Що трапилося з мисливцем?

Доріс повернулася до свого мастку і запитала першого стрічного, наймита з Лемноса:

— Повернувся мій мисливець?

— Ні! Ми його не бачили!

Вона гучно ляснула батогом.

— Як тільки він з'явиться, дайте мені знати!

Доріс пішла до себе й зачинилася в кімнаті. Але невдовзі в дворі, оточеному тополями, зчинився гвалт. Чоловіки кричали, жінки зойкали й голосили.

Рипнули двері й увійшов стривожений лемносець, високо скидаючи руки:

— Біжи, хазяйко! Мисливців кінь прийшов сам!

Доріс вилетіла надвір і помчала до натовпу, що збився навколо чогось і галасував. Доріс протиснулася між людей.

Усі голоси змовкли. І здивована Доріс побачила: посередині кола стоїть задиханий мисливців кінь, по його лискучій тремтячій шкірі збігає мило. Кінь неосідланий, але через нього перекинута довгі бесаги, що звисають низько під живіт. З однієї торбини бесагів визирає здивована мордочка якоїсь маленької чорної тваринки. Цуценя, чи що?

Ні, то було не цуценя. То було ведмежа! Ведмежа!

Жінки знову заголосили:

— Ой боже! Якась біда сталася! Він узяв ведмежа з барлогу!

За хвилину з'явився й старий Віларас, якого теж повідомили. Обличчя його було стурбоване.

— Справді,— сказав він.— Якесь лихо його спіткало.

— Його могла роздерти ведмедиця! Могла роздерти!..— ридала котрась жінка.

— Ні! — задумався старий Віларас.— Цього не може бути! Якщо б його роздерла ведмедиця, то вона б звільнила своє дитя. Ні! Скоріше мисливець убив ведмедицю.

— А може, він упав з коня в якесь провалля! — вигукнув один з наймитів.

— Ну, ні! — заперечив інший.— Щоб такий вершник упав з коня? От уже чого не може бути, так не може!

— То що ж тоді?

— Що могло статися?

— А чи не вбили його?

Це припущення враз відбилося страхом на обличчях.

— А хто б його вбив? І за що?

Доріс слухала й розгублено дивилася на ведмежа, на його мордочку, потім підійшла до нього й виїняла з торбини. Ноги ведмежати були зв'язані попарно тонкою мотузкою. Доріс поблідла. «Хочеш, я тобі принесу ведмежа чорної ведмедиці? Хочеш?» Ці слова заворожували, оповивали її тоді, там, у горах, біля орлиного гнізда, того дня, коли здійнялася буря. «Хочеш, я принесу тобі ведмежа чорної ведмедиці, яка живе в Кімінденях?..»

З несподіваною рішучістю Доріс звернулася до невеликого натовпу:

— Хто з вас знає, де барліг ведмедиці?

Не знав ніхто. Ніхто не відгукнувся. Доріс розлютилася до нестями.

— Нікчеми! Як ви можете жити в цих горах і не знати їх? Як це так?

— Заспокойся, дитино моя,— сказав їй старий Віларас.— Не треба їх лаяти. Ці люди — наймити, вони день у день працюють на землі. Вони не мисливці.

— Що ж тепер буде? Де ж пам тепер його шукати? — вигукнула Доріс, нітрохи не приховуючи свого хвилювання.

— Він нікому з вас не казав, куди йде? — запитав Віларас у людей.

Ніхто не відповів.

— Тоді пошлемо кілька чоловік різними дорогами в гори, хай шукають. Більш нічого не придумаєш,— мовив Віларас.

Раптом Доріс щось спало па думку й вона крикнула:

— Швидше! Швидше! Подайте мені коня! І карабін!

— Господь з тобою! Що ти надумала? — кинувся до неї старий Віларас і схопив її за руки.

— Облиште, тату! Я знаю! Знаю, де його шукати!

— Але ти не поїдеш! Ми пошлемо людей!

— Ні! Ні! Вони не знайдуть, тату! Нехай ваші люди їдуть зі мною!

І, оглянувши патови навколо себе, показала пальцем:

— Ти! І ти! Швидше беріть коней! І рушниці беріть!

Доріс скочила на коня й шалено помчала до гір. Позаду неї намагалися не відставати троє чоловіків з мастку. Старий Віларас, мовчазний, нездатний бодай щось заперечити, потопув у хмарі куряви, здійсненої кіньми, оточений застиглими в подиві й мовчанні людьми.

Доріс влетіла чвалом у великі ворота нашого мастку й зупинилася у дворі.

— Артемі! Артемі!

Вона гукала, дивлячись угору на дерев'яні сходи й вікна.

Кілька здивованих облич з'явилося у вікнах і зникло.

— Артемі! Артемі!

Її голос, словнений тривоги, звучав щоразу тепліше. І ось він досяг Артемі й викликав у неї здивування. Хіба міг цей голос будь-коли кликати її, та ще й таким теплим тоном?

— Артемі! Артемі!

Артемі прожогом спустилась сходами. Побачивши її, Доріс зіскочила з коня й кинулася до неї. Міцно вхопивши Артемі за плечі, вона глянула їй в очі, руки її тремтіли на плечах дівчинки.

— Він тобі казав коли-небудь про ведмежий барліг? Ти знаєш, де ведмежий барліг? Богом прошу, скажи, Артемі!

Очі дівчинки спалахнули гнівом. Але Доріс не відпустила її.

— Йдеться про його життя! Про його життя! — крикнула вона. — Скажи мені! Знаєш?

Йдеться про його життя? Про його життя?

— Але ж справді, Артемі! Він у небезпеці! Де барліг?

Мука, що звучала в благальному голосі Доріс, і страх смерті раптом заповнили дівчинку, і вона прошепотіла:

— Я знаю... Я знаю барліг чорної ведмедиці. Ще до твого приїзду він казав мені, що вб'є її. Казав, що забере її ведмежа й принесе мені.

— Ти справді знаєш, де барліг? Він тобі казав?

— Знаю. Він мені показував. Це у проваллі. Аж за буками.

— Ану мерщій на коня! До мене! Швидше! Швидше! Сідай на коня!

У цю мить дерев'яними сходами спустилися дід і наша мати, які почули гамір. Воли бігом кинулися до вершників, вражено дивлячись, як Артемі вилазить на коня Доріс.

— У чім річ, пані? — запитав дід. — Що трапилося?

— Нічого! Нічого! — швидко прокричала Доріс. — Даруйте мені! Я з вашою дівчинкою трохи проїдуся!

І не встигли їй сказати й слова, як вона вдарила коня й вилетіла з двору, а за нею поскакали й трое чоловіків.

— Що це таке! Що це таке! — гнівно бурчав дід. — Чи старий Віларас осліп, що нічого не бачить? Більше наші діти нічого з нею не матимуть!

Мисливець лежав з кулею в серці там, де кінчаються буки, на стежці, що вела до великого провалля. Кінь, на якому сиділи Доріс і Артемі, йшов першим, решта ступала слідом. Отож перший кінь і опинився перед тілом, що лежало посеред стежки.

— Ой! — пронизливо зойкнула Артемі й припала до Доріс, ніби шукала захисту від смерті.

Доріс скочила з коня й підбігла до мисливця. Вона схопила його руки й сильно струснула ними. Потім швидко розстебнула йому на грудях сорочку. Показалось маленьке джерельце крові, воно майже вичерпалося, заливши всі груди. Доріс припала до них вухом, щоб послухати серце. Над нею в болісному чеканні мовчки стояли трое чоловіків і Артемі. Доріс підвелася. Обличчя в неї було жовте, губи побіліли.

— Нема його. Помер.

Тоді настала черга Артемі припасти до мисливця. Вона спершу боязко, потім відчайдушно зарилася пальцями в його волосся, погладила обличчя й голосно заридала, приказуючи:

— Чому ти це зробив? Чому ти помер?..

Хустка з жовтими зірками не стягувала його волосся. Зім'ята, вона сповзла з голови на шию.

— Його вбили! — сказав один з чоловіків. — Ніде не видно його рушниць?

— Ні, — сказав другий, оглядаючись довкола. — Не видно!

— Убили! — сказав третій чоловік. — Але хто? І чому?

Артемі чула, як страшне слово кружляє над нею, відчувала, що воно огортає її своїми тасмничими звуками. «Убили!» Тепер у її очах смерть набула ще страшнішого змісту. Навколо трупа почав хвилями здійматися морок. Налякана мороком, Артемі залишила волосся мисливця й відсмикнула пальці, щоб не торкатися його.

Потім вона поволі підвелася.

— Його вбили? Кажеш, його вбили? А чому його вбили?

Її очі ковзнули по чоловіках і зупинилися там, звідки, як вона відчувала, слід чекати відповіді, звідки слід вимагати відповіді.

— Хто його вбив?.. — кволо запитала Доріс. — Хто його вбив?..

І це запитання враз викликало інше:

— А звідки ти знала, що ми знайдемо його на стежці, яка веде до ведмежого барлога? Звідки ти знала, що він пішов туди?

Дорогою, поки вони шалено мчали сюди, їй не було змоги це запитати, вона про це навіть не згадала.

— Звідки ти знала? — люто запитала вона знову в Доріс, але та, геть бліда, мовчала.

— Та що тут питати, — сказав один з чоловіків, — якщо його кінь повернувся сам з ведмежам у торбині? Ясно як день, що мисливець був у ведмежому барлові!

— Що? — вигукнула уражена в самісіпке серце дівчинка. — Кінь повернувся назад з ведмежам?.. То він узяв ведмежа?..

І раптом вона знову заридала:

— Це ти його вбила!.. Ти його вбила!.. — кричала вона на Доріс кризь ридання. — Для тебе він пішов по ведмежа! Ти його послала!..

Доріс не могла виправдовуватися, вона не звикла до цього.

Зібравши всю свою силу, все своє самовладання, до болю стиснувши кулаки, вона суворо сказала Артемі:

— Замовкни! Замовкни!

Потім обернулася до чоловіків і звеліла:

— Покладіть його на коня і прив'яжіть! Повеземо його вниз.

Мисливця поклали горілиць на коня і прив'язали. Обличчя й волосся прикрили хусткою з жовтими зірками. Бо що

вже могли побачити його очі в буковому лісі і в Кімінденях? Що могли побачити його очі в золотому волоссі Доріс і в очах Артемі?

Один за одним усі рушили вниз. Помалу, аби не тривожити мертве тіло, не розтріпати волосся. Попереду їхало верхи двоє чоловіків. За ними йшов пішки третій, ведучи за вуздечку коня з мисливцем. Слідом за ними ступав кінь Доріс, а на ньому сиділо двоє дівчат, тісно притиснувшись одна до одної.

Звечоріло. Буки підхопили новину й зашепотіли, передаючи її далі по всій околиці.

«Ви чули? Убили мисливця! Мисливець уже не їздитиме в нашому затінку!»

Нижче новину почули дуби й прошепотіли її одудам та диким голубам.

«Ви чули? Убито мисливця!»

«Якого мисливця?»

«А того, який не полював на одудів та диких голубів. Того, який полював на диких кабанів у великому проваллі».

«Може, він убив котрогось старого звіра, який ішов помирати в печеру диких кабанів?»

«Та що ви! Ні! Він ніколи не вбивав звіра, який ішов помирати. І ніколи не стріляв у птаха, коли той пив воду. Він був справжній мисливець!»

«Тоді що ж призвело його до смерті?» — питали одуди й дикі голуби.

«Кохання», — відповідали дуби.

Птахи підхопили дивне слово своїми дзьобами й віднесли його до Шакалячої річки. Річка взяла його на свої води й понесла вниз, туди, де вона зливається з морем, і передала хвилям Егеї, щоб і те слово стало хвилею.

Процесія залишила Артемі біля нашого мастку й подалася далі, до моря.

Від Артемі, блідої й заплаканої, ми дізналися подробиці.

— Кажеш, ви знайшли його мертвого? — почав розпитувати стривожений дід. — Ти його бачила?

— Бачила, дідусю! Адже ми везли його, прив'язавши до коня, аж звідти, згори.

— Господи Ісусе й пресвята богородице! Господи Ісусе й пресвята богородице! — почали хреститися бабуся й моя мама. — А тобі, дитино моя, чого треба було з ними? Чого тобі треба було?

Але тепер настав той час, коли з дідового обличчя зникає

звичайна спокійна усмішка. Замість неї тепер з'явився суворий вираз, якому все підкорялося.

— Замовкніть!

Навколо діда враз запала мертва тиша.

— Нехай приготують мого коня! — звелів він слугі.

Дід подався в приморський маєток поговорити із старим Віларасом.

Повернувся він звідти під вечір. Обличчя його було ще похмуріше, ще заклопотаніше. Він одразу пішов у свою кімнату, наказавши покликати економа. Те, що він дізнався там, біля моря, було непоясненою загадкою. Справа полягала не тільки в мисливцеві, якого знайшли вбитим. Того самого дня в іншому місці в Кімінденях стріляли ще в одного християнина, Віларасового наймита. Але його лише поранили. Він урятувався і приніс цю новину. Хто ті люди, які стріляли? То були озброєні юруки. Але чому юруки озброєні і чому нападають на християн? Хочуть у такий спосіб дозволити Віларасові? Але за що? Чи то якісь грабіжники? Ні, не може бути. Чим вони поживилися, стріляючи в бідних людей, — у мисливця і в наймита?

То що ж тоді?

— Сьогодні ворота будуть зачипені рано. Усі повинні повернутися на той час до маєтку. Якщо так трапиться, що придуть чужі люди переночувати, нехай їх пустять. Але я маю сам побачити кожного з них. Якщо в них буде зброя, забори, а віддаси вранці, коли йтимуть. Троє наших — ти їх сам вибери — нехай сьогодні вартують за ворітьми. Рушниці й набої візьмеш у Жовтій.

По цьому він покликав бабу й нашу матір. Ми теж побігли за ними, усі діти.

— Нічого страшного, — сказав дід, намагаючись надати обличчю спокійного виразу. — Але від сьогодні ніхто з дітей, — сказав він, дивлячись на нас, — не повинен відходити далеко від воріт. Чули? Ніхто!

— А в чому річ, дідусю? Що сталося, дідусю?

— Та нічого! Не бійтеся.

Лише пізніше, коли баба запитала: «Що ж нам робити?», він сказав: «Ми вжили заходів. Віларас покличе Паїдаса. Паїдас прибуде зі своїми хлопцями».

Того вечора, повкладавшись спати в своїй кімнаті, всі ми були стривожені і збуджені. Над нами витали тасмниці і страх. Та й ще багато чого витало над нами.

— Годі! — сказала нам старша наша сестра, Антипі, простеживши, щоб ми полягали в ліжка. — Спійть уже. Спійть спокійно!

Вона сказала «спокійно», але обличчя її було суворе. А щоб ми не почали допитуватися, вона швидко залишила нас. Швидше, ніж завжди.

Надворі стояла глибока тиша. Ніч опочивала на Кімінденях, які так багато пережили сьогодні. Лампадка слабенько освітлювала богоматір з дитям, яка захищала нас.

— Артемі...— першою озвалася зі свого ліжка Лена тремтячим голосом.— Ти справді бачила його?.. Бачила?..

Артемі не відповіла. Однак Лена була наївним, добрим створінням, як наша бабуся, їй так хотілося знати.

— А який на вигляд убитий, Артемі? Страшний?..

Артемі заплакала. Мені було чути, як вона схлипує поряд зі мною, і я розумів її страждання.

— Шш! — шикнув я рішучим тоном на Лену, бо я тут був єдиним хлопцем, єдиним чоловіком.— Ти знай свою піч! Спи вже!

Так я сказав. Хоч мені й самому дуже хотілося знати, який на вигляд убитий.

Але тут озвалася Агапі — їй хотілося помститись.

— Сама вишна! — сказала вона Артемі.— Бо ти тільки й знала, що блукати по горах, як звір! Тепер тобі весь час снитиметься вбитий! Він тебе переслідуватиме! Переслідуватиме тебе!

Від страшних слів я здригнувся. Мене пройняв жах. Невже й справді віднині Артемі бачитиме вві сні убитого? Відолашна Артемі! Відолашна Артемі!

— Ти, мабуть, і руки свої вимазала його кров'ю? — провадила з неймовірною злістю Агапі.— Кров ніколи з них не війде! Ніколи!

Артемі охопив жах. Вона задихалась від ридань.

— Замовкни! Замовкни! — видушила з себе Артемі.— Злюка! Замовкни...

— На твоїх руках завжди буде кров! На твоїх руках завжди буде його кров! — невблаганно провадив голос старшої сестри.— Чому ти не хочеш, щоб я тебе навчила рахувати? На твоїх руках буде кров. А мої матимуть справу з зірками...

— Замовкни... Замовкни нарешті...— тепер уже благально й тихо тремтів голос Артемі.

— Агапуло ⁴⁶, годі вже тобі...— попрохав і піжний голосок Лени, розчуленої стражданням Артемі.— Невже тобі не жаль? Замовкни...

Хотів був і я втрутитись, та раптом до мого слуху долинув якийсь легкий шум. В мені враз ожили спогади наших пер-

⁴⁶ Агапула — зменшувальне від Агапі.

ших дитячих років, накопилися хвилями, посилені таємничістю й страхом, що оповили нас.

— Слухайте! — тихо прошепотів я. — Слухайте!

— Що таке? — здивовано запитала Агапі.

— Слухайте! Щось ворухиться там, поряд. У Жовтій...

Легке цокотіння тривало, то наростаючи, то стихаючи. Нервова лихоманка наших дитячих страхів знову повернулася до нас.

— Шаблі прокидаються... — тихо прошепотіла Лена. — Шаблі прокидаються...

— Ну що ти таке кажеш! — заперечила Агапі, намагаючись логікою своїх чисел боротися з жахом, що вже опанував і її. — Хіба таке буває, щоб шаблі прокидалися? Ви ж уже не малі...

Так вона сказала. Але звуки не затихали. Вони перепліталися з кроками людей. Наче там були люди. І голос Агапі тремтів, марно намагаючись бути переконливим:

— Шаблі, кажу вам, не прокидаються. Спять...

Убитий мисливець, ведмежа з барлогу, пустельні Кімідені, кров і шаблі, що прокидаються... Я закутався з головою, аби не чути звуків, аби бути певним, що вони не страхатимуть мене.

Минув якийсь час. Я набрався духу й сторожко висунув голову з-під простирадла.

— Артемі... Ти щось чувш?..

Артемі не відповіла. Але й звуки вже зникли. Лена й Агапі заснули.

Та зненацька вдалині озвалося люте й жорстоке божество наших гір — виття голодних шакалів.

— Артемі, тобі страшно?.. Йди до мене.

Було чути, як вона заворушилася в ліжку, потім я побачив, що до мене наближається постать у білій нічній сорочці. Артемі лягла біля мене. Ми закуталися, і я міцно пригорнув її. Тіло сестрички дрижало від страху, зуби цокотіли.

— Заспокойся, Артемі... Ми знову будемо завжди разом, ти і я. Не бійся...

З далечі нашого світу, що манив, і чарував, і страхав невідомістю, прийдешні дні немовби натякали нам туманно, немовби попереджали нас, що з пострілом, який пролунав у Кіміденях, отам, на буковому узліссі, на стежці, котра вела до ведмежого барлогу, кінчалася і для Артемі, і для мене симфонія світанку. Постріл забрав із собою мисливця, відняв його в Артемі. А в мене відняв зачарування золотими струменями кіс. Симфонія кінчалася.

Ніхто не знав того вечора, що означав постріл, який розітнув літнього ранку тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року типу наших долин. Ніхто й не підозрював, скільки ще їх, незліченних, як колосків на землі, пролунає вслід за цим. Лише двоє дітей, Артемі і я, міцно обійнявшись, плакали під завивання шакалів, бо наша симфонія кінчалася. Нам звістували про її кінець чорні хмари з високості й темні хвилі в глибині нас самих. Отак ми стали першими створіннями, які, самі того не знаючи, плакали влітку тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року від скорботи по світу.

І тієї ночі Артемі, коли далеко за північ прийшов сон і склепив повіки, не бачила снів. Уже не бачила. Йй уже не хотілося пливати в далекі моря, в країну Океану. Нащо туди пливати? Йй уже не хотілося пізнати край, де дівоче волосся стає схожим на струмені води, волосся дівчат, які примушують мисливців із жовтими зірками дарувати їм троянди, збиваючи їх пострілом із рушниць. Не хотілося йй і на острови Греції, не хотілося й купатися в морях, одягнувши на голову вінок із квітів алігар'ї. Ні, вона ходитиме рвати квіти алігар'ї на береги Шакалячої річки. І не для того, щоб прикрашати своє волосся. Вона кластиме їх на землю, де спочиватиме віп — нехай квіти розповідають йому, що Артемі пам'ятає його і плаче по ньому.

Наступного дня вранці прийшов чоловік з приморського маєтку. Він обережно тримав у руках ведмежа і попросив покликати Артемі.

— Моя господиня, яка приїхала з чужини, сказала, щоб ти його взяла собі. Щоб ти його доглядала й ростила.

Баба й мама розкричалися:

— Побійся бога! Що це ще таке? Щоб оце в нас під ногами крутився звір?

Але Артемі кинулася до діда й почала його благати кризь сльози:

— Діду... Дідусю мій хороший... Дозволь... Хай воно залишиться в нас...

Дід мовчав, заглибившись у свої турботи. Але він бачив, з яким відчаєм благає мале дівча.

— Прив'яжіть його! — звелів він одному з наймитів. — Дайте йому меду!

Артемі підскочила до діда й поцілувала йому руки. Потім підбігла до маленької тваринки. Пальці дівчинки боязко доторкнулися до чорної шерсті і, посмілившись, почали гладити.

— Як прийдуть мандрівні ведмежатники, віддамо їм, — сказав згодом дід бабі.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ЛЮДИ

Розділ перший

АНДОНІС ПАЇДАС

На Стіл Демона — легендарну айвалійську гору, — тихо ступаючи, зійшла Ніч. Поглянула вона на південь і побачила, як об скелі б'ються хвилі. Поглянула на північ і побачила Кіміндені — Анатолію.

І сказала Ніч:

«Запитаю-но я у хвиль, що чути про контрабандистів. Запитаю-но я в гір Анатолії, хай скажуть мені, де ходять мої палікари».

Гукнула вона вітер з Архіпелагу, покликала вітер з гір Болійської землі й запитала в них:

«Як ся мають палікари моєї землі, яких я оберігаю? Як ся мають контрабандисти?»

«Живі й здорові, — відповіли вітри. — Будь спокійна».

«Чи завжди їхні серця немовби із криці, чи завжди готові легіні до зустрічі зі своїм великим другом, зі смертю?»

«Завжди».

Це були безумці, пропащі душі. У них шаленів демон, пристрасть до крові й небезпеки. Щодень вони грали в «орла» і «решку» на своє життя, убивали й гинули. То була гра з вогнем і смертю, гра, що мала бути якомога безумнішою, якомога безглуздішою, аби мати сенс, аби дати хоч краплину спокою, хоч трохи вгамувати кров. Це були найщедріші з усіх чоловіків, і жоден контрабандист ніколи не збирав золото своїх незмірних прибутків. Вони циндрили його по славнозвісних бенкетах, що тривали тижнями, витрачали його на жінок, роздавали бідним удовам. Так гра з вогнем залишалася грою в своєму чистому вигляді, без будь-якої практичної мети. Гра була необхідністю. І що шаленіше вона велася, то недосяжнішою ставала мрія про спокій. Кров не вгамовувалась, вона нуртувала й нуртувала, і спокій дарувала тільки могила.

Але нічого з цієї невтоленної пристрасті не відбивалось на обличчях контрабандистів. То були серйозні, небагатослівні люди. Тиняючись містом серед жінок і дітлахів, вони виявлялися неспіливими й безпомічними, як малі. Ніколи вони не зачіпали беззахисної людини, ніколи не ображали жінки, а найсвятішим почуттям поміж ними була дружба. За жінку,

за дитину, за добре ім'я друга контрабандист повинен був битися на смерть. Іншого виходу не було.

Контрабандисти ніколи не крали й не прощали крадіжки. Тому крадій не міг завестися в місті. Його доконали б контрабандисти. А ось убивцю вони поважали. Ніколи не розпитували його, за віщо він убив та чи було те вбивство справедливе. Якщо ти вбив, значить інакше не виходило: треба було. Це значить також, що й ти чекаєш кулі, що й ти належиш до тих, хто може її чекати. Це значить, що на якийсь час ти став їхнім, а твоя доля стала їхньою долею. Тому вбивця був прочанином у їхньому святилищі: вони мали обов'язок захищати його. Всі, хто вчинив убивство, християни чи мусульмани, в навколишніх краях Анатолії знали, що ввійшовши в Айвалі, вони ступили на землю священного міста вбивств. Тут вони вже могли нічого не боятися. Контрабандисти подбають за них, сховають від влади, а потім переправлять човном на острови Егеї, за кордон, у Грецію.

Контрабандисти перевозили караванами контрабандний тютюн з Аунії, з Балікесера ⁴⁷ й продавали його в місті або переправляли десь-інде на своїх суднах. На всьому шляху їм кожної миті загрожувала небезпека. Вони пробиралися, щоб уникнути зустрічі з колджіями, іншими палікарами свого краю, які наймалися у службу боротьби проти контрабанди. Але через те гра ставала спокійною, і демон у запальних відчайдухах кричав:

«Сором! Айвелійські палікари так не ходять!»

Завдяки цьому контрабандисти піднімалися на найвищий щабель молодечтва. Коли караван наближався до міста, вони посилали звістку місцевим властям:

«Сьогодні опівночі ми пройдемо такою-то й такою-то дорогою!»

Звістку передавали з уст в уста, і незабаром вона облітала все місто. І поки наставав урочий час, міщани перепитували один одного:

«Чи нападуть на контрабандистів? Чи не нападуть?»

«Нападуть? Не нападуть?»

Дівчата тремтіли від страху й захвату. Вони тільки й чекали цього, бо, виховані серед крові, нутром ждали, щоб у повітрі пахло кров'ю. Вони приходили до дружин та наречених тих контрабандистів, котрі мали ввірватися в місто. Дружини й наречені мовчали, бліді, з затуманеними, широко відкритими очима, з напруженими нервами.

«Ангело... сьогодні?»

⁴⁷ Аунія, Балікесер — міста на північному заході Малої Азії.

Ангела проводила поглядом летючу хмаринку й відповідала крижаним голосом:

«Сьогодні».

Вона не витирала рукою побілілі губи, а ніздрі її збуджено роздувалися. Ні, Ангела не була нещасною. Ще змалечку вона навчилася — від своєї матері, від матері своєї матері, від усіх Ангел — навчилася чекати цього великого часу. Знала й чекала його. Знала, що тоді очі всіх жінок звернуться до неї, тільки до неї, що в великий час вона стане першою жінкою світу. На неї дивитимуться, про неї говоритимуть, їй будуть заздрити, тому що саме їй випало підвестися так високо, підвестися до страждання.

І ось настає північ. Усі — жінки, діти, старі — чекають, сховавшись за віконницями. Здалеку, спершу ледь чутний, долинає цокіт копит: залізні підкови б'ють у брук, б'ють міцно, звістуючи урочий час. На конях, закутані в бурки, з рушницями в руках, їдуть контрабандисти, оточивши караван верблюдів. Сам караван рухається безшумно: його верблюди не мають давіночків — вони не потрібні. Навантажені контрабандним товаром, верблюди тихо, мов привиди, пливають крізь ніч. Охорона проїжджає вперед. Цокіт копит стає дедалі чіткішим і важчим. З цього люди за віконницями роблять висновок, що час настав. Вони відчувають, як іскряться очі контрабандистів, намагаючись розгледіти в темряві ворога, який зачаївся, можливо, он за тим рогом.

І тоді в ніч нагло вривається голос смерті. Рушниці виригують вогонь, мчать очманіло коні, а верблюди раптом зупиняються. Зупиняються й повертають назад. Відповідно до плану одна група контрабандистів забирає верблюдів з тютюном і провалюється в бічну вуличку. Друга група залишається, щоб затримати колджіїв, дати змогу караванові втекти. У темряві лунають крики, гукають з коней на брук убиті й поранені, ревуть верблюди, яких скажено тягнуть пріч.

Потім усе стихає. Усе, крім гарячої крові, — вона волає, пролита на брук.

Червоний трехади⁴⁸р, уславлене контрабандистське судно Андоніса Паїдаса, гнаний попутною сильною трамонтаною, залишив Імно — пустельний острів навпроти айвалійської бухти — і взяв курс на протилежний виступ анатолійської суші, до маєтку Вілараса. Цього разу в трюмі був не тютюн. Там була зброя. Її чекала три дні й три ночі на Імно вся ватага Паїдаса — його палікари. Зброю мали переправити в Сіроса. Але погода була несприятлива, і це завадило сірось-

⁴⁸ Т р е х а д и р — швидкохідний вітрильник (зр.).

ким контрабандистам вчасно прибути на Імно. Чекаючи їх, Паїдасові контрабандисти першої й другої ночі пили, упивалися й співали пісень про Чакіджі. Аж ось другої ночі, вже вдосвіта, вартовий, який чатував на північному спостережному пункті острівця, побачив фелюку, що плівла просто до затоки, над якою містився спостережний пункт. Вартовий діждався, поки фелюка підпливе ближче, а тоді гукнув:

— Гей! На човні!

— Ого-го!

— Ви по рибу?

— Карадаг! — прокричав пароль чоловік з фелюки. — Мені потрібен Андоніс Паїдас!

— Кидай якір!

Що ж за несподіванка мала статися, яка примусила товариша контрабандистів вирушити вночі до їхньої таємної криївки? Може, провал у контрабанді? Чи, може, готуються напасти колджії?

Ні. Ніякого провалу. Колджії, як завжди, вдають, ніби не знають, де перебуває Андоніс Паїдас. Страх, який наганяє саме ім'я уславленого айвалійського палікара, такий великий, що нікому й на думку не спадає напасти на нього чи втрутитись у його справи. А крім того, начальником колджіїв був і в Стратигос⁴⁹ Гарбіс, найщиріший друг Андоніса Паїдаса. Про їхню дружбу, випробовану смертю і кров'ю, між айвалійськими палікарами ходили легенди. Розповідали, скільки разів Паїдас бився за Гарбіса, а Гарбіс за Паїдаса. Всі казали: «Якби вони разом — Паїдас і Гарбіс — займалися контрабандою, то не знайшлося б сили в усій Анатолії, яка могла б з ними змагатися!» Тільки де ж там! Аби бути гідними один одного, перші палікари краю завжди залишалися в супротивних таборах. І завжди знаходили спосіб показати, що поважають один одного. Лише тисяча дев'ятсот восьмого року, коли влада поклала собі раз і назавжди покінчити з Паїдасом і готувалася разом з колджіями завдати йому удару, Гарбіс вирішив на одну ніч перейти таємно у ватагу Паїдаса. Він подався в гори й перестрів його там, розповів йому все, видав таємницю — місце, де на нього чекала засідка, щоб убити його. А що Паїдас відмовився повернути назад, відмовився втекти, Гарбіс пішов тієї ночі разом з ним і бився пліч о пліч зі своїм щирим другом проти влади.

«Гарбісе, я цього ніколи не забуду», — сказав йому Паїдас тієї ночі тисяча дев'ятсот восьмого року.

І він не забув.

⁴⁹ Стратигос — воєначальник, командувач; генерал (гр.).

Чоловік, який прибув на фелюці, мовчки стояв перед ватагом, не наважуючись розкрити рота.

— Що сталося? — запитав Паїдас.

Той — ні пари в уст.

Паїдас знову запитав, уже сердито:

— Що сталося?

Знову мовчання.

Очі Андоніса Паїдаса почали темніти. Всі, хто стояв навколо, знали, що то означає, коли Паїдасові очі починають темніти. Але певже його очам здається, що на цьому світі є щось таке, чого не годен витримати Андоніс Паїдас, щось таке, що треба від нього приховувати, аби не завдати йому болю?

Контрабандист із фелюки зрозумів, що далі тягти не можна, і сказав:

— Убили твого брата!

Всі палікари навколо ватажка здригнулися, як від удару. Вони вже були сіпнулися, мало не кинулися до прибульця, щоб розпитати. Але суворий погляд Андоніса Паїдаса поважно й урочисто зупинив їх. Всі завмерли.

— Хто? — запитав Паїдас голосом, що здався серед ночі незворушним.

— Гарбіс!

На найвищому щаблі палікарства, якого досяг Паїдас, не було нічого, що могло б його здивувати, вибити з суворої незворушності. І ось раптом ця мить показала, що й Андоніс Паїдас має серце і кров.

— Хто, ти сказав? — прохрипів він.

— Гарбіс, капітане! Стратигос Гарбіс!

Менший брат Андоніса Паїдаса нічого не перейняв від свого більшого брата. Це була безчесна людина, яка нічого не мала в собі від палікара. Та, незважаючи на це, він, користуючись братовою підтримкою, займався й собі контрабандою, мав своє судно і свою ватагу. З поваги до Андоніса Паїдаса колджії заплющували очі на походеньки його брата. А що з ним так поводитися, то він з часом нахабнів усе більше й більше. Раз йому щастить, вирішив він, то це тому, що бояться його самого, а не Андоніса Паїдаса. Всі айвалійські палікари вихваляли його подвиги, а потай насміхалися над ним. Але колджії завжди вдавали, що нічого не бачать. Вони знали, що Андоніс Паїдас ні до чого в світі не має такої слабості, як до свого негідного брата. У цієї мужньої людини вся нерозтрачена ніжність, прихована під жорстокістю, знайшла в любові до меншого брата єдиний спосіб утверджувати своє існування.

— Хто, ти сказав, убив його? — втретє прохрипів Андоніс Паїдас, щосили струснувши свого товариша за плечі, ніби не міг йому повірити.

— Гарбіс, капітане! Стратигос Гарбіс!

І прибулець розповів, задихаючись і затинаючись, подробиці вбивства. Як це сталося, досі точно не відомо. Начебто патрульне судно Стратигоса Гарбіса зустрілося в морі навпроти Сармусака з контрабандистським судном Костандиса Паїдаса. Він не пізнав його й вирішив зупинити. З обох суден обмінялися кількома пострілами. Самого Костандиса Паїдаса на судні не було. Але Гарбіс, як тільки впевнився, що судно з контрабандним тютюном належить Костандисові, пропустив його.

Костандис Паїдас, дізнавшись про цей випадок, оскаженів. Завжди й так бундючний, він геть розприндився й розпятакався по всіх усюдах, що поквитається з Гарбісом. І як тільки дізнався, що судно Гарбіса повернулося з патрульного плавання, взяв рушницю й подався на причал. «Ти,— сказав він Гарбісові,— затримав моє судно?» І зиркнув на рушницю. «Ну, то стріляй!» — безстрашно кинув йому Гарбіс, стоячи на носі, як завжди без зброї. Костандис іще щось сказав. «Ну, то стріляй!» — знову кинув Гарбіс. Тоді Костандис Паїдас вилаявся смертельною лайкою, з тих, від яких немає рятунку, коли вони сказані: за них треба платити кров'ю. І, щоб Гарбіс не встиг поштритися, скинув рушницю й вистрелив у нього. Але не влучив. Гарбіс зіскочив на берег, вирвав рушницю з Костандисових рук і вбив його.

Андоніс Паїдас вислухав. Мовчки відійшов від своїх хлопців. Його обличчя знову набуло холодної незворушності. Світало. Андоніс витяг цигарку, запалив. Синій дим підіймався вгору, ледве погойдуючись від вранішнього вітерцю, і танув. Усі хлопці дивились на Андоніса — самотнього й мовчазного. Вони знали, що народжується щось страшне, що в цю хвилину вирішується те, від чого обіллється кров'ю кожне хоробре серце в Анатолії.

Андоніс Паїдас кинув цигарку. Поволі звів свої потемнілі очі на контрабандиста з фелюки.

— Вертайся назад! — спокійно звелів він. — Скажи Гарбісові, що я його вб'ю. Чекатиму на нього за маєтком Яннакоса Бібеласа у вівторок при заході місяця.

Червоний трехадр, уславлене контрабандистське судно Андоніса Паїдаса, посувалося вперед, розтинаючи хвилі. Хвилі били в дерево. Дерево вперто змагалось з водою, ніби комусь із них судилося бути переможеним. Але дерево було горде, воно не знало, що таке покора. Тієї ночі воно несло

в собі дуже багато. Не тільки зброю, не тільки Андоніса Паїдаса з його хлопцями. Дерево несло в собі долю, яка скаже свій присуд одному з двох життів, найуспішніших у айвалійських палікарських легендах: життя Андоніса Паїдаса чи Стратигоса Гарбіса.

Ніч над трехадиром завмерла, прислухаючись. Паїдас усамітнівся на носі й мовчки курив цигарку за цигаркою. Він слухав, як хвиля б'є в його вітрильник, слухав далекі звуки великого життя, яке він прожив; усі ті звуки, напевно, мали прийти цієї ночі — цієї ночі серед моря, яким він плив, можливо, вже востаннє. Чим частіше Паїдас наvertався до думки, що, можливо, це вже його останні години, тим ясніше усвідомлював, який він самотній. Геть самотній. Це було єдине відчуття, яке почало переслідувати його ще з дитинства. Його мати, коли він був ще в її утробі, білувала напередодні святого Симеона дичину — зайця. А напередодні святого Симеона вагітні жінки мали сидіти склавши руки і нічим не займатися. Бо якби вони випадково чимось займалися — чим завгодно, — то святий позначив би тіло чи обличчя дитини. Мати Андоніса Паїдаса забула, який тоді був день. Аж тут увійшла сусідка й побачила її за роботою.

«І це ти в такий день білуєш зайця!» — закричала сусідка.

Перелякана усмерть мати Андоніса Паїдаса відкинула зайця й сховала руки за спину.

«Ісусе й пресвята богородице!» — скрикнула вона й стала жовта, як дукат.

Цілу ніч вона благала бога змилоститися над нею. Її почув святий Симеон і вирішив не ставити знаку на обличчі дитяти. Коли воно народилося, всі жінки, які були при цьому, несказанно здивувалися, побачивши в нього на спині широку смугу заячої шерсті. Диво довго обговорювали, а коли минув час, то жінки й чоловіки, згадуючи про те дитя, казали: «Немовля зі спиною звіра». Його мати через це дуже страждала.

«Що ж буде? — казала вона, — як воно виросте й про все дізнається? Воно буде нещасним усе своє життя».

Але вона була мати, тож і знайшла своїм тонким чуттям спосіб допомогти своєму синові. Одного дня хлопчик уперше пішов з іншими дітьми кварталу купатися на море. Повернувся він у сльозах.

«Що сталося, мій синочку?»

«Чому вони з мене сміються? — гірко плакав хлопчик. — Чому з усіх дітей, які купалися зі мною, тільки я маю на спині шкіру, як у звіра?»

Тоді вона сказала так упевнено, як не зміг би ніхто інший на світі:

«Ти що — не розумієш? Вони тобі заздрять! В усій Анатолії ти єдина дитина, якої торкнулися мойри!»⁵⁰

«А хто такі мойри?» — запитав хлопчик.

«Мойри, — відповіла мати, — це добрі жінки, які живуть на небі разом з ангелами. Один раз на кілька років — на багато років — вони мають спускатися буряної ночі на землю. Люди, нічого не підозрюючи, сплять собі. Лише жінки, у яких скоро мають народитися діти, не сплять. Вони кажуть: «Якби-то цього року прийшли мойри. Якби-то це був рік мойр». Дивляться жінки в темряву широко відкритими очима і все благають: «Хай би вони прийшли цього року. Хай би вони прийшли заради моєї дитини...» І нарешті одній з майбутніх матерів, одній-єдиній за стільки років, за дуже багато років випадає благословення. Мойри відчиняють її двері, і в кімнаті стає ясно, як удень. Ніжно усміхаючись, вони мовчки підходять до майбутньої матері, кладуть їй руки на голову, трохи потримують і, так само ніжно усміхаючись, виходять. Ось як. І дитина, яка народиться, буде позначена мойрами».

«І ти бачила мойр, мамо?» — вражено запитав хлопчик.

«Так, синку. Вони прийшли тоді, коли ти мав народитися. Ти будеш сильним! Тебе благословили мойри. Ти станеш найславетнішим палікаром Анатолії! Не плач!»

Такими розповідями проста жінка — мати Андоніса Паїдаса, покладаючись на свій інстинкт, зробила диво. Вона не допустила, щоб почуття власної неповноцінності згнітило хлопчика. І навіть більше: допомогла йому почуватися гордим і впевненим у собі саме завдяки тому, що він був винятковим, бо носив на собі знак долі, який відрізняв його від інших дітей.

Одного зимового дня мати й син ішли разом сосновим узліссям понад морем. Сильний північний вітер здіймав у протоці велетенські хвилі. Не було видно жодного вітрила, жодній живій душі й на думку не спадало змагатися з демоном. Мати поставила малого Андоніса Паїдаса обличчям до моря і сказала:

«Ти змагатимешся, синку. Ти станеш найдужчим геміджі нашого краю, твоє ім'я лунатиме аж до Чорного моря. Про тебе співатимуть: «Геміджі зі спиною звіра...»

Там, у новеличкому сосновому лісі, була стара вежа, яка вже почала руйнуватися. Мати й хлопчик раптом побачили, як з вежі вийшов горбатий чернець у подертому одязі, підійшов до моря, трохи постояв, подивився на шторм і повернувся назад.

⁵⁰ М о й р а — у давньогрецькій міфології — богиня долі.

«Бачиш старого? — сказала малому Андонісові Паїдасу мати.— Він жив ще при отці Ікономосі. Отець Ікономос був найславнішою людиною нашого краю! А тепер цей старий щовечора виходить до моря й викликає отця Ікономоса з хвиль, щоб той подивився, як руйнується їхній дім, і повернувся. Цей старий божевільний!»

Ревіли хвилі, вітер, злітаючи зі Столу Демона, завивав у верховітті, а мати Андоніса Паїдаса розповідала малому про життя уславленого отця Ікономоса. Він жив багато років тому й був одним із пустельників. Усамітнившись від світу в халупі на голому березі, він бив поклони й молився за свою душу та за спасіння свого уярмленого племені. Аж ось однієї буряної ночі почув він з моря розпачливий людський голос, що волав про порятунок. Пустельник вийшов у ніч, сів у човен і, змагаючись із хвилями, поплив на крик. Витягнувши з води ледь живе тіло, він приніс його в свою халупу, відігрів і привів до тями.

Коли той трохи оговтався, пустельник запитав:

«Хто ти?»

«Я турок,— відповів той,— пожалій мене».

«Ти геміджі? Твоє судно потонуло?»

«Ні, я не геміджі. Я офіцер султанового флоту. Нас розгромила Москва під Чешме⁵¹. Три дні й три ночі на фелюці змагався я з хвилями. А коли вже підплив до вашого берега, фелюка перевернулася. Зглянься на мене, пожалій і не чини мені зла, хворому й беззахисному. Адже твій бог, кажуть, не карає беззахисних і слабих».

«Заспокойся,— відповів йому чернець.— Я вчиню так, як велить мені мій бог чинити з беззахисними і слабими. Дарма, що ти турок».

Чернець прихистив потерпілого, доглядав його і вдень, і вночі, поки в того був жар, поїв його цілющим зіллям, що росте на нашій землі. І виходив. А потім показав йому, як дістатися до заселених місць.

«Ходи з миром,— сказав він.— І не чини зла моему племені. Змилуйся над моїм племенем, як змилювався над тобою я».

«Мене звати Хасаном,— сказав турок.— Запам'ятай мое ім'я і приходь до мене, якщо тобі колись буде потрібна моя допомога».

Багато років пам'ятав ім'я потерпілого чернець. Аж ось одного разу до нього завернули геміджі, які поверталися з

⁵¹ Ч е ш м е — півострів і місто на схід від Ізміра. Битва російського й турецького флотів відбулася при Чешме в 1770 р.

Чорного моря. Від них він дізнався, що турок, якого він урятував тієї зимової ночі, став великим візиром. Чернець узяв палицю й пішов у місто, в Айвалі, де народ — бідні рибалки та хлібороби — стогнали у рабстві. Там він сів на судно, поплив у Константинополь і добився аж до великого візира.

«Ти мене пам'ятаєш?» — запитав він візира.

І тоді всі присутні паші з подивом побачили, як їхній візир підвівся, обійняв і розцілував кяфіра⁵² ченця.

«Хіба міг я тебе забути, чоловіче? — сказав візир. — Скажи мені, що я маю зробити, аби полегшити свою душу й стати схожим на тебе в тому, чого ти мене навчив? Скажи мені тепер, коли я став могутнім, як можу я тобі віддячити?»

«Я не прошу нічого для самого себе, — відповів чернець. — Я прошу за мій народ і мою вітчизну. Допоможи їм позбутися страждань».

Тоді великий візир звелів видати фірман⁵³. У фірмані було сказано, що віднині в рідному місті ченця не має права проживати жоден турок. Всі оттоманські родини, які там проживали, повинні були негайно перебраться в інші місця. Управляти містом мали християнські старійшини разом з одним турецьким управителем, якого мав призначати і звільняти народ коли завгодно. Військовий же управитель не мав права не те що жити в місті, а навіть проїжджати його вулицями. Якщо ж за виняткових обставин йому необхідно буде проїхати через місто, то він має зняти підкови зі свого коня. Місто платитиме державі щороку п'ятдесят тисяч грошів⁵⁴ і збиратиме цей податок саме. З усього того краю не братимуть ні юнаків до війська, ні дітей у яничари. Це мала бути вільна територія, єдина в усій імперії.

Чернець узяв фірман і повернувся на батьківщину. І тоді увесь багатостраждальний люд, почувши від нього про те, що сталося, упав перед ним на коліна й цілував йому ноги. Ченця обрали на міського голову, і він із старійшинами управляв містом аж до смерті.

Найперш він збудував велику церкву Святої богородиці — заступниці сиріт і при ній високу дзвіницю. Стіни церкви розписав сценами з Ветхого Завіту, прикрасив її амвоном і тронном владики «з основою з ебену, слонової кості та мушель Червоного моря». Далі він побудував чудові школи й став давати прихисток усім грекам з островів Егеї та зі старої Греції, які втікали до вільного міста, шукаючи порятунку від мук

⁵² Кяфір — невірний (тур.).

⁵³ Фірман — указ (тур.).

⁵⁴ Грош — у XII—XVIII ст. срібна монета різної вартості в багатьох країнах Європи.

рабства. Так невелике рибальське село на Еолійській землі розрослося й стало чималим містом. І головою в ньому весь час був чернець. Він відзначався справедливістю до добрих і певимовною суворістю до злих і став страшилом для деребеїв⁵⁵, які управляли сусідніми містами — Аязматом, Адрамітом і Пергамом. Озброївши своїх людей, він вирушав разом з ними мститися деребеям, як тільки ті чинили зло християнам у тих містах. І з таким самим завзяттям захищав своє місто від розбійницьких наскоків сусідніх деребеїв.

Його ім'я не сходило з уст. Усі казали:

«Хто дав цій людині силу робити стільки добра своїй вітчизні?»

І лише коли він помер і його тіло обмивали й одягали, тамшиця ченця розкрилася і полетіла по всьому краю:

«Отця Ікономоса позначили мойри! На грудях він мав знаки — по одному вугру з кожного боку!»

Коли найлютіший ченців ворог — деребей Пергаму — почув про його смерть, то не повірив, а тому взяв та й приїхав у Айвалі. І упрохав відкопати ченця. А як побачив труп на власні очі, то заплакав над своїм ворогом.

Малий Андоніс Паїдас слухав, як заворожений.

«Так, синку, — сказала йому мати. — Він теж був позначений, як і ти! Ти теж станеш великою людиною, ти станеш могутнім!»

Отак і зростав хлопчик у безнастанному звеличенні своєї виняткової долі. Це допомогло йому не зламатися. Але й призвело його до другої крайності. Він став замкнутим, самотнім хлопцем, який не любив товариства своїх ровесників. Бурхлива фантазія людей Егеї, успадкована від предків, допомогла йому в його самотності. Навколо нього — в повітрі, в піснях того краю трепетав у своєму найвищому злеті дух відваги, лунала слава контрабандистів. І в сімнадцять років Андоніс Паїдас став контрабандистом. Тоді ж він уперше вбив людину, відбиваючись від переслідувачів. А потім і пішло — убивство за убивством, безкінечний ланцюг, і всі позначені неймовірною жорстокістю й неймовірною хоробрістю: завжди віч-на-віч, і ніколи підло, неначе він правив жертву непогамовній пристрасті, яка веліла йому вбивати так, як годиться мужеві.

Червоний трехади́р кинув якір навпроти приморського ма-стку, коли вже займався день. Зброю вивантажили і сховали

⁵⁵ Деревей — феодал, деспот (тур.).

в будинку Вілараса. Паїдас забажав, щоб його залишили самого на судні — хотів відпочити. Мовляв, до старого Вілараса піде, коли виспиться.

Спав Паїдас аж до вечора. Прокинувшись, він занурив голову просто в море — освіжився і пішов до старого Вілараса.

Там була й Доріс. Вона упросилася послухати, про що буде мова.

Старий господар спершу розповів подробиці, як знайшли вбитого мисливця, а потім про випадок з наймитом, якого поранили.

Паїдас мовчки слухав, курячи цигарку за цигаркою.

— А ще щось трапилося після того?

— У тім то й біда, — мовив Віларас. — Напади тривають. Відтоді обстріляли ще трьох християн, коли вони повертали-ся з Кіміндень. Одного з них убили. Боюся...

— Ну?

— Боюся, що за всім цим криється якийсь план... Не хотілося б забігати наперед...

— Побачимо! — кинув Паїдас.

Він задумався і невдовзі сказав:

— Частина зброї, яку ми привезли, залишиться тут, для твоїх людей. А решту нам доведеться переправити християнам за Кіміндень. Вони могли б мені заплатити за неї?

— Всі видатки я беру на себе, — сказав Віларас. — Я хотів би, щоб ти зі своїми людьми тільки переправив її.

— Переправимо. Це дасть мені змогу й роздивитися, що воно та як. Тільки треба, щоб з нами пішов хтось із твоїх вірних людей, аби християни в селах не боялися нас.

Тоді Доріс, яка досі сиділа мовчки, сказала:

— Піду я, тату. Дозвольте мені піти.

Старий Віларас аж підхопився від подиву.

— Що це ти вигадала, дитино моя? На бога! Ні! Ні за що! Як ти можеш піти?

— Це не жіноче діло, — спокійно мовив і Паїдас. — Тобі не можна йти.

Доріс підвела очі і втупилася в нього. І вже вдруге Андоніс Паїдас відчув, що не має сили витримати гострого вістря, яке блиснуло з цього майже дитячого обличчя. І він опустил очі.

— Я поїду з тобою! — рішуче мовила Доріс.

— Ну що це таке? Я більше не годен цього витримати! — закричав старий господар, тремтячи від хвилювання. — Треба буде написати синові...

— Заспокойтеся, тату, — тихо сказала Доріс. — Не бійтеся

за мене. Мій чоловік не шкодуватиме, коли дізнається, що його дружина нічого не боїться.

— Вирушаємо сьогодні вночі! — сказав Паїдас. — Все це забере в нас два дні й дві ночі.

— Та сьогодні вже переночуйте, а завтра вночі поїдете, — запропонував Віларас, не знаючи, як ще виграти час, аби умовити невістку.

— Ні! — відрубав Паїдас. — Треба їхати цієї ночі! Бо я не встигну. У вівторок уночі до заходу місяця я маю повернутися.

— А що в тебе таке нагальне? — запитав Віларас.

— Та нічого! — буркнув Паїдас.

Розділ другий

1914 РІК

Утомилися Кіміндені цього року. Дуже втомилися. З нетерпінням чекали, коли настане Ніч. Першими це помітили буки, а потім і дуби.

Вони казали Ночі:

«Ходи вже. Ходи, бо наша земля, наші рідні Кіміндені втомилися. Ходи вже, дай їм відпочити».

«Та що ж я можу вдіяти? — казала їм Ніч. — Адже ще літо. Дні дуже довгі. Сонце не поспішає заходити».

Тоді буки звернулися до хмар:

«Сонце довго не заходить. Нехай би хтось із ваших друзів закрив його. Допоможіть нашій землі, нашим рідним Кімінденям, нехай до них швидше прийде сон».

І тоді в ясно-блакитному небі виникла чорна хмара, виникла на сході й посунула на захід і закрила сонце. Величезна чорна хмара. Еолійська земля одразу померхла. Одуди й дикі голуби, які купалися в блакитному сяйві, раптом опинилися в тіні, що падала згори. Гнапі інстинктом, вони злякано кинулися до своїх гнізд. Утікаючи, вони кричали:

«Буря! Насувається буря! Насувається буря!»

Їх почули зелені ящірки, почули шакали в лісі, і страх майпув у їхніх очах. І вони теж пронизливо закричали:

«Насувається буря! Насувається буря!»

Маленька черепаха, лежачи догори ногами, чекала смерті в печері диких кабанів. Вона почула голоси птахів і звірів. Злякавшись, вона сховалася в свій панцир і затремтіла, як усі земні істоти, хоча вже давно чекала смерті.

«Насувається буря! Насувається буря!»

Марно буки намагалися припинити паніку, марно казали:
«Зупиніться! То не буря насувається! Ми попросили хмару закрити сонце!»

Та що з того? Ніхто їх не слухав. Тому що в Кімінденях владарює могутній, непереборний інстинкт. Він дав живим істотам мудру переконаність у тому, що хоч би що почалося з їхньої волі, все одно за їхніми бажаннями й діями стоїть темна сила, яка все тримає в своїх руках, і саме вона спрямовує бажання й дії як хоче й куди хоче.

«Ні! Ні! Буря насувається! Буря!»

І тоді важко сколихнулися Кіміндені. Скинули з себе сон, що прийшов дати їм відпочинок, підвелися й роззиралися довкола. І побачили на заході чорну хмару. Звели очі до неба — знали, що незабаром мають спалахнути зорі. А може, і чорна хмара, яку прикликали буки, розвіється і щезне, як тільки зайде сонце. Напевне щезне. Одначе тепер уже й Кіміндені переконалися. Бо багато чого бачили на своєму віку і знали далеко більше від того, що знали буки, одуди, дикі голуби й шакали.

Кіміндені вже знали, що буря насувається. Та все одно, як це буває, коли ми, дізнавшись, що сталося непоправне, завжди до останньої хвилини не хочемо в нього повірити, Кіміндені звернулися до гір на заході й до гір на сході. Запитали в Каздагу, запитали в тих гір, що за Егекю, і в тих, що за Геллеспонтом, і в тих, що за Дунаєм, богом усіх рік.

Запитали, щоб упевнитись:

«Чи це правда, сестри, що вона насувається?»

І всі гори — і з далекої Боснії, і з-за далекого Дунаю — всі тужно відповіли:

«Правда, сестри! Насувається! Насувається буря!»

Останніми цю вість почули люди, — останніми, бо з усіх істот, які живуть у Кімінденях, вони найпоследущі. Котилася хвиля глухого гулу, наростала й вирувала, здіймалася вище й вище і дедалі дужче шаленіла.

«Насувається! Насувається буря! Насувається війна!»

І в той час, як над Еолійською землею сяяли зорі, пришиклі людські серця відкривалися для страху — серця нещасних людей.

Глибокої ночі, забившись у свою кімнату, ми, діти, чекали, коли прийде сон. Тепер ночі в Кімінденях стали таємничішими і грізнішими. І не тільки через шакалів та пустельність. Відтоді, як було вбито мисливця, щось витало в повітрі: обличчя дорослих стали похмурими, нам не давали й носа ви-

ткнути в мастку, а наші люди, озброївшись, увесь час стояли на варті. Ми чули їхні кроки за ворітьми, час від часу долинали покашлювання, чийсь голос сколихував порожняву ніч.

Найстрашніше було те, що нас уже, мабуть, забули буки, забули дуби й одуди.

— Як там наші черепахи, кажани та ящірки?

— Що ти сказав?

— Кажу, як там воно, в печері диких кабанів?

Артемі паїжачилась. Я чув, як зашелестіло простирadlo, — то в нього вп'ялися її пальці.

— Не хочу знати... — пробурмотіла вона.

— Не хочеш сходити до печери диких кабанів? Не хочеш, щоб нас пустили?

— Я туди більше не піду, — сказала Артемі тремтячим голосом.

— Наш кажан уже, мабуть, помер. Ми почепимо собі на шию його кісточки, тоненькі такі. Поділимося ними. І тоді вже всі нас любитимуть.

— Не хочу, — буркнула Артемі. — Я вже не хочу.

І вона заплакала.

— Не треба, Артемі. Не треба. Ну, чого ти плачеш?

Вона не озвалася.

— Ну, годі, Артемі. Гаразд, не чіпляй на себе кісточки кажана. Я й так тебе любитиму.

— Завтра я вже вийду, — сказала Лена. — Попрошу діда, і він мене пустить. Піду з дядьком Йосифом.

— А що ти робитимеш? — запитала Агані.

— Ми підемо туди, де червоний ґрунт. То найкрасивіший кляпоть нашої землі. Його дасть мені дід, коли я одружуся. Там росте дика груша. Дядько Йосиф прищепить її на мою честь.

Днями Лена розшукала дядька Йосифа і сказала йому: «Знавш, коли Артемі виросте, вона залишить нас. Одружиться з мисливцем і поїде в далекі краї». — «А чому, моя дівчинко?» — «Та просто так, дядьку Йосифе. Так вона вирішила. Всі кудись роз'їдуться». Дядько Йосиф пригадав свою долю, свій острів, з якого вирушив колись та й досі не повернувся. «І таке буває, — сказав він. — Буває, що люди, вирушивши кудись, не повертаються назад, не з руки їм повертатися». — «А ось я залишуся на нашій землі, — мовила маленька Лена. — Я люблю нашу землю». — «Ну, що ж, — сказав старий, — у такому разі я прищеплю ще одне дерево на твою честь. Аби згадувала мене, коли їстимеш його плоди».

Тож тепер Лена запитала:

— То як, Артемі? Ти все ще думашь залишити нас?

Ніякої відповіді.

— Артемі, чуєш? Ти все ще збираєшся поїхати в далекі краї?

— І поїду... — прошепотіла Артемі якимсь далеким голо-
сом.

— І твій чоловік буде мисливцем?

Ніякої відповіді.

— І твій чоловік буде мисливцем?

Лена вже готова була запитати втретє, та раптом їй щось почулося.

— Слушайте! Слушайте!

— Що там?

Ясний металевий звук дзвіночка линув крізь ніч.

— Це що — кінь? Слушайте! Дзвіночок! Хто б це міг бути?..

Ми мовчки прислухалися. Щось важке раптом налягло на наші серця й наповнило їх страхом. Воно йшло з таємничих сил темряви, з глибин нашого ества, з нічної порожняви.

Що це за кінський тупіт? Чи не грабіжники їдуть?

Крізь тупіт копит наші вуха розрізняли й інший, значно слабший звук. Наче від коліс, що котяться по м'якій землі.

— Це віз! — промовила Лена. І відразу додала: — Це фаетон Вілараса! В нього запрягають коня з дзвіночком!

Фаетон Вілараса! Слава богу, що не грабіжники! Ну, певно ж, це фаетон з приморського маєтку.

Страх, який пройняв нас на саму думку про грабіжників, відступив, і ми полегшено зітхнули. Аж тут Артемі перша за-
сумнівалася.

— Хіба коли-небудь о такій порі, серед ночі, старий при-
їжджав? — пробурмотіла вона. — Це вже мало б скоїтися не знати що. Якесь велике лихо!

Слово, мовлене тремтячим голосем, знову влило страх у наші жили, у кров, у серця.

Прокинулася Антипі, паша старша сестра.

— Що це таке? Чого ви всі не спите? — здивовано запита-
ла вона.

— Слухай, Антипі! Там, під великими ворітьми, стоїть фаетон діда Вілараса!..

Антипі протерла очі, щоб прогнати сон.

— Фаетон діда Вілараса, кажеш? А котра година?

— О! Зараз глупа ніч!

— А звідки ви знаєте, що фаетон діда Вілараса?

— Ми чули дзвіночок його коня. І колеса чули.

— Шш! — шикнула Лена.

Надворі, під ворітьми, хтось тихо розмовляв. Розібрати, що говорили, не можна було. Напевно, старий Віларас хотів, щоб наші озброєні вартівці пропустили його у двір.

Так і вийшло. Невдовзі важко зарипіли ворота.

— Іде! Іде!

Артемі накинула поверх нічної сорочки шаль. За нею й усі ми почали накидати на себе хто що. Антипі, теж захоплена несподіваною нічною історією, навіть не подумала нас зупинити, бо й сама петерпеливилася розкрити тасмницю. Вона лише радила:

— Одягніться... Одягніться, бо простудитесь!..

Ми прочинили двері кімнати. Першою вийшла Антипі, потім Артемі, Агапі, Лена, а останнім я. Обережно ступаючи на пальцях, щоб не зчиняти шуму, ми рушили вперед. У дворі виднілися тіні: люди прокидалися й стривожено виходили дізнатися, що там таке.

Серця наші мало не вискакували з грудей.

— Що там? Що сталося?

У великій кімнаті з широкими канапами, де дід завжди приймав гостей, горіло світло. Ми вирішили, що він там, і посунули туди. Двері були прочинені. Антипі, а за нею й усі ми тихенько прослизнули в кімнату й поставали одне біля одного. І ось що побачили наші широко розкриті очі.

Дід стояв прямо, непорушно, наче високе старе дерево, укрите хмарою. Біля нього стояла баба, її сиве волосся було розпущене, на обличчі застиг вираз розпачу і страху. Поряд з нею стояла наша мати, теж мов заніміла. А на одній з канап, згорбившись і нервово погладжуючи руками волосся, сидів блідий від хвилювання господар приморського маєтку старий Віларас.

Поки ми входили, їхні погляди поволі зверталися до нас, а потім знову відвернулися. Ніби їх ніщо не здивувало, ніби вони були загипнотизовані.

— Це страшно...— пробурмотів дід Віларас.— Тепер від іскри спалахне весь світ! І що буде з нами?

— Як ти сказав, сусіде? — тихо запитав наш дід.— Як називається те місце?

— Сараєво,— мовив Віларас.— Це на північ, у Боснії.

Наш дід був простою, неосвіченою людиною, і йому нелегко було второпати те, про що йшлося.

— Але чому? Якщо лихо сталося так далеко, то чому воно має докотитися аж сюди, до нас, в Анатолію?

Однак дід Віларас не був простою людиною. Він читав мудрі книжки та газети, які отримував із Європи, і добре знав, що там діється.

— Таж докотилося, сусіде! Уже докотилося, кажу тобі! Хоча б ті переслідування християн... Я дізнався, що вони почалися в Козакіях і в інших місцях. Колись і до нас дійде черга! Так, так! Тепер я розумію, чому вбили мого мисливця, чому стріляли в моїх людей...

Він нервово, розпачливо провів рукою по своєму сивому волоссю.

— Рано чи пізно, а й до нас черга дійде. І доведеться нам залишати наш край. А моя дитина в такі дні десь у горах з контрабандистами...

Дідові не хотілося ускладнювати ситуацію. Але він відчув, як його мимоволі заливає хвиля раптового обурення.

— Та що це за коники викидає твоя невістка, сусіде? — сказав він. — Як же ти, така розумна людина, дозволяєш їй отакі витівки? Чому?

— Заради бога, Яннакосе, обличь це! — благально мовив дід Віларас із видимим відчаєм. — Не час про це говорити! Твоя правда, але як я тобі поясню? Що нам з а р а з робити? З а р а з ?

Наш дід притих і задумався.

— Треба негайно, ще цієї ночі послати наших людей до контрабандистів! — нарешті озвався він, і голос його прозвучав рішуче, як у людини, котра в своєму житті не раз опинялася в складному становищі. — Треба повернути жінку назад! Ти знаєш, якою дорогою вони поїхали?

Дід Віларас сказав, до яких сіл за Кімінденями мав намір дістатися Паїдас і якими стежками в міжгір'ях мав їхати.

— Скільки в тебе є сміливих хлопців? — запитав наш дід.

— Крім тих трьох, які внизу, нема жодного! Решта злякалася!

— Добре! Я теж кількох пошлю. Ходімо зі мною!

І вони вийшли — наш дід попереду, старий Віларас за ним.

Усі ми, діти, — Аптіпі, Агапі, Лена, Артемі і я — стояли мовчки в легкій півтіні за колом світла від лампи. Яка це така завіса раптом упала, відкривши нашим здивованим очам каламутний хаос? І що то таке, оте незрозуміле, від чого могутній дуб, що заступав наш дім, — наш старий, завжди усміхнений дід — раптом став таким похмурим? Вони казали про Сараєво, про якусь пожежу, що суне до нас. Вони говорили про якісь переслідування, про вбитого мисливця, про те, що Доріс загрожувє небезпека. Боже, що ж це воно таке?

Як отара овець, гнана вовком, ми кинулись до баби й матері і припали до їхніх ніг, мовби шукаючи захисту.

— Бабусю! Бабусю! Що сталося?..

— Мамо! Мамо! Що сталося?..

— Дітки мої... Дітки мої...— шепотіли то одна, то друга, і було чути, як вони силкуються не виказати тремтіння голосу і сліз, що душили їх.

— Чого ви прийшли, дітки мої?.. Ну, що ви, їй-богу!

— Що сталося, бабусю?.. Що сталося, мамо?..

Та чи могла пояснити нам бабуся, чи могла пояснити нам мама, коли й вони були розгублені так само, як і ми, діти, і для них усе переплуталося і стало незбагненним, як і для нас? Чи могли бабуся й мама знати більше, ніж ми, про Сараєво та про іскру, що розпалила пожежу, яка суне на нас? На них, як і на нас, навалилася темна сила, що попереджала: наближається буря.

— Дітки мої... Дітки мої...

Баба розпростерла над нами руки, як птах крила, коли хоче захистити своїх пташенят.

— Ходіть спати...— ледь чутно проказала вона.

Ми всі вийшли в темний коридор. Попереду я й мої сестри — маленька отара овець, а за нами баба й мати. Ось і наша кімната. Слабеньке світло лампадки, що висіла перед іконою богоматері з дитям, упало на наші стривожені обличчя. Баба пройшла до ікони.

— Ходіть, ходіть і ви, — тихо покликала вона. — Помоліться, дітки мої. Просіть богородицю допомогти нам...

І поки ми, діти, мовчки хрестилися, баба, розпорядниця нічних молінь, почала шепотіти, смиренно благаючи за нас, за всіх інших людей, за всіх дітей світу:

Буря бід жбурляє мене,
тону я у хвилях скорботи.
Прийми ж мою вбогу молитву і не зневажай
мого плачу і сліз.

Розділ третій

ГОНІННЯ

Ніч. У Кімінденях стежкою, що веде до верхнього краю великого провалля, мовчки посувається ватага Андоніса Паїдаса. Попереду, розвідуючи шлях, ідуть четверо контрабандистів, посередині йдуть мулли, за ними решта палікарів. Останнім іде Паїдас. Поряд з ним Доріс.

Глибока тиша. Ні шуму, ні розмов. Так буває завжди під час небезпечної справи, коли контрабандисти везуть тютюн чи якийсь інший товар. Смерть, яка готова щохвилини вирости перед ними, накладає суворий вираз на обличчя і сковує язик. Але цієї ночі всі палікари розуміють, що разом з ними над лагідними повіями вітру, над шелестінням листя йде, неначе хмара, інша сила. Цієї ночі не думка про безпеку стискає їхні серця. Вони знають, що це остання ніч для Андоніса Паїдаса або для Стратигоса Гарбіса. Цієї ночі вони проводжають молодецтво до його найвищого злету, вони переживуть хвилини, які в майбутньому стануть казками й легендами.

І серця їхні огортає смертельна скорбота.

Ніхто з палікарів не наважується підійти до Андоніса Паїдаса, висловити йому свою думку, аби він відступився від свого рішення. Всі знають, що Андоніс Паїдас уже не змінить свого слова, бо пролито кров, а кров вимагає відплати.

Ніч зоряна. Здалеку час від часу лунає шакаляче виття. Воно долинає знизу, з долини, куди вихопилися шакали, шукаючи поживи.

— Зупинімося! — наказує Паїдас. — Нехай коні відпочинуть.

Хлопці спішуються, прив'язують коней до дерев і сходяться до свого ватажка. Посідавши на вологу землю, вони скручують цигарки.

— Ти не сидеш? — запитує Паїдас у Доріс.

— Я хочу розім'ятися, — відповідає вона й починає походити.

Уже другу ніч пробирається Доріс разом з контрабандистами по Кімінденях. І дедалі дужче відчуває, що проймається дивним духом цих темних людей, між яких вона опинилась у важкий час.

Спочатку, як тільки вирушили, вона взялася розпитувати Андоніса Паїдаса про те, про се, хотіла, щоб він розповідав їй цікаві історії та свої пригоди.

Він відрубав:

«Не знаю!»

Доріс замовкла. Та невдовзі непогасний вогник цікавості до пригод знову спокусливо розгорівся в ній. Знову вона спробувала зав'язати розмову з Паїдасом. Вона нічого не знала ні про звички цих запальних людей, ні про бурю, що шаленіє в серці їхнього ватажка.

«А ти, капітане, ніколи не бився, захищаючи жінку? Або захищаючи друга?»

Жодної відповіді.

Доріс знову озвалася з темряви:

«Я мала мисливця. Того, якого вбили. Якимось він мені сказав, що серед вас дуже цінується дружба. Більше від жінки, більше від дитини».

Паїдас гризнув цигарку й виплюнув її на землю. Він не бачив очей Доріс, адже була ніч. У ньому закипів гнів.

«Я каюся, жінко, що поступився й дозволив тобі поїхати з нами! Ти чула, щоб іще хтось розмовляв? Замовкни!»

Доріс не звикла, щоб з нею так поводитися, тож спалахнула:

«Та що це тут таке? Похорон, чи що?»

У Паїдаса затремтіла губа. Але він опанував себе і сказав тихо, але рішуче:

«Я тебе відправляю назад! Тут роблять те, що наказую я! Я сказав: замовкни!»

І тоді Доріс уперше злякалася.

Так минула перша ніч. А коли розвиднілося, контрабандисти заглибились у ліс, заховали копей і контрабанду, виставили варту й полягали спати. Покрай них заснула й Доріс і проспала аж до вечора.

Настала й друга ніч. Тоді знову вирушили в путь. Сподівалися удосвіта дістатися до сіл, де треба було роздати зброю.

— Зупинімося, нехай відпочинуть коні! — наказує Паїдас.

Копі пасуться. Контрабандисти крутять цигарки й мовчки курять. Небо безліччю зірок вдивляється в людей. Усе довкола суворе й незворушне.

Раптом у тиші лунає голос Паїдаса. І каже він щось геть несподіване.

— Слухайте, що це ви всі мовчите? — звертається він до своїх хлопців. — Чого це ви помітили?

Невже це говорить Паїдас? Де це таке чувано, щоб контрабандист, щоб Паїдас запитував у своїх товаришів, чому вони серйозні й мовчазні, коли навкруги чигає небезпека.

— А про що говорити? — здивовано каже один з палікарів.

— Та про що завгодно. Розкажіть що-небудь.

Як так, то й так. Давайте щось повідаємо, нехай зазвучить слово, щоб спав тягар, щоб розвіялися темні сили, що навалюються з мороку й терзають цього чоловіка, який ніколи не вагався. Він не боїться, що буде вбитий. Він боїться, що вб'є. Бо це вперше Андоніс Паїдас, проливши своєю рукою стільки крові, відчув, як стискається серце, як огортає його каламутна мла через те, що він має вбити. Через те, що він має здійснити саме це вбивство.

— Розкажіть, товариство. Розкажіть що-небудь.

І тоді анатолійська ніч змахнула крилами, важко вдарила вітер, і вітер замовк. Усякий шум — шелест листя, шамотіння черв'яків у землі, завивання шакалів удалині — все стихло. Круг анатолійського легеня, який мав битися й загинути, посідали його товариші. Цієї ночі їм уявлялося, що це вже востаннє вони зібралися в такому колі, що це їхній останній бенкет, бенкет прощання з їхнім ватажком. І їхня гаряча кров примовкла в жилах, і тільки сумно билися серця. А жіпка з очима егейських дівчат, яка прибула з далекої країни і яку звали Доріс, жінка, яка з примхи долі опинилася серед цих людей, слухала, мов зачарована.

Перший контрабандист — перший після Андопіса Паїдаса, — починаючи правити жертву, заговорив густим спокійним голосом.

Він розповідав:

— Селім Араб спустошував пергамські села, грабував людей Аязмата. Втікали звідти християни й турки, старі й діти, шукаючи порятунку:

«Селім Араб женеться за нами! Розбійник Селім у наших краях!»

Від цього страшного імені холопула кров. І не було жодної живої душі, яка б насмілилася стати йому на шляху. Такі вісті доходили звідти. І дійшли до нього. І він повідомив Селіма:

«Якщо ти чоловік, то приходить битися зі мною один на один. Я чекатиму біля Великого Платана, там, де Чакал-дере розбігається на два рукави і з однієї річки стає дві».

Одержав Селім послання й прибув на призначене місце. Не сам прибув. З ним були албанці — вся його ватага. Поставали вони, чекають. Недовго довелося їм чекати. Почувся шум. Вони подумали, що то коні. І кажуть: «Це, мабуть, той їде зі своїми хлопцями». І взялися за зброю.

Аж воно ні. Не коні й не хлопці. То їде він. Сам. Самісінський.

«Що я бачу? — дивується тоді Селім. — Він що — один?»

«Один!»

«Аллах!» — дивується Селім, не може повірити.

Албанці вже пориваються пакинутись на того, одного. Коні їхні хропуть, ружниці самі просяться стріляти.

«Назад! — кричить Селім на своїх хлопців. — Відійдіть назад!»

Він пришпорює коня і їде сам назустріч тому, одному.

«Це ти мене кликав?» — питає його й зупиняє коня.

«Я!»

«І прийшов до мене один?» — дивується Араб.

«Я гадав, що ти чоловік! Я прийшов один! Думав, що ти теж прийдеш один!»

«Ти, мабуть, не знавш, хто я такий?»

«Знаю!»

І тоді албанці, які стоять поодаль, бачать — обидва чоловіки спішуються. Селім Араб, страшний Селім, підходить до прибулого й кладе йому руку на плече.

«Ти переміг мене,— каже йому Селім.— Чого ти від мене хочеш?»

«Щоб ти залишив ці краї! Двом нам тут тісно. Або я тебе вб'ю, або ти мене вб'єш!»

«Ходімо зі мною,— каже Селім.— Ти будеш моїм першим палікаром».

«Не можу,— відповідає той.— Я контрабандист. Я не розбійник».

Селім задумується. Потім дивиться тому в очі. І потуплюється.

«Аллах симарладик!»

«Огурола, Селім!»

Селім сів на коня, забрав своїх хлопців, і вони поїхали геть. І більше не з'являлися в тих краях.

Дві сестри — дві річки дивилися на самотнього чоловіка, який виступив проти Селіма.

«Як його звати?» — запитала одна річка.

«Паїдасом,— відповіла друга.— Андонісом Паїдасом».

І заговорив другий контрабандист.

Він розповів:

— Диявол вибрався з дьогтю, виїняв з рота вогненний язик, прибрав людську подобу і явився на цей світ. Обдурив він бога, обдурив архангела зі списом і нашого святого Георгія-вершника. Обдурив їх і зробився попом, а потім і владикою. Прибув він у Мосхонісію, збудував замок, поробив на воротах подвійні засуви, оббив замок залізом і почав мучити християн. Гарбав їхнє майно, віднімав у них урожай, безчестив їхніх жінок. Навіть турки ніколи так не зпущалися з люду, як він. Плакав народ і стогнав, та нічого не міг удіяти, бо сам казав: «Він наш владика, хіба можна йому перечити? Бог нас покарав! Така божа воля, щоб ми корилися владичі!» Одного дня звелів владика покликати Трамундапу, контрабандиста, який саме повернувся з подорожі й привіз багато золота. Дав контрабандистові отрути, і той помер. Владика забрав золото й поглумився над контрабандистовою дружиною. Жінка пішла на мол, кинулась у воду і втопилася. Тоді її стара мати, подряпавши обличчя нігтями і рвучи на

собі волосся, пішла до нього. Упала йому в ноги і сказала: «Невже ти так і залишиш зло, якого завдано твоєму щирому другові, чоловікові моєї доньки? Ми більше не можемо терпіти!» Тоді він подався вночі до мощей святого Георгія Хіоського, перехрестився й уклонився. «Нічого не вдієш,— сказав він святому.— Не можу я чинити інакше. Виступлю і проти вас». Попілував він камінь, де колись мучився святий, сів на човна й поплив у Мосхонісію. Опівночі прибув до замку владика, видерся на нього, повіддирав залізо і забрався всередину. А тоді підпалив замок і розбудив владика. «Вставай! — сказав йому.— Я тебе не чіпатиму. Ми обидва оточені вогнем. Спробуй вийти звідси. Пройдеш крізь вогонь — урятуєшся! Пройду я — теж урятуюся!»

Кинувся владика у вогонь, спалахнув і згорів. Кинувся і то й, стрибнув, як сарна, і врятувався.

Народ, побачивши, що вогонь охопив замок, узяв свого рятівника і поніс на руках.

Звали його Паїдасом. Андонісом Паїдасом.

Запала тиша. І тоді заговорив третій контрабандист.

Він розповів дивну казку. То була казка ненашого краю. Її доносив далекий голос, який блукав по Каппадокії, по Чорному морю, по Егейському, по Критському та Іонійському.

Він розповів:

— Було це в глибині Анатолії. Жив там один велетенський чоловік, якому і дім був низький, і печера тісна. Переступав він гори, перестрибував вершини. А як ставав навпочіпки, то міг ловити птахів, навіть соколів, що ширяли в небі. Дикими проваллями, такими, що душа холоде на саму думку, що ними треба пройти, такими, що хоч би ними проходило гуртом і півсотні або навіть сотня людей, то все одно серця їхні завмирили б від жаху, він проходив сам, пішки, озброєний шаблею в чотири п'яді завширшки. І за все своє життя на цьому світі він нічого не злякався, ні перед чим не відступив. Та ось одного дня зустрівся йому чужинець, із вигляду схожий на рись. Очі його були гострі, як блискавки.

«Ходімо,— сказав йому чужинець,— битися на мармуровому току. Хто вийде переможцем, той візьме душу переможеного...»

І пішли вони битися на мармуровий тік. Дігеніс⁵⁶ і Харондас⁵⁷.

⁵⁶ Дігеніс — легендарний герой візантійського епосу про акритів — захисників південних кордонів Візантії.

⁵⁷ Харондас (Харон) — у давньогрецькій міфології — перевізник мертвих через річку Стікс до підземного царства; від середньовіччя й донині — уособлення смерті.

І Дігеніс зазнав поразки і мав померти. Покликав він своїх палікарів, щоб попроситися. Покликав і свою дружину і задушив її, щоб забрати з собою.

Третій контрабандист замовк. Ніч утомилася. Вдалині завивали шакали.

— Ким він був? — запитав хтось.

— Хто?

— Ну, отой, з казки.

— Про це не сказано, — відповів третій контрабандист. — А ким би він міг бути?

— Я думаю, він був з наших. Контрабандистом був.

— Справді. Наш чоловік був.

Першим порушив мовчанку «останнього бенкету» Андоніс Паїдас.

— Рушаймо, — втомлено сказав він і підвівся.

Палікари подалися до коней. Ніхто не розмовляв.

Раптом одному щось почулося. Він наставив вухо і прислухався.

— Чекайте!.. — прошепотів він до інших. — Слушайте! З провалля чулися глухі, невизначні звуки.

— Що це?

— Здається, людські голоси. Чуєте тушіт?

— Може, то отара овець?

Всі замовкли й прислухалися.

— Це не худоба! — впевнено сказав Паїдас. І скомандував: — Швидше! Прив'язуйте коней! Займайте позиції! Ви зліва! Ви за скелею! Ви...

Відчуття небезпеки пробудило капітана, прогнало дрімоту. Короткими командами він розставив людей де треба і наказав:

— Нікому не стріляти, поки не почуєте моєї команди!

Він уже рушив був уперед, хотів сам пройти туди, звідки долинали голоси, та раптом згадав:

— Де жінка?

— Я тут! — озвалася Доріс.

Вона намагалася говорити спокійно, щоб не виказати збудження, яке охопило її. Те збудження було не від страху. Воно скидалося на раптову бурю, що здіймається в тутешніх морях серед повної тиші. Як опинилася вона, аристократка, що народилася й виросла в Шотландії, серед цих диких людей з затуманеними очима, серед людей, у яких руки в крові? Вона нічого не знала про смертельний бій, що мав відбутися між Паїдасом і Гарбісом. Та якось незбагненно вона відчувала: щось насувається, щось страшне має статися. Той

опівнічний «бепкет» з палікарами круг їхнього ватажка в пустельному проваллі, у Кімінденях, біля контрабандної зброї. А тепер оця різка зміна — контрабандисти готуються до нападу. Чого треба їй, одній серед цих темних людей, у цих диких бескеттях? Вона раптом відчула себе самотньою й чужою, цілковито чужою. І ніхто тут на неї не зважає. Передусім саме це. Вона не звикла, щоб з нею так поводитися — немов її й не існує. Її принижена гордість збунтувалася.

— Де ти? — знову запитав Паїдас.

— Я тут.

— Я ж казав! — роздратовано прошипів Паїдас ніби сам до себе. — І що тебе примусило піти з нами?

Хвилинку він щось обмірковував.

— Сховайся на дереві, отам за кіньми! Подалі від стежки!

— Ні! — сказала Доріс тремтячим від обурення голосом. — Я буду з вами.

І Паїдас відповів уже байдужим тоном:

— Добре. Я не можу гаяти часу. Залишайся тут!

— Я піду з тобою! — сказала Доріс. — Я не боюся!

Паїдас пішов стежкою, услід за ним рушила й Доріс. Паїдас зупинився за півсотні метрів від своїх товаришів і присів за каменем. Біля нього стала навколішки й Доріс із карабіном у руках.

Вони прислухалися.

Далекі звуки ставали щораз яснішими, ближчими. Тупіт багатьох ніг, приглушені голоси.

Що це? Хто це такі?

Доріс перша розрізнила серед голосів якісь дивні звуки. Вона хотіла сказати про це, але Паїдас різко зупинив її:

— Тсс!

У слабкому світлі зірок вона побачила його страшне обличчя. Звернене вперед, воно аж тяглося туди, в ніч, і здавалося, що лише воно й було живим з усього тіла в цей час.

Доріс чула дивні звуки, але вагалася, казати про це чи ні. Нарешті не витримала й прошепотіла:

— Я чую жіпочі голоси! Там є жінки!..

Жінки? Глупої ночі, у проваллі, в Кімінденях? Чого їм тут треба?

Паїдас не хотів вірити. Це не вкладалося в його голові. І все-таки! Тепер і він ясно чув їх. Тихі жіночі голоси й голоси дітей, змішані з низькими чоловічими, зграєю летіли з глибини ночі.

Голоси наближалися й наближалися. І нарешті вдалині па стежці заворушилися перші тіпі.

Паїдас схопив Доріс за руку й міцно стиснув, мовляв, по ворущись. І ось гурт людей опинився перед каменем, за яким сховалися Паїдас і Доріс.

І тоді вони роздивилися.

Ішли старі, ішли жінки, чоловіки й діти. Жінки стогнали, діти бігли, щоб не відстати від дорослих, і їхні тіла, обважнілі від втоми й безсоння, погойдувалися, як підбиті пташки. Найменших матері несли на плечах, а ті, дримаючи, бачили у снах наперекір долі ведмедів і ангелів. Потім з'явилася ще одна дивовижка. Шість чоловіків щось несли на плечах, не схоже ні на людське тіло, ні на тварину. Виявилось, що то якась скриня, ніби труна. Чоловіки ступали обережно, щоб не спіткнутися. А гурти попереду й позаду трималися від них на деякій відстані, паче боялися палетіти на труну й осквернити її.

Паїдас дивився й дивився, намагаючись зрозуміти, що це таке. Та марно! Заважала передусім та скриня чи труна, ніякого розумного пояснення він їй не знаходив. І почав схилитися до того, що там скарб або контрабанда.

Більше він не міг витримати. Його грізний голос сколихнув ніч, заглушив голоси гурту, і люди завмерли на місці як укопані.

— Стійте! Стійте, кажу вам!

Почувши його крик, паїкари повискакували із своїх засідок з карабінами наготові і оточили процесію. Побачивши це, жінки пронизливо заверещали й почали благати:

— Пожалійте нас! Пожалійте нас!

— Замокніть, кажу вам! — знову прогрімів голос Паїдаса.

Стало тихо. Тільки вітер шелестів листям.

Паїдас пішов у напрямку скрині.

— Хто ви такі? — суворо запитав він.

— Ми християни! Пожалійте нас! Пожалійте нас, якщо ви християни!

— Куди ви йдете о цій порі? Чого шукаєте?

— Босняки! Прийшли босняки! — зашумів натовп, і в голосах чувся панічний жах.

Поспіхом, задихаючись, ті почали пояснювати. Вони виявилися християнами з маленьких сіл у Кімінденях. З тих самих сіл, у які Паїдас мав переправити зброю. Вони залишилися без даху над головою. Прийшли «босняки» — вигнані з Боснії турки — і повідбирали в них будинки і все добро. Босняки разом з озброєними зейбеками різали і грабували.

Он воно що: в Кімінденях почалися гоніння на анатолійських християн. Іскра від далекої пожежкі долетіла й сюди.

Але Паїдас, який нічого не чув і не відав про ту іскру, ніяк не міг уторопати, що й до чого. Чи не обманюють його?

Він ковзнув оком по скрині, по тій дивній домовині. Хитра думка зпенацька саянула йому в голові. Прудко, мов сарна, стрибнув він з простягнутими руками туди, до домовини, щоб одним махом перевернути її.

І тоді в Кімінденях розлігся благальний і зляканий зойк натовпу, аж луна покотилася:

— Ні!.. Заради бога! Ні!..

Усі чоловіки й жінки, скільки їх там було, ринулися захищати свій скарб. Між скринєю й контрабандистом виросла жива стіна. Ця перешкода глибоко образила гідність Паїдаса, і він проревів:

— Відійдіть! Що там у вас?! Що там у вас, питаю?!

Він почав розштовхувати людей руками. Жінки заверещали.

— Що там у вас?! Що там, питаю?!

Аж тут пролунали несподівано прості й глибокі слова, які дали пояснення дивній упертості цих людей.

— Заради бога! Заради бога!..— заблагали жінки.— Не чіпай нашого святого! Не чіпай його!..

— Як ви сказали? Що ви там несете?

Так, так, це справді так, пояснювали йому. Втікаючи, вигнанці не взяли нічого іншого із своєї вітчизни. Взяли тільки свого місцевого божка. Святого, який прийняв муки в їхньому краю. І їхні хлопці несли його на плечах дикими проваллями у нічній темряві, щоб він був їм помічником і заступником на новій землі, де вони сподівалися знайти пристановище.

— Він добрий, паш маленький святий,— бубоніли вже тихше жінки крізь сльози.— Хоч його в нас не забирайте. Ось іди подивись...

Жива стіна розступилася. Одна з жінок підняла кришку домовини. Хтось запалив смолоскип. Люте Паїдасове обличчя схилилося над домовиною. І при світлі смолоскипа він побачив випростані, прикрашені засушеними трояндами й квітами з дерев моцці юнака. Не самі кістки то були. То було щось схоже на мумію: темна шкіра, що обтягувала кістки й надавала їм людської подоби. Кістяк, обтягнутий чорною зморщеною шкірою.

— Подивись на його ніжки,— прошамкала якась бабця.— Який він був молодий. Він прийняв муки багато років тому, дуже багато років тому...

Шанобливість, донесена з далеких років, надавала глибокої ніжності її жестам, цим простим закликам до лютого чу-
жинця пожаліти божка-заступника.

— Подивись, який він сумирний... Подивись...

Це бачили зірки. Це бачила ніч. Це бачив Паїдас. Холодний дроз пробіг по його тілу. Він різко відскочив назад, ніби відштовхнутий страшною силою.

— Що це воно таке? — промимрив він, охоплений страхом. Знявши шапку, він перехрестився.

Тоді й усі втікачі почали хреститися, а жінки тихо приказували:

— Хай славиться його ім'я... Хай славиться його ім'я...

Паїдас узнав подробиці. Як розповіли йому старі з гурту, всіх християн із сіл у Кіміпденях вигнали й вони втікали різними шляхами до узбережжя, де сподівалися знайти порятунк. Їх зігнав з насиджених місць страшний смерч, що налетів ураз, несподівано, як весняна буря. Скільки часу, скільки днів царював у цьому краї спокій?

Паїдас задумався. Його план поламався. Тепер уже не було сенсу йти далі до сіл, щоб роздати християнам зброю, бо християни втекли. Він ясно бачив, що слід робити тепер. За будь-яку ціну треба уберегти контрабанду, щоб вона випадково не потрапила у ворожі руки.

Рішення він прийняв умить.

— Роздайте рушниці й набої всім чоловікам! Скільки вас є?

Рушниці принесли, й роздали чоловікам з утікачів. Потім Паїдас розпорядився:

— Підете до маєтку Яннакоса Бібеласа. Завтра під вечір будете там. Я йтиму вслід за вами. Стерегтиму, щоб на вас не напали ззаду!

Гурт уже був готовий рушати, коли Паїдас згадав:

— Де жінка? Де невістка Вілараса?

— Я тут, — почувся тихий голос Доріс.

Мовчазна, схвильована, вона спостерігала всю цю нічну пригоду. Ніхто не згадав про неї в ті суворі хвилини, які переживало провалля. Вона бачила, як нестямно завирував натовп, бачила в світлі смолоскипа страшного божка, якого люди несли з собою. Бачила, як роздавали зброю. Чула розпорядження. Все було розпливчате, розбурхане, наче в химерному сні.

— Я тут.

— Тобі треба йти з ними! — крикнув Паїдас.

— Що він сказав? Щоб вона втекла?

— Ми йтимемо позаду, на нас можуть напасти! — пояснив Паїдас. — Ти повинна піти з ними!

Вона почала просити його, по-справжньому засмучена,

тремтячи на саму думку про те, яка вона буде чужа і самотня в цьому безмовному стаді з чорним божком.

— Залиш мене з вами... Не проганяй... Куди я піду?

Вона була як дитя, мале і кволе.

— Залиш мене... Не проганяй...

Паїдас завагався, почав зважувати, як буде краще, аж тут підбіг один з його хлопців, гукаючи на бігу:

— Капітане! Ідуть вершники! Ідуть з боку моря!

— Лягай на землю! Всі! — здушепим голосом крикнув

Паїдас.

Зчинився страшенний переполох. Залунали жіночі зойки, та їх, мов лезом, перетнув голос Паїдаса.

— Замовкніть! Ані пари з уст!

Він хутко зібрав своїх хлопців і побіг стежкою в той бік, звідки чувся туїт кіпських копит.

Завивали голодні шакали. Легенько шепотіло листя дерев. Байдуже блимали вологі зорі. Тільки зацьковані людські серця стукотіли в землю, благаючи захисту. А подивовані черв'яки припиняли свою роботу і вслухалися в той стукіт.

Поволі спливав час. А що діялося там, куди побігли контрабандисти? Чи то не вороги йшли? Може, буде бій? Доріс сиділа, тремтячи від страху, і згадувала. Змалечку, ще зовсім малою вона звикла слухати казки — не про зміїв та царевичів, а про сонячну країну супокою, казки Греції та Егеї. Там були боги лісів і морські німфи, боги річок і світла, мисливства і вітру. Вона стільки наслухалася тих казок, що в ній поволі витворився чарівний образ блакитної країни. Коли вона почала вже дещо розуміти, то якось запитала в своєї баби: «Чи справді, бабусю, там живуть і люди?» — «Живуть», — усміхаючись, відповіла та. «І вони такі самі, як ми?» Баба не хотіла руйнувати того зачудування, яким жила дитина. «Вони трохи не такі, трохи інакші», — відповіла вона дівчинці. А згодом, коли Доріс виросла й вивчила історію свого краю, сувору історію Шотландії, вона знову запитала в баби, яка була родом із чарівної країни: «Чи й там такі самі люди, як у нас? Чи й вони були колись такі жорстокі?» — «Доріс, — сказала їй серйозно стара жінка, яка народилася на Міконосі, — у цьому всі люди однакові. Всі».

«Так, усі, — додала вона, — коли прокидається страшний демон, який таїться в нас».

Тепер Доріс пригадала ці слова. В гурті гнаних людей, які сподівалися знайти прихисток над морем, вона відчула, що саме так і в: прокинувся демон. Інстинкт. Але вона ще нічого не знала про іскру, яка пробудила його. І намагалася знайти причину...

Із стежки не чулося жодного звуку. Аж раптом грізний крик сколихнув ніч. Очевидно, він наказував спинитися вершникам, які їхали з боку моря. Минула хвилина, друга. Ось-ось мали гримнути постріли. Ось зараз!

Однак було тихо. Невдовзі почулися крики контрабандистів. І тупіт копит. Стривожений голос покликав Доріс:

— Пані! Пані!

Гукав і Андоніс Паїдас:

— Де чужинка?! Де Віларасова невістка?

Здивована Доріс упізнала людей з маєтку. Старий Віларас послав їх шукати її.

— Ходімо, пані! Швидше! Швидше! Ти повинна повернутися додому! Ми приїхали забрати тебе!

— А в чому річ? Що там таке? — запитала Доріс.

— Здається, в нашу країну йде велике лихо!

І хор — стовпище люду, — почувши ці слова, розпачливо зойкнув і заголосив:

— Горе нам! Горе нам!

— Прочитай оцього листа — його передав тобі наш хазяїн! — сказав один з вершників і подав Доріс конверт. — Тут усе написано...

Запалили смолоскип. Контрабандисти, жінки, діти й старі — всі зібралися довкола вогню, що спалахнув у незворушній ночі. Затуманені, згорьовані очі широко порозкривалися, ніби спрагли за світлом і жадали напитися його. Завмерли серця, завмерли звуки на вустах. А непробудне тіло святого лежало в труні самотнє й безпомічне.

Доріс читала в мерехтливому світлі. Усі стежили за її руками, за її руками, за її зблідлим обличчям.

Вона підвела очі. Слова її падали одне по одному, мов удари:

— Війна! Почалася найбільша війна з усіх, які тільки були на світі!

Жінки й старі, почувши страшне слово, попадали на землю й заридали:

— Горе нам і нашим дітям! Горе нам і нашим дітям!

На хвилину вони замовкли, ніби хотіли зрозуміти, осмислити те слово, і знову заголосили:

— Горе нам і нашим дітям! Горе нам і нашим дітям!

Прибіг Андоніс Паїдас і відвів Доріс убік.

— Поясни мені! Що там? Що ти їм сказала?

Затинаючись від хвилювання, дівчина з Шотландії спробувала пояснити палікарові, який царював у Кіміденях, спробувала переказати йому вість, котра перелетіла ті гори, що за Каздагом, і ті, що за Геллеспонт, і ті, що за Дунаєм,

вість, котра прилетіла на Еолійську землю аж із далекої Боснії.

— Швидше! Швидше! Рятуюк біля моря!

— Швидше! Швидше! До моря!

Охоплені страхом люди під голосіння взяли на плечі святого й посунули вниз, у долину.

І ніч у Кімінденях знову стала спокійною, а зірки — незворушними.

Розділ четвертий

В ЕГЕЮ, ПІД КІНЕЦЬ СИМФОНІЇ

Сонце хилилося до заходу. Цей день у нашому маєтку минув у великій тривозі. Ми й носа не показували за ворота. Наймити снували по двору, сходилися в гурти й тихо розмовляли. Дід ходив похмурий, як чорна хмара. Ніхто з нас не відважувався підступити до нього. Раз по раз приїжджали й від'їжджали верхи на конях наші люди. Вони приносили дідові новини то з приморського маєтку, то від сторожі, яку дід розіслав по всій околиці стежити, чи не з'являються напасники.

Я тримався поодаль від нього й мовчки вдивлявся в його обличчя, намагаючись щось прочитати на ньому. А потім побіг до Артемі, щоб розповісти їй новину про Доріс та контрабандистів.

— Ідуть? — скрикнула вона, перш ніж я встиг розкрити рота.

— Ще! Ще ні!

— А ти нічого не чув?

— Ні, нічого! Знову послали верхівців на стежку, що веде в Кіміндені. Сьогодні ввечері, кажуть, вони мають з'явитися!

Розмовляти далі вона не мала охоти. Але я здогадувався: серце Артемі тривожиться, як і мос, за Доріс. Тільки б не сталося з нею якогось лиха!

— Як ти думаєш, Артемі, чому вона поїхала в гори?

— Не знаю, Петракісе.

Однак вона відчувала. Мабуть, через мисливця. Не інакше як через нього. Напевно, поїхала, аби щось дізнатися, аби кров його не лишалася самотньою й не водала. Поїхала, щоб знайти того, хто відібрав життя мисливця, і подбати, щоб йо-

го посадили за ґрати. А Артемі тепер, коли мисливець загинув, не могла непавидіти нікого, їй хотілося любити всіх, хто його пам'ятав.

— Коли ж вони повернуться?

Потай підслуховуючи розмови дорослих, ми знали, що вони метикують. Вони ще були певні, що шлях до нашого міста відкритий. Всі чекали контрабандистів і казали, що завтра ми вирушимо до міста під охороною палікарів нашого краю.

— Чому ж їх досі не видно?

Дід наказав усім скласти речі у вузли — стільки, скільки хто може підняти. Жінки й чоловіки снували туди-сюди, поспішали приготуватися. Тільки один залишався спокійним і не метушився. Старий, який прийшов сюди колись юнаком і хотів трохи побути тут, щоб заробити грошей і повернутися назад, до однієї дівчини, котра спостерігала зірки й чекала на нього, та він постарів у чужому краї й не повернувся до неї: дядько Йосиф.

Маленька Лена розшукала його.

— Шкода, — сказала вона йому. — Ти мав прищепити, дядьку Йосифе, на мою честь дику грушу. Там, де червоний ґрунт. Шкода, що ми виїжджаємо.

— Не сумуй, моя дівчинко. Я тебе не забуду.

— Але ж ми виїжджаємо, дядьку Йосифе! Усі покидаємо нашу землю.

— Не сумуй, моя дівчинко, — ніжно сказав старий. — Я не забуду твого дерева.

Лена не зрозуміла, що означала та відповідь, але не налягала. Багато чого незрозумілого крутилося в її голові. І вона перестрибувала від одного до іншого. Найчастіше ж її думка наворачталася до того великого слова, яке віднедавна не сходило з усіх уст: «Війна».

— А що таке війна, дядьку Йосифе?

Лені війна уявлялася змієм, більшим від тих сорока зміїв з казки, що тримали в ув'язненні маленьку царівну. Якоюсь такою мала бути війна. Але цей страшний змій переслідував не лише царівен. Він переслідував усіх людей. І вони втікали від нього, щоб урятуватися.

— Що таке війна, дядьку Йосифе?

— Моя дівчинко, нащо тобі це знати? — відповів старий. — Виростеш — тоді й дізнаєшся.

Лена відшукала нас, Артемі й мене. Їй хотілося знати. Як що дорослі не кажуть, то, може, скажемо хоч ми.

— Ви знаєте, що таке війна?

І тоді з глибини наших дитячих років вишлив спогад.

— Ти пам'ятасш? — запитала Артемі.— Отоді, уперше, з шакалами?

Так. Тоді ми вперше почули страшне слово. Тоді, вночі, ми вперше побачили, як мчать, горлаючи й гатячи в бубни, гурти людей, щоб відлякати шакалів, котрих голод гнав на наші поля. «Війна». Так нам сказали. Але ми вже звикли прохати в наших молитвах як за людей, так і за голодних шакалів цього світу. Тож ми, розгублені, побігли до діда, щоб він нам пояснив. Але він, такий мудрий, не зрозумів нас і розсміявся. «Мусимо їх прогнати»,— сказав він.

«Мусимо».

Тепер мусимо й ми залишати нашу землю, Лено. Мусимо й ми виїжджати і пускатися вслід за Артемі, ми, хто й не думав виїжджати, як вона. Ти хотіла, щоб дід, коли ти виростеш, дав тобі отой клопоть землі з червоним ґрунтом, де б ти розводила кролів і пекла пухкий хліб. Але ти мусиш виїжджати. Я поклав собі стати мисливцем і полювати по кіміденських бескеттях, букових лісах та дібровах. Але я мушу виїжджати.

«Мусимо».

Мабуть, оце і є війна.

Сонце заходило, коли принесли вість:

— Ідуть! Ідуть контрабандисти. І з ними якісь люди! Багато людей!

Зчинилася веремія. Всі люди маєтку, дід, баба й усі ми, діти, побігли до воріт.

— Що це?! — здивовано вигукнув дід, побачивши вдалині великий гурт.— Звідки вони йдуть?

Уже ясно чулися жіночі зойки, дитячі крики, стогони старих, утомлених довгою дорогою. Всі контрабандисти йшли пішки, ведучи коней, на яких сиділи хворі, вагітні жінки та найнемічніші старі. Ішла пішки й Доріс. Обличчя в неї було геть бліде, одяг подертий, голову вже не огортали золоті струмені волосся. Його золото погасло під дорожньою курявою.

А позад усіх на плечах чоловіків, які аж хиталися від утоми, плив святий з юначим висхлим тілом.

Ми мовчки розступилися, пропускаючи їх у ворота. Натопи улився в двір і враз упав на землю з пронизливим стогоном.

— Води! Води!

Дід звелів подбати про вигнанців, дати їм трахани⁵⁸ й молока.

Він одвів набік Андоніса Паїдаса й розпитав про все.

⁵⁸ Тра х а н а — вид каші (зр.).

— Треба негайно відправити до діда Вілараса його невістку! — сказав він.

Вона самотньо сиділа на камені, похиливши голову, як дитина, що нашкодила. Я стояв поряд і дивився на неї, а з другого боку стояла Артемі.

— Чого б ти хотіла? — запитала моя сестра співчутливо. — Чого тобі принести?

Доріс мовчала.

Артемі пішла й принесла їй теплого молока.

— Вищий. Тобі стане краще.

Доріс підвела очі. І тоді побачила його. Зовсім близько, посеред двору лежало на землі прив'язане тонкою мотузкою до дерева ведмежа з чорною шерстю. Воно здивовано розглядало людей навколо себе. Доріс довго дивилась на нього. Потім глянула на Артемі.

— Вищий це, — знову сказала Артемі, простягаючи їй чашу з молоком. — Вищий це, — повторила вона, не дивлячись Доріс у очі, щоб не видати себе.

Доріс схопила її за руку, притягла до себе й поцілувала в щоку. Чаша перехилилася, й молоко полилося з неї. Повільно, аж поки й витекло все.

— Ходімо, дочко, — мовив до Доріс дід, підходячи до нас. — Тобі треба їхати додому.

Вона сіла на свого коня. З нею поїхало четверо контрабандистів. Я бачила, як вона зникає у вогненних барвах літнього заходу сонця. Ні, її волосся вже не було вкрите курявою, одяг не був подертий. Відстань скрадала деталі, стирала страждання, що відбилося на її обличчі. Вона віддалялася, знову облита золотим світлом Еолійської землі, як тоді, коли вперше ввійшла в моє життя.

Прощай, Доріс.

Посутеніло. Усі кімнати, увесь двір були напхані людом. Раз по раз чувся стогін. Посеред двору біженці поставили свого святого. Жінки час від часу підводилися, ставали навколішки перед своїм домашнім божком, били перед ним поклони й цілували дошки, що оберігали його тіло. Ліхтарик, поставлений на домовину, освітлював змучені обличчя молільниць. Ми з Артемі збуджено сновигали поміж лежачими тілами, до глибини душі вражені великим людським горем. Ніхто з наших, мабуть, і не згадував про нас. Тільки вже зовсім пізно в дому вибігла Антипі й закричала:

— Чого ви тут крутитесь? Ану мерщій спати!

Ми піднялися в нашу кімнату. Повкладалися, та сон не приходив. Плинув час. Шум надворі стих. Лише вдалині чулося шакаляче виття.

— Не можу заснути,— тихо мовив я до Артемі.— Піду знову вниз.

— І я піду,— прошепотіла вона.

Ми навшипиньках вийшли з кімнати й спустились у двір. Посеред людей, що лежали покотом, світився ліхтарик над тілом святого. Всі довкола поснули, тільки в одному кутку двору біля зачинених воріт виднілися темні тіні й вогники цигарок.

Попід стіною, щоб нас не помітили, ми підкралися ближче до тих тіней і причаїлися за кам'яною лавою. Ведмежа, прив'язане неподалік, нюхом почуло нас і заскімлило. Але на нього ніхто не звернув уваги, і воно замовкло.

Паїдасові хлопці й не думали спати. Вони мовчки сиділи навколо свого ватажка мов закам'янілі.

— Що вони роблять? — пошепки запитав я в Артемі.

Вона взяла мою руку і стиснула, щоб я мовчав. Минув якийсь час. Андоніс Паїдас підвівся. Обличчя не було видно, але ми пізнали його по статурі.

Він глянув угору, щоб дізнатися, котра година. Зорі сказали йому.

— Мені пора,— мовив він.

Ніхто не озвався.

— Ну, будьте здорові! — знову сказав він, і голос його був твердий і спокійний.

Він зробив крок, другий — упевнені кроки до воріт.

І тоді підвівся один з його хлопців.

— Капітане!

— Що?

— Не ходи, капітане! — попросив той.— Подивись, яка біда йде в наш край. Іти в такий час!

Кроки, віддаляючись, на хвильку затрималися. Ніби хотіли обдумати ці слова. Але вагання промайнуло, як птах перед очима.

— Не можу! — відповів спокійний голос Паїдаса.— Будьте здорові!

Він відсував засув, прочинив ворота і зник у порожнечі.

Була ясна-яснісінька ніч.

Паїдас ішов самотній, спішаючи до умовленого місця, де на нього мав чекати Стратигос Гарбіс. Лише одна думка крутилася в його голові: чи зміг пройти Гарбіс, чи не зміг? Може, дороги вже відрізані? Все його грубе ество благало в своїй глибині: хай би він не зміг пройти! Хай би між ними понад їхню волю вклинилися якісь супротивні сили й не дали статися тому, що має статися, коли не буде тих сил!

Він ішов і йшов. Напруживши зір, широко відкритими очи-

ма придивлявся довкола. Нічого. Ані душі. Тільки дерева шуміли. Стало холодно.

Діставшись до умовленого місця, Паїдас роззірнувся. Ніде нікого. Серце, яке все життя билосся рівно, тепер закалатало.

Може ж таки?..

Ні. Від землі відділилась і захиталась тінь. Вона швидко росла. Посувалася впевнено, мовчазно, неначе йшло дерево.

— Це ти? — сказав Паїдас.

Знайомий голос, голос друга коротко відповів:

— Я!

Вони зупинилися за кілька кроків один від одного.

Що це бореться в них, збурує кров, підступає до горла й відкочується, гнане назад?

Минула хвилина. І ще одна.

Знову озвався Паїдас:

— Дорога відкрита?

Гарбіс відповів:

— Ні!

Дорога не відкрита. Але Гарбіс пройшов. М у с и в.

Віяв вітер. Чистий, напоєний зорями. Чистий, він залітав у серця двох людей, які не хотіли битися, а проте не битися не могли. Віяв вітер. На мить, лише на мить він залетів трохи глибше в серця.

— Стратигосе... — сказав Паїдас.

І поки звучало це ім'я, в ньому бриніла сувора, мов криця, мов скелі Сармусака, любов.

— Що? — відгукнувся другий голос.

— Ти йди собі, — сказав Паїдас, і тепер у його голосі чулося благання.

— Ти покликав мене, і я прийшов. Іди ти.

Настала критична хвилина. Хто піде назад?

І тоді в мить найвищої напруги прокинулася кров. Вона страшна, немилосердна, її не вгамуєш.

— Ти навіть його вбив? — сказав Паїдас, скрипнувши зубами при згадці про брата.

І Гарбіс, виливаючи всю свою лють на вбитого, якому випало стати між ними — між Гарбісом і його щирим другом — і знищити їх, страшно обляяв Паїдасового брата.

Це вирішило все.

— Я маю тільки ніж! — проревів Паїдас.

Гарбіс зняв з плеча карабін і відкинув його геть. Вийняв з-за пояса ніж. Був уже спокійний, готовий до невідвортної офіри ширій дружбі.

— Ходи!

Тепер і Гарбіс вимовив ім'я свого друга. Ніби прощався з ним.

— Ходи, Андонісе.

І було в цьому покликку щось дуже зворушливе — ніжність і доля.

Зблиснули серед ночі кинджали, і тіла кипулись одне на одне. І застогнали, і заревіли у зненависті. І дерева, які шуміли навколо, замовкли, а зорі нависли низько-пизько й довго дивилися на те, що діялось на землі.

Причайвшись за кам'яною лавою, ми з Артемі не ворухилися. Чекали. Ми передчували: щось має статися, щось страшне побачать наші очі. Куди пішов ватажок контрабандистів? Чому палікари намагалися утримати його?

Ми сподівалися щось доловити з їхніх розмов. Але ніхто з них не говорив. Тільки палили цигарки.

— Може, підемо? — прошепотів я, тремтячи від холоду.

Вона стиснула мою руку, хоч і сама тремтіла.

— Ні! Побудемо ще. Подивимось...

Побудемо. Побачимо кінець, усе до останку. Щоб наші сні, які ще до цієї ночі були золотими й блакитними, щоб наші сні наповнились новою хвилею, повівом часу, — щоб наповнились червоним.

Один контрабандист стояв за ворітьми й наслухав у той бік, куди подався ватажок. Час від часу він заходив у двір.

— Щось чути? — запитували його товариші.

— Нічого.

— Ні звуку?

— Ні звуку.

Нарешті той вартовий повідомив:

— Чую кроки! Хтось іде!!

Контрабандисти підхопилися й побігли з карабінами в руках до воріт.

А ми чекали. Ми чекали.

— Хто йде?! — почувся грізний голос вартового.

Значно тихший, спокійний, утомлений голос відповів:

— Я!

Ми бачили, як темний гурт людей розступився. У чорній протоці, що утворилася між ними, виник Паїдас і пішов нею. Ліхтарик, який горів над тілом святого, кинув на ватажка контрабандистів тьмаве світло. На обличчі в нього застиг скажений вираз. Каракулевої шапки на голові не було, волосся розпатлалося.

— Підіть заберіть його! — тільки й видихнув він і вправ на одні з дверей.

По того пішли й принесли його на плечах. І в благоговінням поклали поряд із святим.

— Принесіть води,— сказав Паїдас і підвівся.

Він узяв воду, сполоснув руки й почав обмивати закривавлене обличчя убитого друга. Він сам. Не хтось інший. Жоден інший. Потім відсунувся від нього і сказав:

— Принесіть мені рому.

П'ючи серед своїх друзів, серед мовчання й воєнної бурі, що насувалася звідусіль, Андоніс Паїдас проводжав свого друга, якого сам убив, на вічний спочинок.

Ось що ми бачили нашої останньої ночі в Кімінденях.

Рано-вранці контрабандисти подбали передусім за покійника. Стратигоса Гарбіса поховали під великим дубом при вході в маєток.

З товстих оливкових гілок зробили хрест і поставили на могилі.

Дід, баба і всі інші, прокинувшись, були вражені новиною. Розпитували, як це сталося. Та їм ніхто не відповідав.

Усі стояли поодаль від могили. Коли поховання скінчилося, Паїдас відвів діда набік. Його обличчя знову набрало звичайної суворой рішучості.

— Треба розвідати, чи можна пробратися до міста.

Він послав вершників подивитися, чи відкрита дорога.

Вони повернулися під обід.

— Ні, капітане! Дорога відрізана! Всюди повно турків! Треба втікати морем! Вони все палять і руйнують, скоро й тут будуть!

— Ой, горенько! Ой, горенько! — завирував натовп, почувши ці слова.— Ой, горе ж нам! Як же ми покинемо рідний край!

До останньої хвилини в них жевріла надія, що вони зможуть перебути бурю на узбережжі, а потім повернутися у свої села. А тепер стало ясно, що не зможуть.

— Ой, горенько! Ой, горенько!

Першими вирушили біженці з сіл. Домовилися, що вони спустяться на узбережжя край Дінелі, а там посідають у човни, які чекають на них. Взявши на плечі свого святого, вони вирушили в путь під охороною своїх чоловіків, озброєних тією зброєю, якою наділив їх Паїдас.

Ми стежили за ними від великих воріт, аж поки вони зникли вдалині.

— Тепер наша черга,— схвильовано сказав дід.

Події розвивалися так навально, що розхитали коріння могутнього дуба нашого дому. Він насилу тримався, щоб у критичну хвилину не впасти.

Спочатку відправили людей, які працювали в мастку, жінок і чоловіків. З вузлами на плечах вони по одному проходили повз діда, який стояв у воротах. Люди плакали, нахилялися й цілували дідові руку, а той прощався і благословляв їх.

— Хай вам щастить! Хай вам щастить!

Нарешті всі вони вийшли.

— Ну, ходімо й ми, Деспіно... — сказав дід бабі, взяв її руку і міцно стиснув.

Ми мали сісти в човни під мастком Вілараса. А туди повинні були дістатися на возах.

Першою, певтішно плачучи, сіла на воза баба. Її сиве волосся було незачесане. Воно спадало на лагідне обличчя, і його тріпав легкий вітерець. Коліна її тремтіли. Дід і наша мати допомогли їй вилізти на воза.

Потім на воза сіла наша мати, за нею Антипі, Лена, Агапі — вона тримала в одній руці вузол, а в другій — свою «Астрономію» з числами й зірками.

Настала черга Артемі. Ми не спали вночі, ні вона, ні я. Обличчя її геть зблідло.

— Ходи, Артемі.

Вона тягла на мотузку ведмежа. Ішла повільно. Обернувшись і поглянула вбік: поряд було горіхове деревце, яке вона колись посадила власною рукою, спонукувана непереборною жагою пізнання, необхідністю пізнати, чи відплатить горіх смертю, як виросте. Вона подивилась на деревце — попрощалася з ним.

«Маленький горішку, Артемі залишає тебе. Чи поплатиться вона там, куди йде? Чи не поплатиться?..»

Артемі відв'язала мотузок від ведмежати. Маленьке чорне звіря крутнуло головою в один бік, у другий і, підкоряючись інстинкту, кинулось, мов очманіле, стежкою, що вела в Кіміндені.

Ми були останні, дід і я. Паїдас із своїми хлопцями вже приготувалися супроводжувати нас. Дід обернувся й поглянув назад, щоб попрощатися з деревами й Кімінденями. І раптом побачив його.

Він виходив з мастку. Йшов повільно, непевною старечою ходою. Зупинився при воротах.

Дядько Йосиф!

— Ти, що, не пішов, діду Йосифе? — вражено скрикнув наш дід і підбіг до нього.

— Ні, хазяїне. Я залишаюся.

— Залишаєшся?!

Наш дід не був готовий до такого, та й ніхто не був готовий.

— Як це — залишаєшся? — сказав він. — Турки йдуть! Душі живої не залишать.

Дядько Йосиф вислухав діда. Але він уже не змінить свого рішення. Він не пішов з Кімідень, коли треба було піти. Не пішов, коли інший голос, дужчий від смерті, кликав його повернутися, коли його кликав голос серця, дівчина, яка лічила там, на їхньому голому острові — на Лемносі — зорі. Тоді він не зміг. А тепер уже пізно. Нащо тепер? Його дні, його години вже полічені. Уже пізно.

— Я залишаюся, хазяїне. Що вже мені можуть зробити?

— Вони зарубають тебе, діду! — вигукнув Паїдас.

Але рішення, що застигло в сумних очах старого, вже стало непереможним, як любов до землі.

— Я залишаюся.

Всі зрозуміли, що вже ніщо не примусить його змінити думку. Паїдас глянув на сонце, що хилилося до заходу.

— Ми забарилися! — сказав він дідові. — Треба поспішати.

Дід непевними кроками підступив до дядька Йосифа. Старий лемносець хотів був нахилитися й поцілувати руку другому старому. Але дід згріб його в обійми, заглянув у опуклі очі й поцілував у чоло.

— Бувай здоровий!

Дід випростався. Хвилину постояв перед великими ворітьми маєтку, втулившись у них поглядом. Він стояв і ніби молився, наш царственный дуб, увінчаний чубом, висрібленим довгими роками, закутаний у золото призахідного сонця.

Потім зняв шапку, смиренно став на коліна, нахилився й поцілував землю, яку виплекав своїм життям.

— Бувай здорова!

Ми сідали в човен, який чекав на нас. Приморський маєток був порожній. Всі Вілараси вже відпливли. Ми бачили, як їхній човен, піднявши вітрила, віддаляється від берега. Я спробував розпізнати Доріс. І не зміг. Лише на мить щось ворухнулося на носі, саянуло золотом, і змішалось з морською синню, і щезло за випнутим клівером. Мабуть, то було її волосся.

Контрабандисти сходили один по одному на свій червоний трехадр. Паїдас, сидячи на коні, спостерігав за ними. Нарешті зійшов останній контрабандист. Жодної живої душі не залишилося на березі. Всі палікари дивилися на свого ватажка.

— Капітане! Сідай уже!

Паїдас повільно хитнув головою з боку на бік. Його обличчя, освітлене призахідним сонцем, було червоне. Він став на стременах і туго натягнув повід.

— З богом! — крикнув він своїм товаришам.

Що це? Капітан не попливе з ними?

Ні, не попливе. Палікари на судні вже зрозуміли, що їхній ватажок залишає їх. Залишає, щоб зітнутися з лавиною, яка котиться з гір. Зітнутися і загинути. Інакше він не може. Він іде, щоб з'єднатися з другом, якого сам убив.

Я дивився, як він віддалявся чвалом, аж поки розтанув у золотому світлі. Карабіни контрабандистів прощально палили в повітря. Їхній металевий грім котився над морем і тонував у хвилях.

Все небо засіяли зорі. Егеєю пливають наші дитячі мрії. Хвиля, б'ючи в ніс, колисає човен. Спить, наші мрії. Ще не знати, що чекає нас, вигнанців, у чужій країні, куди ми пливемо, не знати, яке там сонце світитиме нам.

Лена заснула. Їй так хотілося мати клопоть землі з червоним ґрунтом. Вийшовши заміж, вона жила б собі там зі своїм чоловіком і народила б купу дітей, а ще вона б мала кролів, голубів та багато іншого добра. Ні, Лена не думала про морські подорожі, не хотіла розлучатися з Кімінденями. Не хотіла.

Агапі звернула затуманений погляд до зірок. Як вона ввчала їх останнім часом, як любила визначати відстані між ними в цифрах! А ось тепер вона дивиться на них, залишаючи рідну землю для важких шляхів, лише тепер їй відкрилося, що то була омана. Зірки відступилися від неї. Коли ми жили своїми мріями в тіснинах Еолійської землі, коли знаходили собі довічних товаришів, які мали ділити з нами гіркі хвилини майбутнього, вона прагнула — така маленька — прихилити небо до землі.

Бідолашна Агапі... Бідолашна Агапі...

Десь там, у одному з маєтків Анатолії біля підніжжя гір, що звуться Кімінденями, є Жовта кімната, в якій почами прокидалися шаблі. Якось тими місцями проходив один чоловік. Він мандрував дорогами Анатолії, шукаючи білоголового верблюда. Єдиного верблюда з білою головою, який колись увійшов у його життя і раптом щез. Люди кепкували з нього,

але він не слухав їх. Бо не міг повірити, що верблюд з білою головою пропав і що вже ніколи не повернеться в його життя.

Проходив тими місцями іще один чоловік. Він вирушив у далеку Святу землю, жадаючи спіймати звуки, примусити їх ніколи не мовкнути в годиннику з золотавими сатирами. «А чи ти знаєш, де та Свята земля? — запитували в нього доброзичливі люди. — Це ж треба пройти всю Анатолію...» — «Я пройду всю Анатолію», — відповідав їм глибокий, спокійний і впевнений голос пристрасті.

Там, біля підніжжя гір, які звуться Кіміндепами, є печера, куди приходять помирати постарілі дикі кабани. Там чекають смерті саламандра, маленька ящірка й кажан. Якби ми встигли, Артемі, почепити собі на шию біля золотого хрестика тоненькі кісточки кажана, то нас усі б любили. Ало ми не встигли.

Ну, а далі, аж там, за Шакалячою річкою, є орлине гніздо. Одного літнього дня туди налетіла буря. Хай буде вона благословенна. Тепер усі бурі, які стрінуться мені в житті, нагадуватимуть про неї. Нехай буде вона благословенна.

А ще вище, аж за дібровою, аж за буковим лісом, при вході у глибоке провалля куля влучає у велику ліванську ведмедицю. Вона має дитя, ведмежатко з чорною шерстю. Велика ведмедиця помре. І мисливець, у якого на голові хустка з жовтими зірками, теж помре. «Що призвело його до смерті?» — питають одуди й дикі голуби. «Кохання», — відповідають дуби.

Артемі, ми не будемо, Артемі, ні ти, ні я, самотніми в чужій країні. Віднині й до віку нам не бути самотніми.

Пливуть наші мрії Егесю.

Баба втомилася. Їй хочеться схилити голову на груди дідові, який звернув погляд назад — чи не пощастить роздивитись бодай щось на суші, бодай щось у Кімінденях. Та вже нічого не видно. Ніч поглинула обриси й відстані.

Баба схиляє голову на груди, які все життя день у день захищали її. Але щось заважає їй і не дає голові спокою: під сорочкою старого ніби якась куля.

— Що це тут таке? — запитує вона спроквола.

Дід підносить руку. Засовує її під сорочку й намагає маленьку річ, яка припала до його тіла і слухає калатання серця.

— Що це?

— Та нічого, — відповідає дід винувато, мов дитина. — Це так собі. Грудочка землі. Земля.

— Земля!

Так, грудочка їхньої землі. Щоб посадити волошки, сказав він, у чужому краю, куди вони плинуть. Щоб пам'ятати.

Пальці старого поволі розгортають хустку, в яку загорнено грудочку. Гладять грудочку. Гладять її й бабині пальці. І їхні очі, повні сліз, прикипають до неї.

— Я ж кажу, це так собі. Грудочка землі.

Земля, Еолійська земля, земля мого краю.

З М І С Т

Частина перша

СВІТ 5

Частина друга

СИМФОНІЯ СВІТАНКУ 97

Частина третя

ЛЮДИ 173

Литературно-художественное издание

Везис Ильяс

ЭОЛИЙСКАЯ ЗЕМЛЯ

Роман

(На украинском языке)

Для среднего и старшего
школьного возраста

Перевод с новогреческого
Чердакли Анатолия Николаевича

Рисунки
Музыки Константина Александровича

Киев «Веселка»

Редактор **О. І. Жупанський**
Художній редактор **А. О. Ливень**
Технічний редактор **К. П. Дворська**
Коректори **В. Д. Бондар, С. В. Гордіюк**

ИБ № 4676

Здано на виробництво 17.11.87.
Підписано до друку 29.03.88.
Формат 84×108/32. Папір друкарський № 1.
Гарнітура звичайна нова. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 11,76. Умовн. фарб.-відб. 12,075.
Обл.-вид. арк. 12,71. Тираж 30 000 пр.
Зам. № 31. Ціна 70 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,
252855, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Білоцерківська книжкова фабрика,
256400, Віла Церква, К. Маркса, 4.

**Венезіс Іліас. Еолійська земля: Роман: Для
В 29 серед. та ст. шк. віку/Пер. з новогр.
А. М. Чердаклі; Мал. К. О. Музики.— К.:
Веселка, 1988.— 221 с.: іл.
ISBN 5-301-00086-1 (укр.)**

Хлопчик Петрос, герой роману відомого грецького письменника, живе в казково чарівному, але й суворому світі, де діють неписані закони честі і справедливості, де понад усе цінуються відвага, мужність і любов до рідної землі.

4803020000—169
В ————— КУ—№9—312—1988 ББК 84.4Гр.
М 206(04)—88

ЛЮБИЙ ДРУЖЕ!

Радимо тобі прочитати книжки зарубіжних письменників, що вийшли у видавництві «Веселка» на початку 1988 року:

ДІКМАН М.

Вітрильники Солоного Колодязя.

Повість. З нідерландської

НЕСТЛІНГЕР К.

Конрад, або Дитина з бляшанки.

Повість-казка. З німецької

РОДАРІ ДЖ.

Планета Поворічних Ялипок.

Казки. З італійської

РУДОЛЬФ С.

Ромашки для господині замку.

Повість. З чеської

АЛЕН-ФУРНЬБ.

Великий Мольп.

Роман. З французької

70 к.

